प्रो० आ० वि० कायवटे.

॥श्रीगणेशायनमः॥श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥सर्वज्ञवदनांभोजविलासकलहंसिकां विशुद्धपक्षद्वितयांदेवींवाचमुपास्महे ॥ नानाग्रंथचनुष्पथेषुनिभृताभ्यासेचयंकर्वनाप्रांतेरर्थकणैकियद्भिरपितः प्रज्ञादिद्दृन्यात्मना सर्वालंकृतिशालभूषणमणेकाव्यप्रकाशंमयावैधेयेनविधीयतेकथमहोरांकेनकृत्साहसं नग्राग्रंथकृतांयशोधिगतयेनापिज्ञतारव्यातयेस्फूर्जद्दृद्विजपांनचापिविदुषांसत्प्रीतिविस्फीतये प्रक्रांतोयमुपक्रमःखलुमयाकिंतर्ह्यगद्यक्रमस्वस्यानुस्मृतयेजडोपकृतयेचेतोविनोदायच समुचितेति ॥ इहरचनुस्लोकैस्त्रिविधादेवतारामुचिताइष्टारामुचितेष्टाचक्वचित्समुचिताया:स्तुतिर्यथा ॥ नीतिकामशास्त्राद्यारंभेमहीपतिमन्मथादेःस्तुतिः ॥ क्वचिदिष्टाया:यथारघुमहाकाव्यप्रारंभेमहेश्वरगौर्योः ॥ क्वचिच्चसमुचितेष्टायाःयथावेणव तथाहियक्तिलकाव्यालंकारलक्षणंवस्तुप्रबंधेतदधिदेवतरुद्राभारतीसमस्तगतसंगता ॥ तदुक्तं स्तुत्यंतस्मिन्नंजगतिनुजननायत्रवाधांविदध्यदान्यान्यस्यद्विनोपित्वयितुनुतिविधेवादिनोनिर्विवादायेसचित्रंनकिंचिन्स्फुरतिमतिमतामानसेविश्वमार्तब्रह्मीस्त्वंयेनधत्सेसकलनयमयंरूपमद्वैतमुख्यस्था अतस्तांमथकारःप्रणमृश्याश्रयति ॥ लोकोत्तरचमत्कारकार्यविशेषशालित्वेनविमृश्यति ॥ लोकोत्तरचमत्कारकार्यविशेषशालित्वेनविमृश्यति ॥ ननुध्यायतीतिचिंतामात्रस्याचाप्रतीतेःसमुचितासमवेताइष्टदेवतायस्यापरायामितिसमासेपरामृशतीत्यत्रपदभंगोपि ॥ इत्यपितत्वंस्वयमूह्यं ॥ नियतीत्यादि ॥ नियतिःसर्वपदार्थानांनिजनिजसंस्थानमानवर्णादिव्यवस्थानीयमाहत्तुदैवंपर्यायांतरं पंचभूतपंचकंमेंद्रियपंचबुद्धींद्रियपंचविषयतथादिशिवतत्त्वपर्यंतशैवशास्त्रोक्तषट्त्रिंशत्तत्त्वमध्योक्तंतथांतरंतत्कृतेनानियमेनरहित ॥ तांतथायतोस्योचेतना अपिभावाः कविभिर्बध्यमाना अचेतनवदचेतना अपिचेतनवत्प्रतिभासंते ॥ तत्रैकःप्रकृतोयस्यांसातथा प्रकृतेमयडितिमयट् ततोल्लादेनैकमयीसातथा अनन्यपरतंत्रामितिइयंतावच्चिमितिः पारतंत्र्येपि

किंसर्वस्यापिपरतंत्र ॥ उननवेत्याह ॥ अन्यानन्येतिकाबेरपेक्षयाअन्यशब्दनिर्देशात्ततोनान्येषामन्यैर्वापरतंत्रा ॥ सातथा कवेरेवकविनैववापरतंत्रेत्यर्थः ॥ ननुअनन्यतंत्रेत्येतावतैवस्वार्थसिद्धेः परशब्दोपुष्टार्थइत्याशंक्याह ॥ अथवातंत्रशब्दोभावसाधनस्ततोनान्यपरोन्यनिष्ठस्त्वंशोधीनत्वंव्युत्पादनंवायस्याःसातथा ॥ तथा ॥ नवरसावासोरुचिरान्वेतिविग्रहः कार्योनिपुनर्नवसंख्योपलक्षितेरसेरुचिरेति ॥ इतिकृतोहिग्राह्यनिर्मितिवचनयुंफेस्वभावाद्यात्सकाशात् ॥ ग्रहनिर्मितेसंस्कार्येवहीनत्वं ॥ अभिप्रेतंस्यात्तदाग्रथकृत् ॥ षड्रसेतिनचहृद्यैवतैरितिव्याख्यानकुर्यात् ॥ तथाभारतीचिद्रूपात्र अधिष्ठानभारतीदेव्यासहाभेदाध्यवसायेसमुचितेष्टदेवताभवति ॥ कविरेवकवेर्ब्रह्मेतिश्लिष्टशब्दहेतुकंरूपकं ॥ इतिसतिवाकसृष्टिर्ब्रह्मसृष्टेरधिकाकविब्रह्मणोधिकइति ॥ एतद्विलक्षणेति ॥ विलक्षणाविसदृशीयदिवाविशिष्टलक्षणाचारुस्वरूपा ॥ वाग्मिर्निरितिवक्तीतिवाक्शब्दः ॥ उच्यतइतिवागर्थः ॥ उच्यतेनयेतिवागस्मिध्यव्यापारः ॥ सर्वत्रनिपातनाच्छब्दसिद्धिः ॥ नेषानिर्मितिःजयतिसर्वोत्कर्षेवर्त्ततेसर्वोत्कर्षवर्शित्वंचविश्वव्यापिब्रह्मनिर्मितिजयेनेति ॥ अनेनवाकर्मकः नियतोत्कर्षेनुसकर्मकोयं यथाश्वंशंजयतिं ॥ यस्याश्चसर्वोत्कृष्टत्वेनवर्तनं ॥ लोकोनप्रणमतीत्यर्थाद्दुः प्रणतिरुक्तेवेत्याह ॥ जयत्यर्थेनेति अयमभिप्रायः योहिसर्वोत्कर्षेणजयीससर्वैरपिनमस्यइतिजयतिनमस्यइतिक्रिययोरविनाभावः ॥ अतएवाक्षिप्यतइत्युक्तं ॥ लोकरूढापिजयतिक्रिययानमस्कार आक्षिप्यमाणोदृश्यते ॥ तथाहि ॥ जनकादयःशिष्यानशिक्षयंति ॥ यथादेवानांजयेतिक्रुरुनमस्कारंकुर्वित्यर्थः ॥ कविब्रह्मब्राह्मीनिर्मितेग्रन्थनिर्मितेस्तत्काशात्स्वरूपप्रयोजनकारणविशेषप्रतिपादकेननियतीत्यादिविशेषणचतुष्टयेनाधिक्येनियतीत्यादिरूपमेयोत्कर्षहेतोरुक्त्यासमाक्षिप्तेवोपमानोपमेयभावेव्यतिरेकालंकारोव्यंग्यः ननुव्यंग्यस्यप्राधान्यादलंकार्यतास्यान्नालंकारता तर्ह्यव्यंग्यस्यालंकारताचोक्ता ॥ सत्यं ॥ अलंकार्यस्यापिब्रह्मणश्चमण

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

न्यायेनालंकारतेति कविव्रह्मप्रभावव्यापनेतीवग्रंथकृतोरत्यल्पकमस्थायिभावोचकाव्येव्यंग्यः काव्यस्यकारणस्वरूप
विशेषानंतरंकर्मत्वेनफलस्यवाच्यत्वेयत्नप्रागुक्तं तत्रिर्योन्मुख्यार्थतेहिज्ञानफलाद्विषवाकारणादिज्ञानायोत्संहतो
अन्यथात्वस्यकीदृक्फलंभावितिसंदिहानाःक्लेशभीरुत्वेनपूर्वकारणादिषुनोत्सहंरन्नित्याह इहानिधेयमिति दोषपरिहा
रेणसगुणंसालंकारंकाव्यमभिधेयं शास्त्रमभिधायकंतयोरभिधानाभिधेयलक्षणःसंबंधःष योजनेचसर्वत्रापिप्रवर्त्त
मं यतोनप्रेक्षापूर्वकारिणोनिःप्रयोजनाःप्रवर्तंते तदपिदृष्टादृष्टत्वात्तदिधेत्याह काव्यमिति प्रभुसंमितेतिशब्दपराक्रम्य
सद्दृथेनाज्ञाप्रधानेष्या वेदादिति अभिशब्दानानवधर्मचिकिर्षितादिपरिग्रहः सुहृत्संमितेति अस्यैदंचत्तमस्मात्कर्मण
इदंस्यैवंयुक्तियुक्तकर्मफलसंबंधप्रकटनकारित्वादर्थप्रधानेभ्यः पुराणेतिहासादीनांलक्षणमन्यतोज्ञेयं केचित्पुराणस्यशब्द
प्राधान्यमाहुः तदुक्तं पुराणंमानवोधर्मःसांगवेदश्चिकित्सितं आज्ञासिद्धानिचत्वारिनहंतव्यानिहेतुभिरिति तन्नपक्षा
श्रयणेपुराणादीतिहासेभ्यइत्यादिशब्दोवयवार्थस्तुपुरुषस्याव्याख्ययतानतःपुराणस्यशब्दप्राधान्यं इत्थंव्याख्यानेनदवय
वानामितिहासानामर्थप्राधान्येमि पुराणावयवविशेषणविशिष्टेतिहासज्ञापनेनचधूर्तकल्पितेतिहासानांनार्थप्राधान्यं
इत्थंव्याख्यानेचादिशब्दस्यास्थानपतितत्वंपरिहृतं अन्यत्वापुराणेतिहासादितिब्रूयात् रसांगेतिरसस्यांगिनोयोगश्चनोन्यं
जनव्यापारस्मरनयाविलक्षणंशब्दार्थयोर्गुणभावेनकाव्येपूर्वेभ्योविलक्षणंविसदृशंरसांगभूतव्यापारश्रवणनयाचविल
क्षणंविशिष्टलक्षणंचारुत्वरूपमितिरहस्यं यद्वइनायकः शब्दप्राधान्यमाश्रित्यनत्रशास्त्रेपृथग्विदुः अर्थेतित्वेनयुक्तेनुचदंत्या
ख्यानमेतयोः इत्योर्गुण्यत्वेव्यापारप्राधान्येकाव्यगीर्भावत् ननुव्यंजनव्यापारस्यविभावादिधर्मत्वाभावेनवाक्यार्थत्वाभावाद्वि
षयगत्वेनचस्वात्मलाभात्तत्प्राधान्येनप्राधान्यात्स्वरूपेणविचारांशत्वात् गुणालंकारोपकर्तव्यस्यव्यंग्यनाम्नोविषयेव

वकाव्यप्राधान्यंनव्यापारस्य तत्कथंव्यापारप्राधान्येकाव्यगीरित्युक्तं नुच्यते भट्टनायकाभिप्रायेणप्रयोजनविशेषवशा
दुद्देश्यमूचेनस्वाभिप्रायेण पुरास्वयंवकाव्यव्यंगप्राधान्यस्यप्रतिपादयिष्यमाणत्वात् वर्णनानिपुणेतिनेत्याचोक्तंका
व्यकौतुके प्रज्ञानवनवोल्लेखशालिनीप्रतिभामता तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणःकविः तस्यकर्मकाव्यमिति यथामंग
मिति यशःकवेरेवनसहृदयस्य ननुकवेःकथंरसास्वादःसंपद्यतेयतस्तस्यकाव्यार्थचिंतनपरस्यसर्वदैवदुःखात्मक
त्वात् यदुक्तं कविरेवविजानातिकवेःकाव्यपरिश्र मं ननस्यापिभावकत्वलक्षणद्वितीयावस्थायांरसास्वादा
संपत्तनराव प्रथमंकारकत्वावस्थायांनुभवतुचादुःखं परमार्थतःकविर्भावकावस्थायांसहृदयएवेतिप्रीतिसहृदयस्यै
व भूतपूर्वकस्तद्वदुपचारइतिन्यायात्तुकवेरुपचर्यतइतिसर्वस्वकं एवंकाव्यप्रयोजनान्युक्तदोषान्याह शक्तिरिति
संस्कारइति वर्ण्यपदार्थविषयनवनवोल्लेखशालिनीप्रतिभासंस्काराः तद्वक्षणेविशेषः यदुक्तं प्रतिभास्यद्वेनुः यदिच
नस्यविशेषारसावेशचारुकाव्यकरणक्षमत्वं प्रधानकारणत्वादस्याःग्राह्मिदेशः नप्रसरेत् ननिःपाद्येत् लोकस्यै
तिनास्त्यापचाराद्लोकवृत्तस्यप्रधानमंगमद्दः तत्प्रतिपादनपरत्वात्काव्यस्यछंदोव्याकरणेति तेषांपूर्वपूर्वप्रधानता
काव्यबंधेषायेक्षणीयत्वात्व्युत्पत्तिरितिसकलपदार्थयोर्वापर्यपर्यालोचनकौशलं उपदेशेनेति नदीजलशयाद्रिप्रभृ
तिषुसामान्येषथसत्पद्महंसरत्नादिघर्णनमुपदेशःकरणेयोजनेचेतिविशकलितरूपेप्रबंधादीनांगुंफरूपेचयत्किंवाकाव्यं
कर्तुंप्रजानातिवदुपदेशेनकरणेनिस्यादनेचयेकाव्यविचारयितुंजानातितदुपदेशेनयोजनेविचारेणउद्भवतिनिउद्भवनं
उद्भवतिव्युत्पत्त्यानिर्माणेप्रादुर्भावानुत्कर्षभवनमितिव्युत्पत्त्यासमुदयसेइतिनेदंनिकाव्यं शब्दार्थौमिलितौजातिव्यक्ति
वदन्योन्याव्यभिचारित्वेन तेनशब्दार्थयोर्भेदवादिनः प्रत्युक्ताः तैर्युक्तं मुखेशब्दमुपलक्षयेह मुखार्थमितिगतेनकवि

निर्मितकमनीयतानिशायिनोःशब्दार्थयोः॥ प्राप्तकंकाव्यत्वमितिपक्षद्वयमपिनिराकृतःयतोदयोगाद्वादकारित्वंननुभग्ने
कंद्विवचनेनचशब्दार्थजातिर्द्विधमीधीयतेव्यक्तिर्द्वित्वाभिधानेत्वेकपदस्थायोरपिकाव्यत्वंस्यात्॥ सगुणावितिशाकटि
कवाक्यानांकाव्यत्वंनिरस्तं॥ दोषगुणौतिश्रुतिकटुप्रभृतयोनित्यादोषामाधुर्यादयस्त्वयोनित्यागुणारसस्यापकर्षोत्कर्षहेत
वःनेत्वान्वयव्यतिरेकानुविधानाद्रसाश्रयास्तद्धर्माश्च॥ भक्त्यानुनदुपकारिणोःशब्दार्थयोः गावमनंकारा अपि॥ तदनेवि
स्तरेणव्याख्यास्यते॥ मनसंकलनिर्द्रति॥ अत्रनजोत्मार्थनयाक्काप्यस्फुटालंकर्तेतिज्ञेयं॥ ननुसर्वथानिरलंकृती निर्दोषस
गुणकाव्यस्यालंकारमात्राव्यभिचारात्॥ अनलंकृतपुनःक्वापिदृष्टोपिसर्वथानाभावंस्फुटयति नत्र
हिसंयोगाशोसद्भावात्॥ नकाव्यत्वहानिरित्यत्रकेचित्कर्मकाव्यंतस्यभावाकाव्यत्वमितिव्युत्पत्तिः यदिवाकृदभिहितत्वेनकर्मणोत्र
नोःकव्यंतेकाव्यंतस्यभावस्तत्वमितिव्युत्पत्तिः॥ यद्वैकोमारहरेति॥ अत्रेदमाकूतंयदेतत्सीतानिरूपितस्नेहसंभ्रमः सर्वसंस्कारविधि
स्तत्रचेतःसमुत्कंठतेइतिसंबंधः॥ स्फुटमिदंवाक्यंनिर्व्याजोक्तिवत्साहृदयंगतचित्तायांभवाश्चैत्र्यस्याश्चनाःक्षपाश्चेतिव्याख्या॥ यदापु
नैत्रस्यावसंतस्यक्षपाइतिपक्षस्तदोत्कर्षेणभासितावितिकाशारहितायामालत्यस्तास्फुटंस्फुटंस्फुटरूपव्यंग्यव्यंजक
स्येतिश्रूयमाणस्यशब्दस्यप्राक्प्रत्येकंभवन्तद्वर्णात्मनयास्फुटमस्फुटंव्यंजनःपूर्वरविविषयसंस्कारसाचिव्यात्पश्चादंते
स्फुटंस्फुटमाभासयतःप्रयत्नभेदानुपातिनोवायवीयध्वनिरित्यर्थः यद्यपिध्वननमितिभावव्युत्पत्त्याध्वनिः शब्दार्थव्यापा
रःध्वन्यतइतिकर्मव्युत्पत्त्याव्यंग्योर्थोध्वनतीतिकर्तृव्युत्पत्त्याध्वनिःशब्दोयोवा॥ शब्दार्थयुगलंकाव्यरूपंवा तथापिकारिका
योंशब्दार्थसमुदायएवकाव्यरूपोमुख्यतयाध्वनिनाम्नाप्रख्यापितोयथोक्तप्रकारध्वनिमयत्वात् न्यग्भावितवाच्यव्यंग्य
व्यंजनक्षमस्येति उच्यतेयेनार्थेसवाच्यःशब्दःबाहुलकाद्भूणा॥ यद्विवाविसाधुर्वाच्यःसाधोयउच्यतेकवादिभिरितिवा
वाच्यःशब्दःउच्यतेअसावितिवाच्योर्थःतोशब्दार्थौवाव्योन्यभाविनाबुपसर्जनीकृतौयेनव्यंग्येनार्थेनसतथा सचासौव्यंग्य
श्चतस्यव्यंजनेक्षमस्यशब्दार्थयुगलस्यकाव्यमितिव्यपदेश्यस्यव्यंजकचरसाम्याद्ध्वनिव्यवहारः हृदयदर्पणेकृतान्य
ग्भावितशब्दार्थस्वरूपनाव्यंजनव्यापारस्योचेमुमुदेनतुव्यंजनव्यापारविषयस्यव्यंग्यस्येतिनात्पर्यार्थः व्यंग्यश्चायंविरसालं
काररसादिर्नेदत्वान्निविधोपिचाच्यादूरोभिन्नस्तथाह्यादिमोभेदस्तावदाद्यादन्यः सहिविधौप्रतिषेधरूपःप्रतिषेधेविधि

त्पत्तिर्नास्तीतिकस्याप्यस्फुटत्वंकस्यं॥ नचरसवदलंकाराच्च॥ यतोयत्रप्रधानत्वेवाच्यार्थीभूतस्यान्यार्थस्यांगरसमुत्तमरससवद
लंकारः॥ यत्रत्वंगीरसमुत्तमप्रधानत्वादलंकार्यारसध्वनिरिति रसस्यहीति सूक्ष्मेक्षिकयात्नुतावतेचेन्यादौभेदेभेदइति
रूपातिशयोक्तिः स्फुटंवेत्युदाहरणांतरमन्वेष्यं॥ तथा॥ अत्रालंकारांतरंच्यायव्यानांतरंचास्तीतिस्वयमूहनीयं॥ काव्यविशेषणा
ह इदमितिवाच्यादतिशयिनीव्यंग्येवस्त्वलंकाररसरूपेउत्तमेकाव्यंकाव्यविशेषोध्वनिः बुधेरितिबहुवचनेन ध्वनिव्यव
हारस्यानादित्वंसूच्यते ननुध्वन्यतेध्वोत्यतेइतिध्वनिर्व्यंग्यं॥ सचकाव्यस्यात्मातत्कथंकाव्यंध्वनिरित्याह॥ आत्मात्मवतोरभे
दोपचारात्॥ यद्वानुध्वननंतिध्वनिः कर्तृव्युत्पत्तिस्तदानोपचारः स्फुरतिविकसत्यर्थोस्मादितिस्फोटारस्फोटरूपव्यंग्यव्यंजक
स्येतिश्रूयमाणस्यशब्दस्यप्राक्प्रत्येकंभवन्तद्वर्णात्मनयास्फोटमस्फुटंव्यंजनःपूर्वरविविषयसंस्कारसाचिव्यात्पश्चादंते
स्फुटंस्फोटमाभासयतःप्रयत्नभेदानुपातिनोवायवीयध्वनिरित्यर्थः यद्यपिध्वननमितिभावव्युत्पत्त्याध्वनिः शब्दार्थव्यापा
रःध्वन्यतइतिकर्मव्युत्पत्त्याव्यंग्योर्थोध्वनतीतिकर्तृव्युत्पत्त्याध्वनिःशब्दोयोवा॥ शब्दार्थयुगलंकाव्यरूपंवा तथापिकारिका
योंशब्दार्थसमुदायएवकाव्यरूपोमुख्यतयाध्वनिनाम्नाप्रख्यापितोयथोक्तप्रकारध्वनिमयत्वात् न्यग्भावितवाच्यव्यंग्य
व्यंजनक्षमस्येति उच्यतेयेनार्थेसवाच्यःशब्दःबाहुलकाद्भूणा॥ यद्विवाविसाधुर्वाच्यःसाधोयउच्यतेकवादिभिरितिवा
वाच्यःशब्दःउच्यतेअसावितिवाच्योर्थःतोशब्दार्थौवाव्योन्यभाविनाबुपसर्जनीकृतौयेनव्यंग्येनार्थेनसतथा सचासौव्यंग्य
श्चतस्यव्यंजनेक्षमस्यशब्दार्थयुगलस्यकाव्यमितिव्यपदेश्यस्यव्यंजकचरसाम्याद्ध्वनिव्यवहारः हृदयदर्पणेकृतान्य
ग्भावितशब्दार्थस्वरूपनाव्यंजनव्यापारस्योचेमुमुदेनतुव्यंजनव्यापारविषयस्यव्यंग्यस्येतिनात्पर्यार्थः व्यंग्यश्चायंविरसालं
काररसादिर्नेदत्वान्निविधोपिचाच्यादूरोभिन्नस्तथाह्यादिमोभेदस्तावदाद्यादन्यः सहिविधौप्रतिषेधरूपःप्रतिषेधेविधि

रूपोयथा॥ निःशेषेनिच्युतंनभ्रष्टंशालिनंशालितमित्युक्तेव्यंग्यार्थप्रतीतिरेवनस्यात्॥ याप्यामेवक्षालनभावात्॥ निर्मृष्टेन नुकिंचिन्मृष्टः॥ दूरमनंजनेनिकटेनुसोतनेपुलकितेतितन्वीनिचोभयंविधेयं॥ व्यंग्यपक्षेधमपदस्याधमपदसद्भावानांच दनच्यवनादीनांव्यंजकत्वमित्येषार्थशक्तिमूलोवाचयप्रकाशोध्वनिःतथाचैवसइवत्वंत्वमिवसोप्यधमइत्युपमेयोपमालं कारोव्यंग्यःविधोनिषेधरूपोयथा॥ भ्रमथस्मियेतिकस्याश्चित्संकेतस्थानेधार्मिकसंचरणेनरायदोषात्तदवस्थ्यमानपत्न्या दिविछायीकरणाच्चानुमियमुक्तिःधार्मिकेतिपुण्याद्यर्थंयुक्तेनभ्रमणंवित्रासिद्ध इतिशंकायाअभावात्॥ सइतियस्त्री समयमकृततेनेतियःप्राक्त्वयाकर्णपरंपरयाश्रुतःअत्रभ्रमेतिविधौ॥ तत्रगद्गनेसंदोहित्वंचझनोपिविभेषि॥ तत्त्वया तत्रनगंतव्यमितिनिषेधःएवमलंकाररसादयश्चवाच्यानभिन्नाअस्मेव्याख्यास्यंते॥ तदपेक्षयेतिनागमनेतिव्यंग्यस्यार्थ स्यमलिनामस्वच्छायेत्येतयेवाक्याविषयीकृतत्वमितिवाच्यमेवचमत्कारीति॥ तदिदमत्रतत्त्वं॥ यथामुखमालिन्यच्छाययाकामि न्याःकामुकंप्रतिरागोत्कर्षःप्रतिपाद्यते॥ तथाव्यंग्येनाप्रेम्णिहिवस्तुसंकेतच्युतायामुखमालिन्यभावान्॥ व्यंग्यत्वंन्यथापिस्यादि ति॥ यच्चकाव्यंकेवलवाच्यवाचकैर्वैचित्र्यमाक्षिप्तंरसादिव्यंग्यार्थत्वेनकाव्यानुकारित्वादिसमर्थकारित्वादियोगाद्गुणव्य सादृश्याद्वाकस्यामात्रत्वादिनावेत्याह॥ शब्दचित्रमितिअव्यंगमित्यत्रनयशब्दस्यैवदर्थत्वेनैवदस्फुटनगव्यंग्यंयत्रतथा॥ ननुस र्वथानिव्यंग्ययतःसनाम्निकश्चिद्दोषोयत्रांतनोनतोविशेषादिरूपतयाशब्दार्थयोरप्यवसायितानास्तीत्युत्तरत्रवक्ष्यमाणत्वादिति ॥ स्फुटप्रतीयमानेति अत्रस्फुटंप्रतीयमानार्थेनरहितमितिविग्रहः॥ ननुस्फुटेनप्रतीयमानार्थेनरहितमितिविग्रहः॥ ननुस्फुटेनप्र तीयमानार्थेनरहितमितिविग्रहः॥ ननुस्फुटेनप्रतीयमानेनरहितं इतिस्फुटेत्यस्फुटव्यंग्ययत्नत्वप्रसंगः॥ ततोस्फुटनामामध्यमका व्यभेदःस्यात्॥ अतिस्फुटत्वेचगुणीभूतव्यंग्यामध्यमकाव्यभेदः॥ तदिदमत्रतत्त्वंयदस्फुटतमंयोरसपर्यावसायित्वंनास्तीतिषष्ठी

न

ध्वासेभविमाणत्वात्॥ स्वच्छदेनिछानंरुजं॥ मूर्छन्नपगच्छन्मोहोज्ञानंयेषांतेतथायदिवामूर्छन्नवच्छभवन्मूढनिकावशात् मोहःश्वासनिरोधात्मकोयेषांविनिर्गतमिति॥ अमरावतीभवतीयत्नयः॥ तथाद्भुतपातिक्रियापेक्षयाऽपश्चात्यैस्यत्नपूर्वकालता अर्गलाशब्दःसामीप्यलक्षणयाकपाटवृत्तिःअभिधायावाच्यवधायकत्वमात्रावधार्यो॥ ॥ इत्याचार्यश्रीमाणिक्यसूरि विरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेकाव्यप्रकाशप्रथमोल्लाससंकेतःसमाप्तः॥ ॥ सशब्दार्थशरीरत्वमाकाव्यंकारव्यवस्थितिः या वन्नकरमाणमाणिक्यप्रबंधोननिरीक्ष्यते॥ विषयभेदाच्छब्दभेदोनस्वाभाविकइत्याह॥ वाच्यादन्यइति॥ तात्पर्यायोपिकेचि ति॥ केचितअभिहितान्वयवादिषुभट्टेषु॥ वक्ष्यमाणरूपाभिमतिजात्यादिर्जातिरेवात्र॥ बोद्धुःसंबंधेषुजिज्ञासाआकांक्षा आकांक्षितस्यानंतर्यसंनिधिः॥ योग्यतासंबंधार्हार्थत्वं अभिधानंतरं अन्वयप्रतिपत्तिनिमित्तंतात्पर्यशक्तिरथास्तिनद्विषयस्तात्प र्यलक्षणोयोपिसमस्तोवाक्यविषयावेत्याह॥ अपदार्थोपीति॥ आकांक्षादिवशादन्योन्यमन्विताःपदार्थास्तात्पर्यान्यनामेधेयं वाक्यार्थंप्रतिपादयंतिप्राक्सामान्यार्थप्रतीतिरुत्तरोन्वयेसतिपदार्थेभ्योविशिष्टार्थप्रतीतिः॥ यदुक्तंपदानिस्वस्वमर्थमुक्त्वानिवृत्त व्यापाराण्यथेदानीमर्थेभ्योगतोर्थांतरंबोधयंति॥ प्रभाकरपक्षेत्वाकांक्षादिवशान्मिथःसामान्यतयान्वितानिपदान्येवप्रधान गुणत्वनमित्वानुगतयदसमूहरूपंविशेषरूपतयावाक्यार्थंबदंतीतिवाच्यावाक्यार्थः पदान्येवाभिधेयपदार्थावनदर्थोनतु यदार्थेभ्योवाक्यार्थःसर्वेषांप्रायशइति॥ नकेवलंप्रत्ययत्वंव्यंजकत्वंमर्पणंअपिशब्दार्थः॥ वक्तृबोधव्यादिवैशिष्ट्यादधानांव्यंजक त्वंनत्ववक्तृवैशिष्ट्याद्यथा॥ मागद्यरोदयरणमिति॥ अत्रतस्याअसाध्वीत्वेवगतेव्यंग्यप्रतीतिरुद्वेगविशेषाद्यथा॥ साद्रिर्नामि साधयंतीकथयंतीप्रतिपादयंतीवा॥ अत्रविपरीतलक्षणलक्षणयावाक्यस्यशब्दत्वंलक्ष्योर्थः॥ नन्मूर्खेहिसापराधत्वप्रका शनंव्यंग्यतेनाप्यधामनकिंकार्यमित्यर्थः॥ प्रयोजनंत्वत्यंतानुपकारित्वादिलक्षणिकवाक्यमूलमितिनार्थप्रकाशं निश्चलेति

बाह्यरंगव्यापारस्यनिवृत्तिर्निस्पंदेयंतरंगस्यस्तिमितेपत्तंमिरेहइवलतायामितिवचनान्विपरीतरतादिकंस्वयमूह्यं॥ननु
तीयंयोद्यासेवक्ष्यते यस्यैतिशब्दस्ययश्चेतिज्ञात्यादौ॥अनंत्यादिति॥यद्येकस्मिन्गोपिंडेसंकेतःक्रियतेतदान्येषुकर्तुंनशक्यते॥व्यभिचाराच्चेति॥योहिपिंडःसंकेतविषयःक्रियतेसव्यवहारकालेव्यभिचरति॥बाल्यादिभेदात्॥गौःशुक्लइतिगोत्व
शुक्लत्वचरत्वविशिष्टावगोपिंडेसंकेतादौशुक्लश्चलइत्यादीनांविषयोनास्ति॥ज्ञातार्थानामप्रयोक्तृत्वात्॥तदुपाधाविति
व्यक्तिविशेषोपदार्थप्राणदइति॥नह्येकमित्यदार्थोज्ञातिसंबंधमंतरेणस्वरूपंलभते॥द्वितीयइतिलब्धस्वरूपस्यवस्तुनस्यटा
देःपश्चात्संबंध्यविशेषाधानहेतुःयदिहिघटादिनागुणःसहभावीष्यतेतदाघटादेरुपादेयइतिप्रतीतिर्नसंगच्छेत्॥नहिशुक्ला
देर्गुणस्यघटादिस्वरूपप्रतिलंभहेतुत्वं॥ज्ञातिमद्भिन्नेवघटादेःप्रतिलब्धस्वरूपत्वात्॥तदेवंयस्यप्राणप्रदोपाधिर्निबंधन
त्वंसज्ञातिशब्दोगवादितयस्मात्तुलब्धस्वरूपस्यवस्तुनोविशेषाधानहेतुरर्थःप्रतीयतेसगुणशब्दःसाध्यःसर्वोपरिभूतेति॥पूर्वो
परिभूवौतुषचुसादिप्रश्लेषविक्लेदादिरूपोऽवयवोयस्याःक्रियायास्तद्रूपःअंत्यबुद्धिर्निर्ग्राह्यमिति॥नखलुडित्थशब्दोच्चारेण्य
शब्दःप्यशब्दोच्चारेवाडित्थशब्दःअतएवसंहतक्रमंस्वरूपंतत्यवस्तुनः२अभिधाशक्तिमभिव्यंजयतावक्ष्यतेयदृच्छयोपाधिनया
सज्ञिनिसिमंस्तस्मिन्निवेशयते॥तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तानांचतुष्टान्मुख्यशब्दार्थश्चतुर्विधः॥ननुविशेषाधानहेतुर्गुणः शुक्ला
दिरितिपूर्वमुक्तं॥तत्तश्चपरमाणुत्वादयोगुणाःपरमाण्वादिद्रव्याणांनविशेषाधानहेतवोनित्यत्वात्॥अनित्यानोहिविशेषाधान
हेतुत्वंपूर्वापरकालविषयोहिविशेष्यविशेषकभावस्तत्कथंतेषांगुणत्वमित्याह॥परमाणुत्वादीनांगुणानध्यापाठादिति
अणुमहद्दीर्घह्रस्वंचेतिकणादवचनात्॥अन्यथाज्ञातिशब्दत्वंस्यान्नचखल्वयंपरमाणुर्नीयपरमाणुः परमाणुत्वयोगात्तुपर
माणुरिति॥ननुपरमाणुषुपरमाणुत्वंकस्मान्नेष्यते॥उच्यते॥पार्थिवपरमाणोःपृथ्वीत्वपरमाणुत्वयोः॥परापरव्यवस्थाया अ

भावात्॥यदिपृथ्वीत्वमपरंतदाघटेपिपरमाणुत्वप्रसंगःअपरसद्भावेपरस्परसद्भावप्रतिपादनात्॥अथपरमाणुत्वमपरंत
दातेजःपरमाणुष्वपिपृथ्वीत्वप्रसंगःतस्मान्नजातिशब्दत्वंपरमाणुत्वादीत्यादिशब्दाद्येषांप्रागुक्तगुणलक्षणाभावोथचगुणा
स्विनेष्टास्तेषांपरिमंडल्यादयोग्राह्याःपरिमंडलाःपरिमाणावस्तेषांभावंपारिमांडल्यं अनुशतिकादीनामित्युभयपदवृद्धिस्तच्चबर्तुलत्वं
इतिन्यायकुमुदचंद्रेप्रभाचंद्रोव्याख्यातवान्॥अपरांतुपारिमांडल्यं परमाणुपरिमाणमाहुःपारिमंडल्यादीत्यन्नादिश
दात्॥आकाशादीनांपरिमाणादयोग्राह्याः॥ननुगुणक्रियायादृच्छयामानंत्यान्कथंतेषुसंकेतःयतःप्रत्येकंसंकेतःकर्तुंनश
क्यतेजातिविनेत्याशंक्याह॥गुणक्रियायदृच्छादीनांपरमार्थतोनकत्वमेवयदुक्तंकोमेकंजातिरयेकाजगत्येकःसितोगुणश्चेति यच्चु
भेदःप्रतीयतेसआश्रयभेदान्नवस्तुतः अतःस्वाश्रयभेदाद्भेदइवलक्ष्यते॥ननुभेदएव शुक्लादीनामाश्रयाभिन्नाःशौक्लाद्याः पाकादी
नांतंदुलाद्यतेयदृच्छानांचखल्वेकाश्रयत्वाभावात्कथमाश्रयाभिन्नाध्वनयोबाल्याद्यवस्थावा॥दृष्टांतद्वारेणदर्शयति॥यथैकस्यमुखस्येति॥यथाहि
मुकुरतैलकृपाणादीनांप्रतिबिंबनिबंधनानांस्तब्धादिकमेवमुखंनानाकारत्वेनभासते॥तत्वेवशुक्लादिव्यक्तिरेकैवशौक्ल्या
द्याश्रयवशेननानात्वेनस्फुरति॥तस्माद्गुणद्वैरूप्यात्सिद्धमेवगुणादिशब्दानांगुणादौसंकेतइतिमहाभाष्यकारमतं॥अन्ये
तुगुणक्रियायदृच्छादीनांवस्तुतएवभेदोनाश्रयभेदादितिमन्यमानाःसर्वत्रजातेरेवप्रवृत्तिनिबंधनत्वंमन्यंतइतितन्मतंदूषयि
ष्यन्नुपक्रमतेआह॥हिमपयःशब्दादीति॥अभिधानंशब्दःप्रत्ययोज्ञानंपाकादिर्विक्तिक्रियाशब्देषपि॥गुडतंदुलादिद्रव्याश्रितायेपा
कादयोन्योन्यमन्यत्वेनस्थिताःक्रियाविशेषास्तत्समवेतंसामान्यमस्ति॥यद्वशेनायंपाकइति॥अभिधानप्रत्ययोस्या
मिति॥डित्थादिशब्देष्विति॥यदृच्छाशब्देषुशुक्लसारिकादुर्दीरितेषुभिन्नेषुडित्थत्वादिकंसामान्यमेव॥यथायोगंसंज्ञिषुध्वस्त
मभिधेयं॥यदिवोपचयाच्चययोगितयाडित्थादौसंज्ञिनिप्रतिक्षणंभिद्यमानेष्वभिद्यमानोयन्महिम्नाडित्थोडित्थइत्येव

मादिरूपत्वेनाभिन्नाकारःप्रत्ययस्यात् तच्चथाभूतंदित्थादिशब्दावगेयवस्तुसमवेतमेवदित्थत्वादिसामान्यं तच्च दित्थादिशब्दैरभिधीयते इतिगुणक्रियायदृच्छाशब्दानामपिजातिरेवैकःशब्दार्थइति तदाहेति जातेरर्थक्रियाकारित्वाभावाद्विफलःसंकेतःव्यक्तेस्त्वर्थक्रियाकारित्वेप्यानंत्यव्यभिचाराभ्यांनसंकेतः कर्तुंशक्यतइति जातिमतीव्यक्तिःशब्दार्थइति विशेषिकादयः अपोहइतिजातिव्यक्तिनद्योगजातिमदुभयाकाराणां शब्दार्थत्वस्यानुपपद्यमानत्वाद्गवादिशब्दानामगोव्यावृत्त्यादिरूपोपोहःशब्दार्थैरितिबौद्धाः शब्दस्यमुख्येनलक्षणिकेनव्यंजनात्मकेनवाव्यापारेणार्थावगतिहेतुत्वमिति मुख्यं तावदर्थमाह समुख्योर्थइति समाक्षात्संकेतितमुखमिवशब्दस्ताद्यवयवेभ्योर्थांतरेभ्यःप्राक्प्रतीयमानत्वात् मुख्योर्थोविषयःशब्दोपिमुख्यः तत्रेत्यर्थविषयेसमयापेक्षयावाच्यावगमनशक्तिरभिधाशक्तिः अथेदानींलक्षणिकस्यलक्ष्यार्थदर्शनद्वारेणव्यापारमाह मुख्यार्थेति मुख्यस्यार्थस्यानुपपत्तेरनुपयोगाच्चप्रत्यक्षादिप्रमाणेनबाधेनेनमुख्यार्थेनसंबंधाल्लक्ष्यार्थस्ययोगसंबंधेसादृश्यादौसतिरूढेःप्रयोजनात् पाविश्यशैत्यादेरशक्यांतरत्वाच्चाद्रूयप्रतीत्यादिरूपादन्योर्थोयं लक्ष्यतेसास्यादमुख्यःशब्दव्यापारोलक्ष्यार्थनिष्ठोलक्षणाशक्तिःयदितिवाक्यार्थनिर्देशः सतिविधीयमानालक्षणा सर्वनामपदंहिकदाचिदनूद्यमानलिंगमादत्ते कदाचिद्विधीयमानलिंगमिति उदाहरणद्वारेणव्याकरोति कर्मणीति कुशानित्यतीतिदर्भग्रहणयोगान्मुख्यार्थबाधेविवेचकत्वादौसंबंधेरूढेःप्रवीणोर्थोलक्षणाव्यापारेणलक्ष्यते आदि शब्दान्हिरेफहिकानुलोम्यप्रातिलोम्यलावण्यादयःहिरेफशब्देनहिरेफडिंडिमयोगिभ्रमरशब्दलक्षणार्थलक्षणा द्वारेणरूढ्यनुवृत्तिरेवषष्ठ्यादेरुक्तियते तुरंगकांताननहव्यवाहशालेवभित्वाजलमुच्छलतीत्यादौतुतुरंगकांतानन हव्यवाहशब्दावडवामुखाग्नेर्लक्षणयाप्रयुक्तोनचरूढोव्यवहारेणप्यनुज्ञातत्वादिदुष्टत्वंसंतिसुखार्थप्रतिपादना

दिप्रयोजनेनार्वविधलक्षणाअप्यदुष्टाः॥ यद्वट्टकुमारिलः॥ निरूढालक्षणाःकाश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत्॥ क्रियंतेसांप्रतंकाश्चित्काश्चिन्नेवत्वशक्तितः निरूढइतिभ्रष्टोपचारःप्रतीतयःलक्षणाइतिलक्षणाशब्दाअभिधानवत्सदृशादिनामवत् तथागंगेतिगंगातटेघोषइत्यक्तेः परिमितपावित्र्यादीनांनप्रतिपत्तिः॥ तथेति॥ अपरिमितत्वेन अन्येर्थोलक्ष्यस्तटादिःसांतरार्थइति॥ सव्यवधानस्तटादिलक्षणेनार्थस्तदाश्रयाक्रियाशब्दव्यापारोलक्षणा॥ तथाहि॥ गंगाशब्दाभिधेयस्यस्रोतसोघोषाधारतानुपपत्तेर्मुख्यार्थबाधेयोयंसमीपसमीपिभावात्मासंबंधस्तदाश्रयेणतटंलक्षयति॥ लक्षणायाश्चप्रयोजनंतटस्थगंगात्वैकार्थसमवेतपुण्यत्वमनोज्ञत्वशैत्यादिप्रतिपादनंव्यंग्यंनहिपुण्यत्वादिशब्दांतरेस्पृष्टंशक्यते॥ तद्योगाच्चमुख्यार्थसिद्धत्वं॥ तच्चधोक्तंभर्तृमित्रेण अभिधेयेनसंबंधात्सादृश्यात्समवायतः॥ वैपरीत्यात्क्रियायोगाल्लक्षणापंचधामता॥ संबंधाद्यथागंगायांघोषःसादृश्याद्यथागौर्वाह्लीकः गौरेवायमित्यादौमुख्यस्यार्थस्यसास्नादिमत्त्वेनप्रत्यक्षादिनाप्रमाणेनेननबोधभिधेयेनसादृश्यात्तद्गुणाजाड्यमांद्यादिगुणसदृशाज्जाड्यमांद्यादिगुणयुक्तोवाह्लीकोलक्ष्यते॥ प्रयोजनंतादृश्यप्रतिपत्त्यादि॥ तत्रचसारोपासाध्यवसानालक्षणागौणलक्षणायाउदाहरणे॥ समवायतःसाहचर्ययथाकुंताःप्रविशंतीत्यादौकुंतादीनांप्रवेशानुपपत्त्यामुख्यार्थबाधेसाहचर्यात॥ पुरुषालक्ष्यंते॥ प्रयोजनंचरौद्वत्वादीनांसातिशयानांप्रतिपादनं॥ वैपरीत्याद्भद्रमुखः अत्रभद्रमुखशब्दस्याभद्रमुखेप्रयोगात्स्वार्थबाधःअतोसौसादृश्याच्यभद्रमुखत्वंवैपरीत्याद्भद्रमुखत्वंलक्षणयावगमयति॥ प्रयोजनंतुगुणप्रकाशनार्थप्रतीतिःक्रियायोगात्यथा॥ महतिसमरेशत्रुघ्नस्त्वमिति अत्राशत्रुघ्नेशत्रुघ्नप्रयोगात्स्वार्थबाधः॥ शत्रुघ्नशब्दश्चाशत्रुघ्नहननक्रियायाःकर्तृत्वायोगाल्लक्षणयाप्रयुक्तःप्रयोजनंचवर्ण्यमानशत्रुघ्नशब्दश्चाभिधेयेनरूपनाप्रतिपादनं॥ एवंनिरंतरार्थनिष्ठःशब्दव्यापारोभिधासांतरार्थनिष्ठस्तुलक्षणातेनअभिधेयमुख्यार्थेबाधितासतीअचरितार्थत्वा

दन्यत्र प्रसरतीति तत्पुच्छभूतेचलक्षणा साचलक्षणद्विधा शुद्धा गुणचारमिश्राचतत्र शुद्धापिद्विधेत्याह स्वसिद्ध्यति यया प्रयोजननालक्षणानस्यागौर्भेदो गुणक्रियायालक्षणासालोके प्राचुर्यंगतेति ननस्यानेयस्यं अभिधाव्यापारतुल्येवासाविति भावः कुंतादिगिरिति स्वार्थमन्यजाद्गिरिनिज्ञेयं स्वसंयोगिनइतिभणनात् आक्षिप्यतेलक्ष्यंतइतिरूढ्यते विशेषणइतिज्ञानिलक्षणेनुपाधौहंतव्यः उपादानलक्षणानुगोवाच्येति यथान्येमुकुलादिगिरुक्ता नचकर्मणदयोर्वाच्यनाशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापाराभावात् शब्दबुद्धिकर्माणिविहिरम्यव्यापारंनकुर्वंतीत्यर्थः १३ पीनोदेवदत्तइति अत्रापिनोपादानलक्षणायथान्नेरसायनाद्यभावेपीनत्वलक्षणकार्येणसत्रिभोजनात्मककारणस्यस्वसिद्धयेरसादेरुपादत्ता श्रुतार्थापत्तेरिति श्रुतदृष्टःश्रुतोवार्थोन्यथानोपपद्यतइत्यर्थकल्पनमर्थापत्तिः गतत्रभाकरोव्याख्याति दृष्टःश्रुतइतिश्लोकप्रसिद्धाउपलंभगोचरवर्तते अन्यथानोपपद्यतेर्थापत्तिव्यवस्थाप्यमर्थंविनानयटनइतियार्थस्यकल्पनामार्थापत्तिः श्रुताच्छब्दादर्थस्यापत्तिव्यवस्थाप्यस्यापननंतेनश्रुतार्थापत्तोरात्रौभुक्तेइतिशब्दःकल्पते अर्थादर्थस्यापननं अर्थापत्तोनुरात्रिभोजनमर्थगवेति अभिधेवस्वात्मनिर्वाहायशब्दांतरमर्थांतरंवाकृषयंतीतिमीमांसकाः लक्षणेनेषालक्षणेनि अयमभिप्रायोयत्रशब्दःसर्वत्वात्मनमर्थंस्वज्ञानन्यंलक्षयति नत्रलक्षणेनतदादिज्ञापनेनलक्षणा यत्रतुस्वार्थमपिवदन्नन्यमुपादत्तेनचोपादानेनेति उपचारेणेति यथागौर्वाहिकइत्यत्रवस्त्वंतरेवस्त्वंतरमुपचर्यते नतथात्रेतिभावः अत्रत्यभेदप्रतिपत्तिपूर्वमेवाभेदस्तत्राभेदपूर्वं गतावेददेढयति अनयोरिति तटादीनांलक्ष्याणांप्रतिपादनेभेदात्मकंननटस्थं कुंतपुरुषयोर्गंगातट्योश्चाभेदएवेति तटादीनांलक्ष्याणांप्रतिपादनेभेदात्मकंननटस्थं कुंतपुरुषयोर्गंगातट्योश्चाभेदएवेति यदान्येस्तटस्थलक्षणाशब्दैरित्युक्तं तदूषनमित्याह तत्वप्रतिपात्तोर्हीति भेदेतुगंगासंबंधामात्रप्रतीतेतलक्षणाविशेषः तत्वात्रकुंतादावप्रविशंतीनान्यंगांगायामेवघोषोनान्यत्रेतिविवक्षायांकुंतगंगानिर्गणंत

यांकुंतवत्तटयोःप्रतीतौसाध्यवसानलक्षणयैवतत्वप्रतीतिप्रयोजनादिसाध्यसिद्धेःकिंलक्षणांतरकल्पनया यदाह सहचरणंरूढानत्तादर्थ्यवृत्तमानधुरणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यान्ब्राह्मणमंचकटराजसक्तुचंदनगंगाशाटकान्नपुरुषैधनङ्गावेपिनद्वद्वुपचारइति मुकुलस्यापिअदोनुमतं अत्रोच्यते यत्रागौर्यारोपविषयभावनयार्त्यनासन्नत्वेनभेदंसत्यौदस्तत्रसाध्यवसानता यत्रत्वारोप्यारोपविषयभावंविनामूलनएवाभेदप्रतीतिः पूर्वत्रचपूर्वंभेदप्रतीतिःपश्चादभेदप्रतिपत्तिः इदमत्रतत्वं अनयोरुदाहरणयोर्गौरारोप्यारोपविषयभावंप्रतिचित्तमेवमधावतीत्यत्रसत्चेतसःप्रमाणं शब्दादिधोक्तोपचारमिश्रांसारोपामाह सारोपान्येति विषयीगवादिर्विषयोवाहीकादिः अनपन्हुतभेदावितिं अनपन्हुतस्वरूपावयस्तुनिवस्त्वंतरस्याधिक्यस्यारोप्यमाणात्मा सामानाधिकरण्यंगौरित्यर्थयोरेकत्वार्थेवृत्तिर्नीलोत्पलवत् सादृश्यहेतुकाचैषापमानापमेयभावस्यविद्यमानत्वात् रूपकान्संकीर्णेर्बीजं यत्रत्वारोप्येणगवादिनानिगीर्णतयारोपविषयस्यवाहिकादेःप्रतीतिरुत्रसाध्यवसाना इयमतिशयोक्तेर्बीजं यथाअनासवास्वंकरणंमदस्येत्यत्रवयोमद्यप्राणिन्येवैषभेदः ननुपूर्वस्यामप्यभेदोस्ति रूपकस्याभेदात्मत्वात् नत्रसन्नतामात्रेणाभेदइहत्वन्यासन्नतेयेति कार्यकारणभावादिलक्षणार्यानरूपकादिविषयनासादृश्याभावात् यथा आयुर्घृतंयशस्यागोभयंचोरःरूपंप्रिया वैरंद्यूतंगुरुज्ञानंश्रेयःमतीर्थसेवनं तथाअप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्यकस्यचिदन्यापदेशलक्षणस्यसाध्यवसानलक्षण्यात्वं यथाऽनर्घ्यःकोयंतरुत्वहरिणेहैवकमहिमास्फुरत्येकस्यैवविभवनचमत्कारजनकइत्यत्रहरिणेनसहप्रतीयमानस्याभेदः सौरोपाध्यवसानयोश्चगौणशुद्धभेदाभ्यांहैविध्यमित्याह भेदाविमाविति यत्रोपमानगतगुणतुल्यगुणयोगलक्षणांपुरःसरीकृत्योपमेयेनुपमानशब्द आरोप्यते सौगौणोगुणेभ्यआगन्तादौणशब्दवाच्योस्वार्थेति स्वार्थोगोशब्दस्यगोत्वपिंडाकृतीवा व्यक्त्याकृतिजातयस्तुपदार्थःइतिवचनात् परार्थोवाहीकः

नत्वात्र गोशब्दो वाहीकशब्देनोपपद्यमानसामानाधिकरण्याद्वाधितस्वार्थः सन् स्वाभिधानपूर्वस्वार्थसहचारिजाड्यादिगुणा
न्लक्षयित्वा तत्तुल्यवाहीकरूढजाड्यादिगुणलक्षणाद्वारेण गोगतगुणतुल्यगुणोपेते वाहीके उपचरितः शब्दोपचारस्या
थोपचाराविनाभावित्वात्तदर्थोपि केचिच्छब्दोपचारमेवमन्यंते । एवमत्रापि । नैनेयमुपचारमिश्रा लक्षणाद्वयगर्भिका
रेणाचतुर्थकक्षायां लक्षणेति । चतुर्थकक्ष्यात्वलक्षणाया अभिधापेक्षयाज्ञेयं । लक्ष्यमाणगुणमुखेन गोशब्दो वाहीके लक्ष
णया प्रवर्तनेऽन्यार्थः । गौर्वाहीक इत्यत्र लक्षणयोरन्यलक्षणार्थं प्रवृत्तत्वात्प्रयोजनेन प्रयोजनवत्त्वं । ननु तयोर्भिन्नप्रयोजनं । ननु परार्थोभि
धीयतेऽतिगोशब्देनस्वार्थसहचारिगुणलक्षणापूर्वतद्भेदेन वाहीकस्थाः स्वतुल्यगुणाएवलक्ष्यंते सव्यवधानव्यापारा
भावेनवाहीकार्थोभिधीयतइत्येकलक्षणागर्भैयंतृतीयकक्षायांलक्षणेत्याहुः अभिधीयतइतिलक्ष्यते । मुकुलस्त्वेवमाह यथा
गोशब्दस्वसदृशवाहीकगतजाड्यादिगुणानलक्षयित्वावाहीकंलक्षयति साधारणेतिगौर्वाहीकस्यचसाधारणास्तुल्या
येगुणास्तदाश्रयेणवाहीकएवलक्ष्यः अभिधेयेतिमुख्येनार्थेनाविनाभूतस्यैकेनापिसंबंधेनसंबंधस्यान्यवस्तुनोयाप्रतीतिः
सालक्षणाशब्दस्यार्थः लक्ष्यमाणेगुणेजाड्यादिभिः संबंधात्वानुवृत्तिः सांतरार्थेनिष्ठःशब्दव्यापारःमाणेणा । नांतरीयकत्वमि
तिनांतरं अविनानाम तत्रभवंनांतरीयंगहादित्वादीयः तदेवनांतरीयकमविनाभावियेनविनायन्नभवतितत्तांतरीयकं
तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणं । कृतकत्वानित्यत्वादिवत् । नत्वेहेति । नांतरीयकत्वइत्यर्थः । नहिमंचयोरुपयोरविनाभावोस्ति इ
त्युक्तमितिगोरत्ववध्यइत्यत्रापवादोचेति । आयुषःकारणंघृतंतत्कृतकार्यकारणभावलक्षणापूर्वत्वेनायुष्टंकार्यमुपच
रितं नैनेयंकार्यकारणभावलक्षणागर्भीकारेणलक्षणा । मुकुलस्यायंदोषतंत्रप्रयोजनाच्चलक्षणेत्याह । गौणभेदेति अ
न्यत्वेलक्षण्येनेति क्षीरादिवेसदृशेन । यथायुःकारणंघृतंननथाक्षीरादि आयुष्ट्वाच्चनव्यभिचरतीतिकार्यकारित्वादि

प्रयोजनंसंबंधश्चवहवोयदुक्तमेकशतंषष्यर्त्वाइत्याहुः क्वचिन्मांद्यात् । आदकमश्नातिक्वचिद्वर
णाद्यथा । तुलाधृतंचंदनंतुलाक्वचिदाधिपत्याद्यथा । पुमानयंगोत्वं । स्थानाद्यथा । मंचाःक्रोशंतीत्यादयः स्वयंयथालक्ष्यंलक्षणी
याः । गौरशब्दोलक्षणा । क्वचिद्रूढ्याक्वचित्प्रयोजनाच्च । क्वचित्सारोपाक्वचित्साध्यवसानाच्च । इत्युपचारमिश्राचतुर्द्धोक्ता
॥ ननुगंगादिशब्दः समयापेक्षस्तटादिप्रत्यायकोन्यथावा । पूर्वपक्षश्चेत्तर्हितेमुख्यस्तत्रकृतसमयत्वात् । वृक्षादिवत् । अने
कार्थेष्वपिसंकेतितोहरिशब्दादिवन्मुख्यएव । अथोत्तरः पशुस्तदानार्थप्रतीतिरूढ । नहिशब्दोदीपवद्योम्यतयेवार्थप्रकाश
यति । किंतुसिंगवत्तसंबंधबलात् । गंगादिशब्दः साक्षात्संबंधः । प्रवाहादौतेनसहतत्तटेसंबंधस्मृतः साक्षात्संबंधाभावात्तन
ार्थेगंगादिशब्दस्यामुख्यतेतिचेन्नसाक्षात्संबंधस्तावन्नशब्दानांकेनाप्यस्तिगुणत्वात् । समवायस्तुयोग्येवासंकेतस्तुसाक्षा
दिवास्ति । तटादिप्रत्यायकत्वात् । नहिसंबद्धसंबंधाद्भूतलशब्दात्तल्लक्ष्टुवृक्षादिषुप्रतीतिः स्यात् । स्याद्यदिसंबद्धसंबंधात्प्रती
तिः नापिनामुख्यताविशिष्टज्ञानकारित्वान्नहींद्रियसंबद्धसंबंधाद्घटादौविशिष्टज्ञानंकुर्वद्भिर्घटं । अविशिष्टज्ञानकारित्वंतुशब्दस्या
प्रयोक्तृनेव । उच्यते । लोकादेवशब्दार्थानांमुख्यामुख्यत्वं संकेतितत्वार्थेकेनचिन्निमित्तेनप्रवर्तमानोमुख्यः शब्दःकेनचिद्व
क्तेति । यथैकस्मिन्नेवपर्वतेधृधरोस्त्रीत्यादिः क्रियाशब्दः पर्वतइत्यादिर्जातिशब्दः तदेवंनिमित्तभेदाच्छब्दानांसंज्ञाभिद्यंते । यथा
वामगवशब्दः काम्यर्थेपारिभाषिकः कामिनैमित्तिकः समयापेक्षयाविशिष्टज्ञानजनकत्वाविशेषेपियथाकाशब्दोव्योमालोकयोः
समोपिहि साधारणासाधारणत्वेन । तत्रयः सर्वलोकशास्त्रव्यवहारहेतुः सपूर्वोयथा । वृद्धिशब्देनाधिकीभावउच्यते । यस्तु
नसर्वस्मिन्लोकशास्त्रेवासहितीयः यथा । वृद्धिशब्देनारैदौतउच्यते । लोकेपिचगवाद्यर्थेष्वव्यवहारायगंगाचंद्रिकेत्यादिश
ब्दोपूर्वसंकेत्यतेतत्रागाधारणसमयापेक्षीशब्दोयत्र यत्रसंकेतितस्तत्रतत्रतत्त्वार्थप्रत्यायकःसन्मुख्यःसाधारणसमयापे

DEHLI DAU

श्यपियोजनादिनिमित्तेनसंगितःसतज्जिमित्तयोगिघर्थेषुमुख्यएव ॥ निर्मितोपिचयोमादिशब्दोयत्रार्थेपरिभाषितस्तत्रार्थेमुख्यएव ॥ यस्तुसामीप्यादिनिमित्तेनसंकेतितःसर्वलोकशास्त्रेषुभान्तःप्रागुद्दिष्टसर्वशब्दः ॥ तथागंगादिशब्देभ्यःप्रवाहाद्यर्थप्रतीतिपूर्वसामीप्यादिहेतुनाविवेकस्तटादिधीः ॥ राजतमिदमित्यत्रत्विदंशब्दाभ्यामुपस्थाप्यमविविच्यैवरजतधीस्तेनात्रत्रातिपूर्वप्रत्ययेवं ॥ ततेनातस्मिंस्तदितिज्ञानं भ्रांतमितिन्यायात् ॥ गंगादौनदादौगंगादिज्ञानंभ्रांतं ॥ तद्धेतुश्चशब्दोनप्रयोगार्हइतिप्रश्नस्यानवकाशः ॥ एवंचातस्मिंस्तदित्यभ्रांतज्ञानहेतुःशब्दोमुख्यइति ॥ तेनेत्युपसंहारे ॥ आद्यगंदाद्यर्थसंकल्पनोपादानेसतेपेणैवात्रलक्षणाविचारःकृतःविस्तरेणातुमुकुलादिरचितानिधानमातृकादिग्रंथेभ्योवसेयः ॥ मुख्यमिति ॥ अत्रविकसितशब्देचेतनेप्रसिद्धेबाधितस्वार्थःपुष्पधर्मत्वादिकासाम्यात्तमेवार्थंलक्षयति ॥ ततःसच्छब्दस्यविस्तारित्वसादृश्यात्तमिमंतेउपचरितःव्यंग्यंचदृश्यत्वस्फुटत्वादि ॥ अत्रद्विवाच्यस्यविकासस्यानुपपद्यमानत्वादत्यंततिरस्कृतेवाच्योलक्षणामूलोध्वनितस्तत्रोबशिसशब्दोःचेतनेवक्रियाप्यसंभवत्परतंत्रस्वार्थः ॥ सहचारित्वतन्मुखप्रेक्षित्वादिसादृश्यादक्रियाणंलक्षयति ॥ सर्वथातदनुसरणंनकदाप्यन्यत्रसङ्गच इत्यादिध्वननं ॥ समुच्छलितशब्देनबाधितसामस्त्यो — शब्दनस्वार्थेनाकस्मादाधिक्याभवनसाम्यादिभंलक्षयतीप्रोद्भवबद्धारस्यदत्वसर्वजनस्पृहणीयत्वादिव्यनक्ति ॥ अपास्तशब्देनामृतमित्याश्रितमर्यादागममृतार्थायांबाधितायांक्षीरपणात्मार्थेनस्वत्वनिवृत्तिसादृश्यात्संस्कारलक्षयतामृत्यूत्थीकरणानवलोकनादिव्यंग्यं ॥ मुकुलितशब्दोबाधितसंकोचत्वस्वार्थाभिनत्वाद्वेदसाम्यात्तन्नंलक्षयति व्यंग्यंचाशिलषणीयत्वचारुत्वारुपदत्वमन्मथरसमुद्दीपनत्वादिकं ॥ उद्धुरशब्दोबाधितधुरोन्मुखत्वस्वार्थउन्नतत्वसाम्यादंसंबंधंजघनंलक्षयति ॥ पीनत्वस्मरनिकेतनत्वादिव्यंग्यं इंदुवदनेत्यत्रयदोपचरस्तदेंदुशब्दोबाधितस्वार्थः स्वच्छत्वादिसाम्यात्वदनंलक्षयन्स्मरगरविधुरिकृतत्रिभुवनजीवपितृत्वादिकंध्वनति ॥ इदमशब्दोबाधितान्यत्वस्वार्थोनत्वं

इंदुसाम्यात्तारुण्यंलक्षयन्सर्वजनाह्लादकत्वंव्यनक्ति ॥ मोदनेशब्दोबाधितहर्षात्मकस्वार्थोःदर्विनर्दकत्वादिसादृश्यादुद्दमंलक्षयन्मुच्छ्रवलत्वाभिलषणीयत्वप्रभृतिव्यनक्ति ॥ यथावा ॥ गायनंचमत्तमेहंधाराधुलुलियज्झणाइंयवणाइं निरहंकारमियंकाहरंतिनीलाउविनिसानुच्चशब्दोप्यर्थनकेवलंखेसनारंमत्तमेघमणि ॥ नकेवलमलयानिलोल्लिताप्राणिवनानिधारासुलिताजनान्यपि नकेवलंशशिसिनानिशानिरहंकारमृगांकानीलाअपि ॥ हरंत्युत्सुकयंतीत्यर्थः ॥ मत्तशब्दोबाधितश्वासात्मकस्वार्थोमर्यादोल्लंघनसादृश्यादृश्यान्मेघानुलक्षयन्समंजसकारित्वदुर्निवारत्वादिध्वनति ॥ निरहंकारशब्दोविच्छायतासादृश्याच्चंद्रंलक्षयंस्तत्परतंत्र्यजीवस्मृतप्रायत्वाकिंचित्करत्वसदविद्यमानत्वादिव्यनक्तीतिलोचनकारः ॥ वक्रोक्तिकारोपि तरंतीवांगानिस्वलदमलस्रावण्यजलधौप्रथिम्नःप्रागल्भ्येनजघनमुन्मुद्रयतिच दशोलीलारंभाःस्फुटगपदंतेसरलतामहोसारंगाक्ष्यास्तरुणिमनिगादःपरिचयतइत्यत्रसादृश्योपचारमूचे ॥ यथाचोपचारस्तथावक्रोक्तिजीवितग्रंथादवसेयः ॥ पूर्वग्रंथानुसारेणसादृश्यलक्षणेयमिहितात्पर्यावतानुलक्षितलक्षणापिस्यात्तथाहि विकसितशब्दःस्मितविशेषणत्वानुपपत्त्याबाधितार्थःस्वसहचारिणांसच्छायत्वविस्तृतत्वसुरभित्वादीनामेकस्यकस्यचिद्विशेषणतामिदंतयास्वार्थमर्पयति ततःसच्छायंविस्तृतंसुरभिवास्मितमितिलभ्यते ॥ विकसितंहिलोकलोचनलोभकेत्यादित्यतोलक्ष्यस्यसच्छायत्वादेर्लोकालादित्वंप्रतीयते तद्द्वारेणत्वंस्मितस्यापीति ॥ एवमेवरीत्यावशीतेत्यादिष्वपि ॥ ननुलक्षणाबहुत्वंकार्यंशब्देनैकस्यावाचकस्यवाचकत्वंस्वभावःकस्मायितुं नार्हतीतिचेन्न अहृद्यलक्षणाविषयंवामनीयंकविशिक्षापदमिदंज्ञेयं ॥ नहृद्यलक्षणाविषयं नन्वहृद्यालक्षणेकापिदुष्टासंतुंदूरे बध्यइतिचेन्न ॥ एकस्याहृद्यायाअपिसरसान्यवाक्यसंगेनकथंचनशक्यतेहृद्यतायादयितुंनबद्धीनांतथात्वोपदिशतीति अगूढव्यंग्यव्यंजकंपदमिदं ॥ तथाहि ॥ यौवनमदस्यात्वेत्तनत्वादुपदेशेनबाधितस्वार्थे

नवक्रप्रेक्षणादिव्यवस्थाज्ञापकत्वादिसाम्यान्मदंलक्षयन्नाप्रयासेनशिक्षादानंवस्तुव्यंग्यमभिधेयंयत्न॥ अतिस्फुटतयाप्रतीयते॥ तेनात्रागूढनामागुणीभूतव्यंग्यभेदःएवंयत्रद्वादित्येवव्यंग्यस्यप्रतीतिस्तत्राग्रूढत्वं॥ यत्रत्वशब्दोनरचाच्यस्यनरत्वेवनिधानचरूढत्वेनप्रतीतिस्तत्रगूढत्वं॥ मुख्यार्थबाधादिसहकार्यपेक्षार्थभासनशक्तिर्लक्षणाशक्तिस्तदाश्रयंलाक्षणिकंशब्दंवदंतीत्याह॥ नङ्क्रिति॥ तत्रव्यापारइति॥ तत्रप्रयोजनेगूढागूढव्यंजनात्माव्यापारःतत्रेतिविषयसप्तमी तेनशब्दस्यव्यंग्यविषयेव्यंजनव्यापारइत्युक्तंस्यात्॥ यस्येतिप्रयोजनभूतफलावगमस्य॥ सुखसंपत्तयेहिसलक्षणाशब्दस्तस्मिन्नमुख्यार्थेप्रयुज्यते यदिचसिंहोमाणवकइति॥ शौर्यातिशयेवगमयितव्येस्वरूपद्योतित्वंशब्दस्यकिमर्थंतस्यप्रयोगःगम्यइतिण्यंतेनानिर्देशःशब्दावगमयितव्यइत्यर्थःनान्यतइति॥ अभिधालक्षणाव्यापारात्॥ शब्दादितिगंगादेःलक्ष्यंनमुख्यमिति॥ यदिलक्षणाव्यापारगम्यंप्रयोनमिष्यते॥ तदालक्ष्यंतटंतावन्मुख्यंनभवति॥ नचतटस्यमुख्यार्थबाधः॥ धोषाधारत्वोपपत्तेः नवापावनत्वादेर्लक्ष्येःसंबधःप्रत्युतविष्ठाद्यिप्रभृत्यपवित्रपदार्थयोगः नचप्रयोजनेलक्ष्येप्रयोजनांतरमस्ति॥ नथातत्रप्रयोजनेव्यंग्येशब्दोनस्वरूपद्योतनेःप्रतिपादयितुमसमर्थःस्वरूपतीबाधकव्यापारेणविधुरीक्रियमाणागतिरवबोधनशक्तिर्यस्यशब्दस्य॥ तद्व्यापारोहिलक्षणा नहिप्रयोजनमवगम्यमयत्नतस्तटवृत्तेर्गंगाशब्दस्यबाधकयोगः॥ यदिचप्रयोजनेअवगम्येस्वरूपद्योतित्वंतत्रस्यप्रयोगेदृष्टंनेवस्यादित्याह॥ नापिगंगाशब्दइतियथातटस्यप्रयोजनेप्रतिपाद्येःसामर्थ्यनतथागंगाशब्दस्यतस्मादभिधालक्षणाभ्यामन्यस्तच्छक्तिद्योपजनितार्थावगमपवित्रितप्रतिपत्तप्रतिभासहायार्थद्योतनशक्तिर्ध्वननाभ्यामन्यस्तच्छक्तिद्योपजनितार्थावगमपवित्रितो व्यापारः॥ तेनयत्केनचिल्लक्षितलक्षणेतिनामकृतंतद्व्यसनमात्रं॥ तथाभावेचप्रयोजनेलक्ष्येप्रयोजनांतरान्वेषणेनानवस्थानादतिप्रसक्तिस्तनश्चमूलक्षतिरित्याह॥ एवमपीति

जनि३

प्रतिपत्तिश्चेति॥ एषाविलक्षणाव्यापारविषया॥ प्राकट्यमिति॥ प्रकटत्वंभट्टमतेसंवित्तिःप्रभाकरे॥ प्रकटत्वंवस्तुधर्मःसंवित्तिस्त्वात्मनः॥ यथात्मनास्वमहत्त्वेनव्याप्तंशरीरमेवजीवीमितिव्यपदिश्यते॥ नद्यटादि॥ तथाध्वनिनापिगुणालंकारव्यारुशब्दार्थावेवव्याप्तोकाव्यमितिव्यपदेश्यौ॥ ननिगुणालंकारौ॥ तेनगौर्वाहीकइत्यादौसव्यंग्यत्वेपिनकाव्यता संकेतस्याविशेषेणवृत्तत्वादनेकार्थानांशब्दानांनियम्तार्थाप्रत्यायकत्वेसंयोगादिसहितानांनियम्तार्थप्रत्यायकत्वंस्यादित्याह संयोगाद्येरिति॥ सशृंगवच्चक्रोःशृंगवच्चक्रइति॥ अत्रसंयोगविप्रयोगाभ्यांविष्णुरेवोच्यते स्थाणुभजेति॥ अर्थात्प्रयोजनार्थं॥ सर्वज्ञानार्तीतिप्रकरणाद्यूषादर्थे॥ प्रकरणमशब्दमर्थस्तुशब्दवानित्यनयोभेदःकल्पितइति॥ कौपलक्षणंहिलिंगंकामस्य॥ नाक्षेरचेतनत्वात्॥ देवस्येतिपुरारातेरितिशब्दसंनिधेर्देवशब्दःशंभौ॥ मधुनेतिवसंतस्यैवपिकमदजननेसामर्थ्यमिति॥ सएवमधुशब्दवाच्यःपार्थिवेति॥ बहुप्रकारंहिलक्षणं॥ तत्रदयितामुखमयोस्मीत्यत्राप्रसादसामुख्यमेवपारुनंनियम्यते॥ इंद्रशत्रुरिति॥ इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति॥ इंद्रश्चासौशत्रुश्चेतिकर्मधारयेसमासेस्यतिसूत्रेणांतोदात्तत्वं॥ बहुव्रीहौतुबहुव्रीहौप्रकृत्यापूर्वपदमितिसूत्रेणपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेचंद्रशब्दांतोदात्तत्वमितिस्वरोवादइवनकाव्येविशेषप्रतीतिकृत्॥ वेदेतुविशेषप्रतीतिकृत्॥ तथाहिमंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोननमर्थमाह॥ सावेषाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेंद्रशत्रुःस्वरतोपराधात्॥ अभिनयादयइत्यत्रादिशब्दादपदेशसंज्ञानिर्देशैंगिताकाराः॥ भद्रेइतिभद्रःकल्याणप्रकृतिःभद्राहस्तिनोविशिष्टाजातिः वशःपृष्ठनाडिरन्वथश्चशिलीमुखाःशराभ्रमराश्चपराचारयतिपरःप्रकृष्टोवारणोहस्तीच॥ दानंत्यागमदो॥ अत्रराजवर्णनप्रकरणेमनियमिताभिधानशक्तयोभद्राद्याःशब्दाएकमेवार्थमुत्कासार्थकारणवानंतरंस्वार्थावगतिध्वननव्यापारादेवशब्दशक्तिमूलात्॥ अत्रपदानिशब्दशक्त्यागजहत्तांतर्व्यंजंती

तिवाक्यप्रकाशोवस्तुध्वनिः यदात्वप्रस्तावादिनियमानस्यान्तदाद्योरप्यर्थयोर्वाच्यत्वात् श्लेषालंकारराव ॥ नशब्द शक्तिमूलोध्वनिः अर्थांतरेति ॥ हितीयेनार्थेन युक्तोव्यंजकः ॥ यद्वार्थेअंतरे ष्वनक्तीतिसतथा सहकारितयेतियद्यप विवक्षितवाच्येनलक्षणाभिधामूलेशब्दगवव्यंजकस्तथाप्यर्थस्यसहकारित्वंनहीयते इतिरसाद्यात्वज्ञानार्थोपिशब्दस्तस्यव्यंजकःस्यात् ॥ केवलंशब्दस्यमुख्यत्ता ॥ नत्वाविवक्षितवाच्यध्वनौ ॥ मुखंविकसितेत्यादिवाक्यमभिधयापदार्थमुक्त्वान्वयंचतात्पर्यशक्त्यावगमय्यबाधकेनान्वयंव्यपहस्यलक्षणयालक्ष्यलक्ष्ययित्वाध्वन्यंध्वनति तेनात्राभिधातात्पर्यलक्षणाध्वननाद्याश्चत्वारोव्यापाराः विवक्षितवाच्येतुत्रयस्तत्रलक्षणायाअभावात् ॥ ॥ इत्याचार्य श्रीमाणिक्यसूरिविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेकाव्यप्रकाशद्वितीयोल्लासससंकेतः समाप्तः ॥ ॥ सम्यक्शब्दविलासश्री स्तेषांनस्याद्वीयसी ॥ परिच्युतासंकेतास्तेषांमतिनितंविनी ॥ अर्थव्यंजकानेति ॥ अर्थोव्यंजकोयदिनिरपेक्षस्तत्सदातमर्थमवगमयेत् ॥ अथसापेक्षःकिंतस्योपेक्षणीयमित्याह ॥ वक्तृबोद्धव्येति ॥ बोद्धव्यइत्यंतर्भूतण्यर्थः ॥ काक्वाक्षिप्तोन्यसंनिधिवाक्यवाच्यान्यसंनिधिरत्नस्यतत्वेतिविग्रहेनसमाहाररत्नस्यनपुंसकत्वात् सनिधिनइतिस्यात् वयंचस्यश्लोकस्यहितीयंपादमत्रव्यंजकत्वोच्यतइतिकृत्वापगमः ॥ व्याख्यामश्चेत्थं अर्थावाच्यादयःपरोक्ताः ॥ अथतेषामर्थानांव्यंजकत्वोच्यते ॥ मूलव्याख्यायांत्वथशब्दस्यगम्यमानताव्याख्येया ॥ प्रस्तावदेशेतिस्पष्टं ॥ अपिहुरुमिति ॥ अत्रकश्चिदसतीकृतात्यपुरुषसंगाकायगतविकारविशेषापह्नवेनाभिधत्तोतस्याश्वासार्ध्वोखेवगतेतृतीयस्यतदस्थस्यप्रतिभाजुषोव्यंग्यप्रतीतिः नस्यन्नबोद्धव्यादीनांसामर्थ्यसत्यावक्तृत्वेसतितेहिनेवंविधार्थव्यक्तुमलंभूहेतिहितीयायांपष्ठीत्वामर्षात्यर्थः कायत्यर्थांतर मितिकाकुः यदाकाकुजिह्मानव्यापारविशेषसंपाद्यत्वाद्धनेर्विकारोपिकाकुः ॥ यदाकंकिलौत्सुक्यइत्यस्यधातोःकाकुशब्दःप्रक्

ताथातिरिक्तमपिवांछनीतिलोपमस्याभिधीयते ॥ यद्वेषदर्थेकुशब्दस्यकादेशः ॥ तेनहृदयछवस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिःकाकुननुकाव्येस्वरोनविशेषप्रतीतिरुक्तदिनिप्रागुक्तं ॥ तत्कथंकाकुस्वरोत्रकाव्योपयोगीप्रोक्तः सत्यं ॥ प्रकृताथापेक्षयाकाव्येस्वरोनोपयोगीतिज्ञेयं ॥ व्यंग्यापेक्षयातुकाव्योपयोगीत्लक्ष्यानुसारतः प्रतिपत्तव्योयथात्र ॥ तद्देशिक्याद्यथा ॥ तथाभूतामिति ॥ कौरवेयुधिष्ठिरंप्रतिप्रधानानिप्रेषितानिततस्तेनसंधिसत्तार्भीमानुनयार्थंसहदेवःप्रेषितः सचकोपमपहरन् सहदेवंप्रतिकाक्वेदमाह ॥ गुरुःखेदंकोपंमयिमामेभजतीति ॥ ननुतथाभूतामित्यादिवाच्यसिद्धेकाकुरयंस्वरविशेषः कारणमितिगुणीभूतव्यंग्यभेदः कथंनस्यादिशंक्याह ॥ नचवाच्येति ॥ हेसहदेवकुरुषुकिंनरवेदागुरोर्यन्मयिरवदइत्येवंरूपप्रश्नमात्रेणापिकाकोविश्रांतेः काकोस्तुयदेशिस्तंतत्पर्यालोचनयासहदेवस्यव्यंग्यप्रतीतिरितिनैषकाक्षिप्तोगुणीभूतव्यंग्यभेदः अयमाशयः काव्येथानुपपत्तिसंभवेसतिव्यंग्याद्यदाकाव्यार्थोपपत्तिस्तदावाच्यसिध्यंगरत्वेमध्यमकाव्यभेदः यदात्वर्थानुपपत्तिसंभवराहसतिकाकोव्यंग्यविश्रांतिद्वारेणकाव्यार्थोपपत्तिस्तदाकाक्षिप्ततायेथामथाभिकौरवेशनमित्यत्र ॥ नथाहिअत्रभीमोनमन्यार्मानिवक्तुंस्वज्ञेपिसंभाव्यते ॥ इतिकाव्यार्थानुपपत्तौसत्यांकाकुर्व्यंग्यार्थविश्रांतिद्वारेणकाव्यार्थमुपपादयंति ॥ तदानकाक्षिप्ततायथात्रअत्तरावकाक्षाप्रकाश्यतइतिपदंकाक्षाकाकुवेशिष्ट्येनप्रकाश्यतइत्यंव्याख्येयमिति ॥ शब्दध्वनुदाहरहरणवादिनोपक्षः यत्तुध्वनिमात्रंप्रत्येवार्थस्यव्यंजकत्वात्रप्रकरणंप्रोच्यतेइत्यूचुस्तत्पक्षाश्रयणेनपूर्वोक्तरीत्यनपेक्षयाकाक्षिप्तव्यंग्यताज्ञेया ॥ तथादृष्टेनिक्रियायदागुरुकर्तृकातदाच्छिन्नोपिनेत्यत्रभावक्तांतत्वेसतिकर्मताव्याख्येया ॥ यदात्वस्मत्कृतकातदायद्यपिनत्वापीतिपदंदत्वाध्याहारेणव्याख्याकार्या ॥ अपराण्यसंगतिरस्यश्लोकस्यप्रकृतानुपयोगात्संकेतकरणस्यप्रस्तुतत्वाच्चनप्रकाशिता ॥ वाक्यविशेषा

द्यथान्तरेति अत्रवाक्योपान्तपदसमन्वयान्यथान्युपपत्तेर्वाक्यपर्यालोचनयाप्रच्छन्नकामुकत्वंव्यज्यते॥ नचात्रवक्तृबोद्धव्यचेष्टाश्रयनस्तयोर्वेशिष्ट्यसत्त्वेपिएवंविधवाक्याभावेव्यंग्यार्थाप्रतीतेः॥ इदंशइतिनत्वत्रवक्तृस्वभावपरिशीलनोपयोगोनापिवाक्येपदानांव्यंग्यमंतरेणान्वयानुपपत्तिः किंतुवाच्यविशेषस्वरूपविचारेणरतार्थंप्रविशंतिव्यज्यते॥ अन्यसन्निधेर्यथाणेरिद्धइति॥ प्रेरयतिअनाद्रमनाः अत्रप्रच्छन्नकामुकेकापिदेशेगोनिध्यभाजिमनिसखींप्रतिस्वैरिणीमात्मानंपतंतीमिष्ट्वाचनुर्थःसहचरोव्यंग्यार्थंप्रत्येति॥ यद्यपिसंध्यायामचरसरोभवत्येवेतिविवक्षितंतथापितदुच्यमानंपरस्यरुक्षणीयंभवतीतितथानोक्तं॥ दशविशेषाद्यथा॥ अन्यत्रेति॥ इदंशइत्यादिवक्तेसमग्नस्यापिवाच्यस्यवैशिष्ट्यं इदंतुदेशस्येतिभेदःद्वारोयांतेन्यत्रमयीतिप्रच्छन्नकामुके॥ ननुद्वितीयोद्वासेपिवाच्यस्यलक्ष्यव्यंग्यानामधानांव्यंजकत्वमुक्तंतत्किंपुनरुक्त्येत्याह॥ निराकांक्षेतिवक्तृबोद्धव्येत्यादिक्रमेणोक्तेनिश्चितापतीतिःस्यादित्यर्थः मिथःसंयोगइतिनवक्तृबोद्धव्यायोगेयथा॥ अत्तागश्चणुमज्जइणअहंदियसयंपुलोएरुमापहियरत्तिअंधयसेचागमइंणुमज्जिहिसि॥ अत्तेतिश्वश्रूरसहननानुमानातेनगुप्तमभिलाषःपोष्यः इत्येतिअत्रदूरेसाशंते अत्रत्वन्मार्गानिकटेहमुपभोगयोग्यासांप्रतंविघ्नकारित्वात् कुत्सितंदिवसंदिवसकं प्राक्तनेपुनर्पुंसकयोरनियमः तस्मात्संप्रतिविलोकयमिथोवक्ष्यमाणश्लोकेननदिनातिवाहनंकुर्वंस्तावदित्यर्थः पथिकेतिचेतितेपिनवनदोषकारीतिनभेत्तव्यंरात्रौरभ्याचारमरोद्रेकादंधश्याविभागानभिज्ञःश्याश्यांमाशयिष्ठाः अपितुमयिमाशायिष्ठाअपितुप्रहरचतुष्टयमपिक्रीड कोचित्॥ प्रोषितपतिकांतरुणीविलोक्यज्ञानकामःसंपन्नःयोधोनिषेधद्वारेणतयोर्गाढतर्तिनिषेधाभावोत्रविधिः ननुनिमंत्रणरूपेःप्रवृत्तप्रवर्त्तनास्वरूपःसौभाग्याभिमानखंडनप्रसंगात्॥ अहंइतिनियांतआवयोरित्यर्थोममेत्यत्रमानेव्यंग्यस्यापि १२

धेयत्वमिवस्यात्॥ अत्रनिषेधेवक्तृबोद्धव्यपर्यालोचनयाविधिरूपव्यंग्यार्थप्रतीतिः॥ एवंविवक्षितदेर्योगिस्वयमूह्यं सहकारितेनविवक्षितवाच्येः र्थशक्तिमूलेशब्दस्यापिसहकारित्वमस्तिः॥ यतोविशिष्टशब्दाभिधेयतयाविनाअर्थस्याव्यंजकत्वात्॥ नधीतोद्वयोरपिव्यंजकत्वंकेवलमर्थस्यमुख्यव्यंजकत्वंशब्दस्यतुसहकारिभावेन॥ ॥

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यसूरिविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेकाव्यप्रकाशनिर्णीयोद्धासेसंकेतःसमाप्तः॥ ॥ ७ ॥

मनोवृत्तेर्भोक्तुंनिविडजडिमोदापिपरितःपरस्येवेत्तुंकाव्याद्भुतपरिमलायुस्पृहयसि॥ समुद्यद्दैदग्ध्यध्वनिसुभगसर्वार्थजननेतदासंकेतेस्मिन्निवहितवतोंसूत्रयतिं स्वरूपमभिधानीयमिति॥ अभिधानीयंवक्तव्यमितिप्रस्तुतं॥ अन्येतुहितोयोग्यःसाधुरित्येषाशब्दानामेकार्थत्वेभिधानायहितमभिधानीयंवक्तुंयोग्यमितिव्याख्यानि॥ काव्यभेदानिति यथाक्रममुल्लासत्रयेणोत्तममध्यमाधमानाहेत्यर्थः॥ अर्थांतरेसंक्रमितमिति सक्रमितशब्दोयदाणिनंतस्तदाअर्थांतरेसहकारिसहितव्यं॥ जनव्यापारेणसक्रांतेनीतंवाच्यमितिव्याख्येयं॥ यदापुनरितस्त्रत्ययांतस्तदार्थांतरेसंक्रांतमितिव्याख्याद्वयंचागच्छतिकदर्थांतरेपरिणामितंकचिदर्थांतरेपरिणतमितिणउद्वयदर्शनाल्लियंतस्तक्षणा॥ मूलेनिलक्षणामूलंयन्दूटव्यंग्यंतस्याप्राधान्येगूढत्वानुवादेनयाविशेषणेनविधेयतयाप्राधान्योक्तेवगूढत्वस्यलब्धत्वात् नच्यगूढंप्रधानंस्यात् क्वचिल्लक्षणामूलरूढव्यंग्यप्राधान्यइतिपाठः॥ नदाचैवंव्याख्या॥ लक्षणैवमूलंतनोरूढंज्ञातंयद्व्यंग्यंतस्यप्राधान्ये॥ अस्मिंश्चपक्षेयंगुणःयल्लक्षणामूलरूढव्यंग्यत्वस्यसामान्यलक्षणत्वेनोत्तममध्यमकाव्यभेदेषुप्राधान्यमुपयुज्यमानत्वं॥ तेनव्यंग्यस्याप्राधान्येयेतीभेदोभवतःसर्वत्रहिसामान्यलक्षणानुवादेनविशेषलक्षणंविधेयमितिन्यायादत्रोत्तमकाव्यभेदप्रस्तावेलक्षणामूलरूढव्यंग्यैतिसामान्यलक्षणमनूद्यप्राधान्यइतिविशेषलक्षणंकृतं एवं

विवक्षितवाच्यादिभेदेष्ववगंतव्यं॥ त्वामस्मीतिवक्तीत्यासतयोपदिशामि॥ ननुवचनमात्रंब्रवीमिमतिमादायसाधा
नीयभूय॥अत्रवचनरूपस्यार्थस्यसाक्षादुत्यमाणत्वात्तवक्तीत्यस्यानुपयुध्यमानत्वेमुख्यार्थबाधः तुल्यहेतुजन्यत्वंच
योगः बुद्धीपूर्वकत्वसत्यत्वादोषविशेषकत्वनार्कीर्त्तिभेशाद्यंचप्रयोजनं॥अत्रचवचनस्योपादेशपरिणत्यात्मपरत्वेनानु
पात्तं॥ वाच्यं॥ तेनाविवक्षितंननयुनरत्यंततिरस्कृतं॥ उपदेशस्यापिवचनरूपत्वात्॥ वचनादीत्यादिशब्दादर्स्मात्यादः उ
पदेशादित्यादिशब्दात्यात्मत्वादेश्चस्वीकारः॥अत्रचविषयिणावचनेनलक्ष्योपदेशरूपोर्थः स्वविषयोनिगीर्णइतिसाध्य
वसानासंबंधांतरनिमित्तत्वात्॥ शुद्धालक्षणेयंनस्यात्रवचनोपदेशयोर्लेशेनापिसादृश्यंपश्यामः॥ येनमोगोर्णासाध्यव
सानांशमसाध्यवसानत्वंचास्यालक्षणयोअत्रवचनाद्युपदेशादिरूपतयापरिणमनीत्यक्षरापेक्षयाव्याख्यानं॥ याचनात्त
पादानलक्षणापिस्यात्॥ तथाहि॥ यत्रारोपविषयंमनसिकृत्यात्यंताभेदप्रतिपत्तयेत्यारोप्यंनिवेश्यते तत्रसाध्यवसानशु
द्धलक्षणा॥ यथायुरेवेदंघृतं॥ यत्रत्वारोपविषयंप्रतिमनोपिनधावति॥ तत्रोपादानलक्षितलक्षणेनत्यत्रारोपविषयमुपदे
शादिमनसिकृत्यात्यंताभेदबुद्धयेवचनादिविषयिरूपंप्रयुक्ष्यते॥ तस्माद्वक्तीत्याद्यनुपयुध्यमानंस्वसिद्धयेपरस्योपरस्यो
पदेशादेराक्षेपंकरोति॥ उपकृतमितियत्रेत्युपकृते॥ अनुपकारिणंप्रत्युपकृतंस्मरितमात्मेत्युक्तेरनुपपद्यमानत्वेमुख्यार्थबा
धः वैपरीत्यंचसंबंधः ततोनुपकृतत्वदौर्जन्यादिकंदुःस्मरितत्वेनावस्थानंचलक्ष्यते॥ गुप्तासभार्यप्रतिपादनाशक्रियत्वेत्या
दिव्यंग्ये॥ यदिवोपकारिकारिणंश्लाघ्यत्वमितिव्यंग्यंशुद्धासाध्यवसानालक्षणेयं॥ भेदोपकृतत्वादेर्वाच्यस्यात्यंततिरस्का
रः॥अनुपकृतत्वादिनार्थांतरेणसंबंधानन्वितत्वात्॥ तदयंभावः यत्रानुपयुक्ष्यमाणतयामुख्यार्थबाधस्तत्रार्थांतरसंक्रमितवा ९३
च्योभेदः यत्रत्वनुपयुध्यमानतयात्यंततिरस्कृतवाच्यता॥ विवक्षितमिति॥अत्रान्यपरत्वेनैवविवक्षणादिवक्षितंचेत्कथमन्य

परमितिविरोधोननोक्यः॥ अपरतस्तुसःविवक्षितान्यपरवाच्यइत्यर्थः॥ नलक्ष्यतइत्यर्थः॥ शतपत्रपत्रसूचीभेदवत्तरमादिर
र्थेवाच्येन॥ विभावाद्यर्थेनसममेवप्रतीयतइत्यर्थः॥ अलक्ष्यक्रमत्वप्रतिपादनाच्चलक्षणागंधोप्यत्रनास्ति॥ रसाद्यलंकारादि
ष्वेरसादीनामलंकारइतिविग्रहेरसालंकारोरसवत्॥ भावालंकारःप्रेयस्वत्॥ तदाभासालंकारउर्जस्विभावशांत्यलंकारःसमा
हितमिति॥ परविशांतिरूपतयारसस्यनशांतिरिति॥ भावस्येवशांतिरुक्ता प्रधाननयेनेत्यनेनयेत्यनुषंजनीयं॥ भेदोपलक्षि
ताविवक्षितप्रधाननयेत्यसाधारणंविशेषलक्षणंकाव्यभेदानामुत्तमत्वनिबंधनमतः सर्वोत्तमकाव्यभेदेषुप्रधाननयेत्यनु
षंजनीयं॥ भेदोपलक्षिताविवक्षितविवक्षितवाच्यसंलक्ष्यासंलक्ष्यक्रमत्वंतुमध्यमकाव्येष्वपिसंभवात्समान्यलक्षणं विशे
षलक्षणंसामान्यलक्षणाव्यभिचारिस्यात्॥ सामान्यलक्षणंतुनविशेषलक्षणाव्यभिचारि॥ एतादृशिभरतमुनिसूत्रं वि
भावेरिति॥ वागंगत्वाभिनयात्मकाःस्थाय्यादिचित्तवृत्तयोविभाव्यंतेविशिष्टतयाज्ञायंतेसभेरेभिःकृत्वेतिविभावाः अनुभा
वेरिति॥ वागंगसत्वाभिनयैश्चित्तवृत्तिरूपमर्थमनुभावंतोज्ञाभाव्यंतेसाक्षात्कार्यंतेजनाएभिरितिअनुभावाः नेत्राद्यनर
सजन्यान्नाट्यालंकारोरसकार्यत्वेनगणनानर्हत्वात्॥ अपितुस्थायिनामेवयेनुभावाःव्यभिचारिभिरितिविविधमाभिमुख्ये
नस्थायिधर्मोपजीवनस्वधर्मार्पणाभ्यांचरंतीत्येवंशीलाव्यभिचारिणअवा॥ व्यभिचरंतिरसायनाद्यनुपयोगेनजन्ममध्ये
नसर्वथाभवंत्यपीत्येवंशीलाः॥ निर्वेदादिभिःसहकारिभिरिति॥ चित्तवृत्तीनांक्रमभावित्वाद्व्यभिचारिरूपाचित्तवृत्तयोय
द्यपिस्थायिरूपचित्तवृत्तिभिःसमंनसहकारितायांति॥ तथापिव्यभिचारिचित्तवृत्युदयेस्थायिचित्तवृत्तीनांवासनात्मतया
सद्भावात्स्थायिभिःसहव्यभिचारिणःसहभाविनःप्रतीयमानोरसइति॥ अयंभावः॥ विभावैर्जनितोनुभावैः प्रतीतिर्नीतोव्य
भिचारिभिरुपचितोमुख्ययारत्यानुकार्येनद्रुपतानुसंधानादनुकर्त्र्यपिप्रतीयमानःस्थायिभावोरसइति विभावानुभाव

व्यभिचारिसयोगात्स्थायीपरिपुष्टोरसतांयातीतिनास्त्यर्थो ननुनेतिश्रीशंकुकः तथाहि विभावाद्ययोगेस्थायिनोवगमोनघटते अवगमकस्यासत्वात् नहिधूमंविनापर्वतस्थोग्निरवगम्यते अपिच स्थायिनःसंयोगाद्रसोभवतीत्येतद्यदिमुनेर्मतंस्यात् तदास्थायिभावानामुद्देशलक्षणंचादावेवाभिदध्यात् अथचारोरसानामुद्देशलक्षणेअभिहितेकुतश्चरसानामेवविभावानुभावाव्यभिचारिसंयोगात्स्थायिनोनिष्पत्तिरेणपूर्वमुक्तानांनेवस्थायिनांलक्षणेनपुनराहनचोत्पन्नोपदार्थानांकारणमुक्तापुष्यतांपुनस्तदुत्पत्तिकारणंवक्तव्यंवेयर्थ्यात् किंचअनुपचितःस्थायीभावउपचितोरसःस्यादित्युच्यमानेएकैकस्यस्थायिनोभेदभेदतरभेदतमादिविशेषापेक्षयानंत्यंस्यात् रसस्यापितीव्रतीव्रतरतीव्रतमादिभिरसंख्यत्वंप्रसक्षेत अथोपचयंप्राप्तएवरसउच्यते तर्हिस्मितहसितविहसिताद्याःषड्भेदाहास्यरसस्यनस्युः अपरंच प्रागवस्थाभावःस्थायीसोभवतिक्रमेणोपचित्तइत्यत्रापिव्यत्ययोदृश्यते यस्मादिष्टवियोगाज्जोमहानशोकःक्रमेणशाम्यतिननुदृष्टोभवति कोधोत्साहरत्यश्चनिजनिजकारणोद्दताअपिकालवशादमर्षस्थैर्यरतिविपर्ययेअपचीयंते तत्रभावपूर्वकत्वंरसस्यापितुतद्विपर्ययपूर्वकत्वंभावानांभावपूर्वकत्वंरसस्यविषयविशेषापेक्षया तथाहि प्रयोगेनुकर्तरिरसानास्वादयितामनुकार्येभावप्रतीतिर्जायतइतिप्रथमंपेक्षोत्थानं लोकेनुभावदर्शनात्तत्स्वरूपरसनिष्पत्तिरिति वयंतुब्रूमोन्नमतेर्लौकिकस्यसाक्षाद्रामादिगतस्यरसस्यलोकोत्तरस्यचनाद्यादिप्रत्येयस्यसभ्यरसनीयस्यनांतरंकिमपिविभाव्यतेन्यच्चनटेनुकर्तरियदिरसःस्यानदातस्यस्याद्यननुसरणंप्रस— त नटेनचविभावाद्यैःकाव्यशिक्षादिप्रकाशितैरनुकार्यगताविभावादयएवानुक्रियंतेनानुकार्यगोरसःपरिच्छेत्तृनामसंक्षमाणत्वेनानुकर्तुमशक्यत्वात् तस्मादन्यत्वोच्यते रामएवायमिति

DEHALI DAU

अत्राद्येरामस्यप्राधान्यमिदमर्थस्यतुद्वितीयेअनेनोद्देश्यवयुगलेनसम्यक्प्रतीतिः॥रामोयमितिप्रतीतिर्मिथ्या नरामोयमित्येवंरूपबाधकस्योत्तरकालिकस्यसमुदयात्॥चित्रेति॥चित्रेचित्रितनुरागदृष्टांतेन॥तदाह॥प्रतिभानिनसंदेहोनतत्वंनविपर्ययः॥धीरसावयमित्यस्तिनासावेवायमित्यपि॥विरुद्धबुद्ध्यसंभेदादविवेचितविप्लवः॥युक्तयापर्यनुयुज्येनस्फुरन्नुभवःकयेति॥अत्रचविरुद्धासंदेहादिरूपा॥अविवेचितविप्लवः अविज्ञातानेकरूपत्वावभासःकाव्यानुसंधानेतिअत्रप्रथमात्काव्यात्रामोक्तत्वेनानुसहितादालंबनविभावःद्वितीयात्तुकारणरूपउद्दीपनविभावःप्रकाश्यतेशिक्षाभ्यासादितियथोपदेशंपरिशीलनेनस्थायिकार्याःकटाक्षादयोनुसंधीयंते नस्वशिक्षितोनभ्यासंचनटोरोमांचस्वेदाद्यनुभावाभिनयक्षमः॥अभ्यासेतिअभ्यासेननिर्वर्त्तितंयद्व्यभिचार्दिकार्याणांकृत्रिमनिजानुभावानांप्रकटनंतेनव्यभिचारिणोनुसंधेयाः॥निर्वेदादयोहिव्यभिचारिणःस्वस्वरुदिताद्यनुभावस्वरूपकार्यकारिणःसर्वेपिप्रत्येकंभवंत्येनस्थायीतुकाव्यबलादपिनानुसंधेयः॥रतिःशोकइत्यादयोहिशब्दारत्यादिकमभिधेयीकुर्वंत्यभिधानत्वेन ननुवाचिकाभिनयरूपतयावगम्यंतिनहिचागेचवाचिकमपितुतयानिर्वर्त्तमंगैरिवांगिकं तेनविबुद्धात्माप्यागाधोपिदुरंतोपिमहानपि वाडवेनेवजलधिःशोकःक्रोधेनर्षायतइत्येवमादीनशोकोभिनेयोपित्वभिधेयः कृत्रिमैरपीति नाद्यकालेमुख्यरोमाद्यभावात्कृत्रिमत्वंतथेतिकृत्रिमतयासंयोगादिति संबंधात्संबंधमात्रेपिसंयोगशब्दःसचगम्यगमकभावात्मातत्रसंयोगोविभावादिगमकः॥वस्त्विति रसरूपंरसनीयत्वेनेति॥कषायफलत्वचर्वणपरपुरुषदर्शनप्रभवमुखघसेकक्लिष्टनानाकस्मायरसनीयस्वरूपतयान्येभ्योनुभूयमानेभ्योविलक्षणःसभाव्यमानइति॥हत्यादिदर्शनेसतिहेतुमदादिभिर्भाव्यमितिसंभावना॥तत्रेतिनटेवस्तुतोसन्नपिसामाजिकानामितिसभ्यानां॥मुख्यरामाद्यनुगतरूढ्यनुकरणरूपोनुकरणरूपत्वाद्द्वयचनामोत्तरेणव्यपदेशरत्यादिरसः॥तेनर

तिरनुक्रियमाणाश्रृंगारः॥एवंहासोनुक्रियमाणोहास्यरसइत्यादिमिथ्याज्ञानादप्यर्थक्रियास्यात्तदाहधर्मकीर्तिः॥मणि
प्रदीपप्रभयोर्मणिबुध्याभिधावतोः॥मिथ्याज्ञानाविशेषेपिविशेषोर्थक्रियांप्रतीति॥नैतदपीतिभट्टेनोक्तः॥तथात्वनुकरणरूपो
रसइतियदुच्यते॥तन्न॥किंचिदप्रमाणेनोपलब्धंतदनुकरणमितिशक्यंवक्तुं॥यत्तु॥ बभसेसुरांपिबतीतिसुरायाः
नानुकरणत्वेनज्ञत्वानंप्रत्यक्षेक्षितेभाति॥इहचनरगतंकिंचिदुपलभ्यंसत्यनुकरणतयाभातीतिचिंत्यं॥तद्पुस्तम्भि
तंप्रतिशीर्षकादिरोमाञ्चादिकादिभुजाक्षेपचलनादिभ्रूक्षेपकटाक्षादिवचनंचित्तवृत्तिरूपरतेरनुकारत्वेननकस्यचिद्भा
ति जडत्वभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वभिन्नाधिकरणत्वैस्ततोतिवैलक्षण्यात॥तथाहि॥नटवपुरादीनांजडत्वंचक्षुग्राह्यत्वंरतेरज
डत्वंचप्रतिशीर्षकादीनांवपुरधिकरणंरतेस्तुमनोधिकरणमितिमुख्यरशनेचतदनुकृत्याभासः नचरामरतिमुपलभ्य
ऽपूर्वीकश्चित्॥एतेनरामानुकारोनटइत्यपिनिरस्तं॥अथनटगताचित्तवृत्तिरेवप्रतीतासनीरत्यनुकारःशृंगारः न
न्वापिकिमात्मकत्वेनप्रतीयतइतिचिंत्यं॥ननुप्रमदादिभिर्लिंगैर्यास्तौकिकींकार्यकारणसहचररूपाचित्तवृत्तिःप्रतीति
योग्यातदात्मकत्वेनसानटचित्तवृत्तिर्भाति॥हंननर्हिरत्याकारेणैवसाभातीतिदूरेरत्यनुकृतिवाचोयुक्तिःननुतेविभावा
दयोनुकार्येवस्तुसंनटइहत्वनुकर्तरिनतत्वेनविशेषःअस्त्वेवंकिंनुतेविभावादयोत्कारणाःतत्कार्याःतत्सहचररूपाअ
पिकाव्यशिक्षादिबलार्जिताःकृत्रिमाःसंतःकृत्रिमत्वेनसभ्यैरग्रहणेनवा॥ यदिग्रहणेनतदातेःकथंरतेरवगतिःनत्व
तावतत्प्रतीयमानंरत्यनुकरणं॥ मुख्यबुद्धेर्हेत्वंतरजातेर्हिकार्यविशेषविदाहेत्वंतरजत्वेनज्ञातेरत्यनुकाररूपवस्त्वंत
रस्यानुमानंभावद्भक्तं॥अविशेषविदातुनस्यैवमुख्यरतिरूपस्यप्रसिद्ध्याहेतोः यथाह्यश्विकविशेषाद्धोमस्येवानुमा १९
नंसर्पस्यवाश्विकस्यैववातत्परंमिथ्याज्ञानं॥ अयंभावःप्रसिद्धाद्रामादिगतान्तरतिरूपाद्धेतोरत्यनुकरणंनामहेत्वंतरं

नज्ञाश्वेदनुभावाःस्युःस्तंभेवचविशेषविदायदिज्ञायेरंस्तदारत्यनुकरणरूपवस्त्वंतरस्यानुमानंयुक्तेन॥नचैवंतत्कथमि
वरत्यनुकारप्रतीतिः॥अविशेषविदाचतथाविधानुभावदर्शनेरतिरेवानुमीयते तच्चमिथ्याज्ञानमेवेतियत्रापिलिंगज्ञा
नंमिथ्यातत्रापितदाभासानुमानमयुक्तं॥ नहिधूमत्वेनज्ञाताद्धाष्पान्यनुकारानुमितिस्तदनुकारत्वेनभासमानादपिलिं
गान्नतदनुकारानुमानंयुक्तं॥धूमानुकारत्वेनहिज्ञायमानात्तुषाराभ्रवद्धनुकारजपापुंजप्रतीतिर्दृष्टा॥नन्वकुट्टोपिनटःकु
ट्टइवभाति॥सत्यंकुट्टेनसदृशःसादृश्यंभ्रुकुट्यादिभिर्गौरिवगवयेनमुरवादिभिरितिनैतावतानुकारःकश्चित्॥नापिस
म्यानांचनभावश्रुत्यानर्तकेप्रतिपत्तिरित्युच्यते॥अथचनटनुकारप्रतिपत्तिरितिस्ववचनविरोधःयच्चोक्तंरामोयमित्यस्वि
प्रतीतिस्तत्रापियदिनबाधकोदयस्तत्कथंनसम्यक्ज्ञानंबाधकोदयश्चेत्कथंनाम्मृषा॥वास्तवेनचवृत्तेनबाधकनुदत्येपिमि
थ्याज्ञानमेवस्यान्नेनाविरुद्धबुद्ध्यसंभेदादित्यसत्तनर्तकांतरेपिरामोयमित्यस्तिप्रतीतिस्तनश्वरामत्वंसामान्यरूपमित्यावा
तंविभावाश्वकाव्यादनुसंधीयतइत्यपिन॥नहिममेयंसीताकाचिदितिस्वात्मीयत्वेनप्रतीतिर्नटस्या अथसभ्यनथाप्रतीति
योग्याः॥क्रियंतइत्येनावदेवानुसंधानं॥ तर्हिस्थायिनिरूतरामनुस्यात्तस्यैवहिमुख्यत्वेनास्मिन्नयमितिसभ्यानांप्रतीति
तन्न॥सभ्यप्रतीत्यनुसारेणरूढ्याव्यनुकरणंरसःनचापिनटस्येथंप्रतीतिः रामंतद्वानुकारोमीति॥सदृशंकरणंह्यनु
करणमनुपलब्धप्रकृतिनानकर्तुशक्यं॥अथपश्चात्करणमनुकरणंतच्छोकेप्यनुकरणात्मताप्रसक्ता॥ अथननियतस्य
कस्यचिदनुकारोपित्तमप्रकृतेःशोकमनुकरोमीतितद्हिकेनेतिचिंत्यं॥नतावत्शोकेनोत्तमप्रकृतेःशोकाभावात्॥ नचा
श्रुपातादिनाशोकस्यानुकारस्तद्धेलक्षण्यादित्यक्तं॥ इयत्तुस्यादुत्तमप्रकृतेर्यशोकानुभावस्तोननुकरोमीति॥तत्रापिक
स्योत्तमप्रकृतेःयस्यकस्यापीतिचेत्सोपिविशिष्टतांविनाकथंबुद्धावारोप्यते॥यदावरोदितीतिचेत्तर्हिस्वात्मानमपिनटोनु

नुकरोतीत्यायातं॥तस्यापिरोदनसङ्गावादिनिगल्लितोनुकार्यानुकर्तृभावःयच्चोच्यते॥वर्णकैर्हरितालादिभिःसंयुज्यमानरागवगोरित्यादिः तत्रयाद्यभिव्यज्यमानइत्यर्थोमतस्तन्नगाद्दिवर्णकैः॥पारमार्थिकोणारभिव्यज्यनेयथादीपाद्यैःकिंनुतत्सदृशःसमूहविशेषोनिर्वर्त्यते॥तएवाद्दिवर्णकागवाक्यवसंनिवेशसदृशेनसंनिवेशेनरूढागोसदृगतिप्रतिभासमुत्पादयंति॥नैवंविभावादिसमूहोरतिसादृश्यप्रतीतिमात्मः नचारूढाय्यनुकरणंरसः इतिमुनिनाकर्त्तव्यदुक्तं॥तन्नभावानुकरणंरसाः अन्यान्यपिदूषणानिसंतिपरंविस्तरभीरुभिर्नोक्तानि॥वयंतुन्नौत्रमतेनदृगतत्वेनानुमीयमानःस्थायीसभ्यानांरस इत्यूचे॥तत्रानुमीयमानत्वमनुभवविरुद्धंतस्यविगल्लितविघ्नांतरत्वेनरस्यमानत्वात् तस्मादन्यत्वोच्यतेनायकेन नटस्थेनेत्यादि॥नाटस्थ्यंस्वव्यतिरिक्तात्मयत्वंतदूतत्वेनाहिरतिप्रतीतोघटादिवन्नरसनीयत्वंस्यात्स्वगतत्वेनतुरतिप्रतीतौस्वात्मनिरसस्योत्पत्तिरित्यंगीकृतंस्यात्॥साचनयुक्तासीतादेःसभ्यानप्रत्यविभावत्वात्॥कांतादित्वंसाधारणंवामनाविकासहेतुर्विभावीभवित्यतीतिचेद्देवनावर्णनादौतदपिकथंनचस्वकांतादिस्मरणंमध्येसंवेद्यते॥लोकान्तरस्यचरामादेर्यैसंबंधादयस्तेकथंसाधारणाःस्युःनचौत्साहादिमतोरामादेःस्मृतिरननुभूतत्वात्॥शाद्वादेरपिनप्रतीतौनरसोत्पत्तिःप्रत्यक्षादिवनायकमिथुनप्रतीतौप्रत्युतलज्जादेरुत्पत्तिःस्यात् किंचोत्पत्तिपक्षेसीतादिषुकामित्वंस्यात्॥करुणस्योत्पादादुःखित्वंचतत्तत्प्रेक्षासुपुनरप्रवृत्तिःस्यात्विभावादिनिरूपणावपिकार्यरूपरसस्यघटादिवदवरुद्धानप्रसंघेन॥नचैवमस्तिविभावादिनिरूपणौरसस्यापिनिरूपणेःतन्नोत्पत्तिरपिनाप्याभिव्यज्यतेदीपादिप्रकाश्यघटादिवत् तस्यपूर्वंसिद्धत्वाभावात् अथशक्तिरूपतयास्तिचेत्तदातदभिव्यक्तौविषयार्जनरतस्याप्रवृत्तिःस्यात्॥तत्रापिचस्वगतोभिव्यज्यतेपरगतोवेतिपूर्ववदेवदोषःतत्कथमनुभूयतइत्याह॥ किंतुकाव्यइत्यादिकाव्येनभिनेयेनाद्यभिनेयेनतन्मतेहिवाच्यविषयाभिधाव्यापारानंतरभावी

रसादिविषयोभावकत्वनामाव्यापारःस्वीकृतोस्तिसचवेनसोद्यनसंमोहसंस्तत्वंनिवार्यविभावादीनस्वस्यनटस्यचसाधारणान्करोति॥अतएवनटस्थात्मगतत्वेनयंभावःयद्दिह्यभिवाव्यापारानंतरभावीभावकत्वव्यापारोनोर्गाक्रियेतनदाशास्त्रेभ्यःकाव्यनाद्ययोःकिमंतरंस्यात् तस्माद्द्वितीयोस्तिरसभावनांख्योव्यापारःयद्दशाद्दिभावानांसाधारणत्वापादनंस्यात् भावितेचरसेतस्यभोगःस्यादित्याह॥भोगेनेतियेःस्वयंभुज्यतेरस्यतेपरस्मैदीयतेचरसभोगःसचानुभवस्मृत्यादिविलक्षणश्चतद्विशेषणमाह॥सत्वेतियदाद्दिरजसोगुणस्यद्रुतिस्तमसेःविस्तारःसत्वरूपतिविकासकलदानीभोगःस्वरूपंलभते सत्वोद्रेकेचानंदोभवति॥सत्वोद्रेकेणप्रकाशःप्रकटोयआनंदस्तन्मयीयासंवित्तस्यायाविश्रांतिःसासनत्वंपरमार्थोयस्यसतथा॥परब्रह्मास्वादसोदरःसचसहृदयविषयःयतेनकाव्येव्यापारश्चयंवाच्यरससहृदयविषयमभिधाभावनाभोगात्मकमुक्तं॥अत्रोच्यते॥रसस्वरूपरूपतावद्दिप्रतिपत्तिःप्रवादीनांतथाहि॥रागश्चरूढायांयःरूढायीसगश्चविभावादिभिःप्राप्तपरिपोषोनुकार्यगतणवरसोनुकर्त्रानाद्येप्रयुज्यमानत्वान्नास्वररसइतिकेचित्॥प्रवाहधर्मिण्यांचित्तवृत्तौश्चित्तवृत्तेश्चित्तवृत्त्यंतरेणकःपोषर्थैः विरम्भयशोक्रोधादेश्चक्रमेणतानवंदृष्टनयोषैः तन्नानुकार्यैरसः अनुकर्त्तर्यपिलयाद्यननुसरणप्रसंगात् सामग्रगतेचकःचमत्कारःप्रत्युतकरुणादौदुःखंतस्मान्नायंपक्षः॥कस्तर्हिइहानेत्यभिधीयतानुकारेनशक्यःनिःप्रयोजनश्चविशिष्टताप्रतीतौनाटस्थेनव्युत्पत्यभावात् तस्मान्नियतावरूढात्मकेरूढायिनेभावमुद्दिश्यविभावादिभिःसंयुज्यमानैरयंरामःरूढीतिस्मृतिविलक्षणारूढायिनिप्रतीतिगोचरतयाआस्वादरूपाप्रतिपत्तिरनुकार्यैवलंबनाद्येकगामिनिरसःतस्यकार्यैसुचानुकार्याभिन्नत्वाभिमतेनर्तकगवाधारःसभ्यस्त्वास्वादकःस्तेननाद्यगवरसानानुकार्यादिधित्यन्ये॥अपरेत्वमुकर्तृगयःस्थाय्यवभासोभिनयादिनाकृतोभिन्नाविववर्णकादिनाश्रावभासःसगवरो

कातीतया अस्वादापरसंज्ञयाप्रतीत्यारस्यमानोरसः इतिनाद्यद्वसानाद्यरसाः केचित्तु ध्वनेः विभावानुभावमात्रमेव भावकत्वादिरूपविशिष्टसामग्र्यासंपद्यमानंतद्विभाव्यनुभाव्यव्यभिचारिशब्दैरुपचितस्थायिरूप्युपचित्तत्वमुचितवासनानुरक्तस्वनिर्वर्त्तिचर्वणाविशिष्टमेवरसः तन्नाद्यमेवरसाः अन्येतुशब्दैर्विभावमपरैरनुभावमितरैस्थायिभावमात्रं॥ परेव्यभिचारिणमन्येतत्संयोगमेकेनुकार्यं केचनसकलमेवसमुदायंरसमाहुरित्यलंबहुना॥ काव्येचलोकनाट्यधर्मीस्थानीयेनस्वभावोक्तिवक्रोक्तिप्रकारद्वयेनलौकिकप्रसन्नमधुरोज्ज्विशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेवरसवार्तायन्मुनिः काव्यार्थात्॥ भावयंतीतिभावाः असाधारण्यप्राधान्याभ्यांकाव्यार्थोरसः पदार्थवाक्यार्थौतुरसेषुपर्यवस्यतः अर्थ्यतेप्राधान्येनेत्यर्थः नत्वर्थशब्दोभिधेयवाचीरसादेः स्वशब्देनानभिधेयत्वात्॥ ममैवैत्र इत्यादिकेसाधारण्येनप्रतीतेर्हेतुः स्वस्यशत्रोरुदासीनस्येतियत्रयेणसर्वसंबंधिदर्शनं संबंधिनांविशेषेणसंबंधिविशेषाणांचायोस्वीकारपरिहारौयस्तयोर्नियमस्तस्यानवसायोपरिच्छेदस्तस्मात्॥ नियतप्रमातृगतत्वेनेतियः कोपिविघ्नः सनियतः साधारणोयायेतिविभावादयोहिसर्वेषांतुल्यत्वेनप्रतीतिगोचरः तत्कालेतितत्कालंविभावादिदर्शनश्रवणसमकालंविगलितायापरिमितप्रमातृतात्तदशादुन्मीलितोज्ञेयांतरस्पर्शशून्योः परिमितभावोपरिमितत्वंमस्यसतथाकेनप्रमात्रात्मगतत्वेनहिरतिप्रतीतौकामित्वंपरगतत्वेनद्वेषादितारस्यंबाधदादिवत्॥ सर्वसाधारणप्रतीतौतारस्यमेवनरसनीयत्वंरसनीयतायामपिरूपवन्नियतनिष्ठत्वेकामित्वं॥ तस्मान्नियतनिष्ठत्वनयोरसनीयः सर्वप्रमातृतावलंबनेनैवयोरस्यतेः तराबरंगामंडणंतः प्रविष्टानांसर्वेषांहृदयसंवादेभाजित्वमित्युच्यते॥ अतराबचरंगाभूमावहृदयानामपिसाधारण्यप्रतीतयेसहृदयीकरणायसाधारण्यमहिम्नासकलभोग्यत्वसद्भिण्णिःशब्दादिविषयमेयरातोद्यगानविचित्रमंडपविघ्नगणिकादिभिरुपरंजनमाश्रितं॥ अस्मादेवचसाधारणसंवादकार्युपरंजनसमाश्रयणाज्जरूपवादिप्रतीत्यानप्रमातृविवशीभवंति अविवशीभूतश्चरससंविदंचस्वांतरेविश्रमयतिस्वाहाकारइवेतियथास्वात्मानमहमात्मनाजानामीत्यत्राभिन्नोपिस्वा

त्रधूमइतिव्याप्तिनिश्चयश्च॥ तथाविभावादिप्रतीत्यनंतरमेवरत्याद्यनुमानमन्यदनियतनयायत्रविभावादिस्तत्ररत्यादिरितिव्याप्तिग्रहोयात्यर्थः॥ नाद्येचेतिनाद्येपितेरेवकारणादिभिर्विभावादिवाच्यैः स्थायीव्यक्तः काव्येपिचलौकिकनाट्यधर्मीस्थानीयेनस्वभावोक्तिवक्रोक्तिप्रकारद्वयेनालौकिकप्रसन्नमधुरोज्ज्विशब्दसमर्प्यमाणविभावादियोगादियमेवरसवार्तायन्मुनिः काव्यार्थात्॥ भावयंतीतिभावाः असाधारण्यप्राधान्याभ्यांकाव्यार्थोरसः पदार्थवाक्यार्थौतुरसेषुपर्यवस्यतः अर्थ्यतेप्राधान्येनेत्यर्थः नत्वर्थशब्दोभिधेयवाचीरसादेः स्वशब्देनानभिधेयत्वात्॥ ममैवैत्र इत्यादिकेसाधारण्येनप्रतीतेर्हेतुः स्वस्यशत्रोरुदासीनस्येतियत्रयेणसर्वसंबंधिदर्शनं संबंधिनांविशेषेणसंबंधिविशेषाणांचायोस्वीकारपरिहारौयस्तयोर्नियमस्तस्यानवसायोपरिच्छेदस्तस्मात्॥ नियतप्रमातृगतत्वेनेतियः कोपिविघ्नः सनियतः साधारणोयायेतिविभावादयोहिसर्वेषांतुल्यत्वेनप्रतीतिगोचरः तत्कालेतितत्कालंविभावादिदर्शनश्रवणसमकालंविगलितायापरिमितप्रमातृतात्तदशादुन्मीलितोज्ञेयांतरस्पर्शशून्योः परिमितभावोपरिमितत्वंमस्यसतथाकेनप्रमात्रात्मगतत्वेनहिरतिप्रतीतौकामित्वंपरगतत्वेनद्वेषादितारस्यंबाधदादिवत्॥ सर्वसाधारणप्रतीतौतारस्यमेवनरसनीयत्वंरसनीयतायामपिरूपवन्नियतनिष्ठत्वेकामित्वं॥ तस्मान्नियतनिष्ठत्वनयोरसनीयः सर्वप्रमातृतावलंबनेनैवयोरस्यतेः तराबरंगामंडणंतः प्रविष्टानांसर्वेषांहृदयसंवादेभाजित्वमित्युच्यते॥ अतराबचरंगाभूमावहृदयानामपिसाधारण्यप्रतीतयेसहृदयीकरणायसाधारण्यमहिम्नासकलभोग्यत्वसद्भिण्णिःशब्दादिविषयमेयरातोद्यगानविचित्रमंडपविघ्नगणिकादिभिरुपरंजनमाश्रितं॥ अस्मादेवचसाधारणसंवादकार्युपरंजनसमाश्रयणाज्जरूपवादिप्रतीत्यानप्रमातृविवशीभवंति अविवशीभूतश्चरससंविदंचस्वांतरेविश्रमयतिस्वाहाकारइवेतियथास्वात्मानमहमात्मनाजानामीत्यत्राभिन्नोपिस्वा

कारः ग्राह्यग्राहकताहिसर्वत्रभेदेस्या॥ दत्रत्वभेदेपीत्यपिशब्दार्थः चर्व्यमाणतैकेति॥ नसिद्धस्वभावोः पितुतालक्षणिक
एव॥ नचचर्वणानिरिक्तकालरुस्थायीअनुरागविभावादिजिविताविधिः पानकरसेति॥ यथाहिपानकरसास्वादोगुडमरिचा
दिषुवस्तुषुमध्येरागस्निग्धवस्तुनिचर्वद्भिरवधारयितुंनशक्यते॥ तथायमपिअनुभावयन्निति॥ साक्षात्कारयन्नरसइति
अयमाशयः प्रमदादिभिः कारणादिभिर्लौकिकैकारणत्वादिस्वभावनिष्क्रान्तैर्विभावनानुभावनासमुपरंजकत्वभाणैरनरा
वर्लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यैरलौकिकनिर्विघ्नसंवेद्यात्मकचर्वणागोचरश्चर्वणैकसारः स्थायिविलक्षणएवरसः
ननुयथाशंकुकादिभिरभ्यधायिनरुढाय्येवविभावादिप्रत्याय्यमानोरस्यमानत्वाइसनुच्यते एवंहिलोकेपिरसःस्या
दस्तीपिहियत्ररसनीयतातत्रवस्तुसतः कथंनभविष्यतितेनरुढायिप्रतीतिरनुमितिरूपाप्राच्यानरसः अनुरागविभावा
नुभाव्यभिचारिसंयोगादिनिसूत्रबाह्यरुढायिग्रहणंनकृतं॥ तत्कृतंप्रकृतशून्यंस्यात्स्थायीरसोभूतइतिपुनरौचित्याद्यु
क्तौचित्यंतुतरुढायिगतत्वेनकारणादितयाप्रसिद्धानामिहानींचर्वणोपयोगितयाविभावादित्वावलंबनात्तविभावादिभि
र्व्यंजितइति दीपादिव्यंग्यलौकिकघटादिवैलक्षण्येनव्यंजितः॥ ननुयदिरस्यतेकप्राणोत्यसौनप्रमेयादिरूपस्तर्हिसूत्रेनि
ष्पन्निरिति॥ कथमित्याह॥ चर्वणानिष्पत्येति नेयंरसस्यनिष्पत्तिरपितुतद्विषयरसनायारुनिष्पत्यातुतदेकायत्तजीवित
त्वात् यद्रिरसस्यनिष्पत्तिरुपचर्यतेतन्नकश्चिद्दोषः॥ साचचर्वणानप्रमाणांतरतोजानाद्भवेयेनेदानींस्मृतिःस्यात् न
चाधुनाप्रमाणांतरादुत्पन्नालोकोत्तरेप्रत्यक्षाद्यव्यापारात्॥ स्वयंतुनाप्रामाणिकींस्वसंवेदनसिद्धत्वात्॥ चर्वणावबोधस्सो
वज्ञानविशेषस्यैवचर्वणरूपत्वात्॥ अयंभावः विभावादिभ्योलोकोत्तरेभ्यउपायेभ्योजातत्वात् लोकोत्तराश्चर्वणेषा
बोधरूपालौकिककारणादिजातेभ्यो अतएवलौकिकेभ्योज्ञानांतरेभ्योविलक्षणेव प्रत्येयत्वमपिदर्शयति॥ लौकिकेति॥ लौकि

कप्रमाणेभ्योविलक्षणंचमत्कारकारित्वात्॥ तथाहातस्थेनस्वात्मानंविनाभः परस्यनोधस्तेनशास्त्रतेयन्मितयोगिज्ञानं
तस्माद्विलक्षणंतादात्म्यप्रतीत्यादित्वेनरत्यादिबोधस्यनिषिद्धत्वात्॥ तथाविषयोपरागशून्यस्वनिष्ठाःमितयोगिज्ञानाच्चविल
क्षणंस्वात्मगतत्वेनप्रतीत्यादिनिषेधस्योक्तत्वात्॥ यश्चैवेदनमंतरावलौकोनरंतद्भास्यः अलौकिकानंदमयस्येति सदोलुख
रहितस्येत्यर्थः॥ तदयमत्रसंक्षेपः मुकुटप्रतिज्ञीर्षादिनानावन्नटधीराच्छाद्यते॥ गाढाप्राक्तनसंवित्संस्काराच्चकाव्यवलौ
पदीक्ष्यमाणापिनतत्ररामधीर्विश्राम्यति॥ अंतरावोभयदेशकालत्यागः रोमांचादेयश्चभूयसारतिप्रतीतिकारितयादृष्टा
त्मभावलौकिकादेशकालानियमेनरतिंगमयति॥ यस्यास्वात्मापितद्वासनाभावत्वादनुप्रविष्टः तएवनतातस्थेनरत्यवग
मः नचनियतहेतुतयायेनार्जुनादिसंभावनानचनियतपरालंबनतयायेनदुःखद्वेषकामित्वाद्युदयः तेनसाधार
णीभूतासंतानरूपैरेकस्यारावणासंविद्गोचरीभूतारतिः शृंगारः॥ साधारणीभावनाद्विभावादिरिति॥ अत्रसंकेत
स्यप्रस्तुतत्वाद्रसविचारः संक्षेपादुक्तः॥ विस्तारेणानुलोछटादिविरचितरसविवरणेभ्योद्देयः॥ पादाद्रतिबद्धवचनोक्त्यामे
थकारस्तन्मतंचदूषयतिमतवानिति॥ व्याघ्रादयइतिविभावादयः प्रत्येकंरसेषुपृथगुच्यमाना अनेकांतिकतांभजंते संयोगस्त्व
व्यभिचारी॥ तथाहि॥ यत्रबंधुविनाशोविभावो श्रुपातादिश्चानुभावश्चिंतादैन्यादिश्चव्यभिचारीसोवश्यंशोकरसः इत्ये
वमन्यत्रापि॥ अश्रुपातादयइति॥ तत्रवीरेश्रुपातोमाघेनव॥ यथा॥ सवमन्नरुषाश्रुघनघर्मविगलदुरुगंडमंडलः खेद
जालकणकरालकरोव्यरुचत्॥ प्रभिन्नइवकुंजरस्त्रिधेति॥ मिलिताइतिसंयोगरूपतयाविवक्षितेति अनेकस्मिन्हंद्वैकोवं
धः अत्रकेवलविभावसद्भावेप्यन्यतमद्व्याक्षेपकत्वेनरसपुष्टिः तेननानैकोतित्वंअन्यतमद्व्याक्षेपकश्चप्रसीदेतिपदात्प्र
सन्नावलोकनमुखप्रसक्तिप्रसादवचनादिरनुभावचर्वणाः प्रणतिपरइतिपदाच्चौत्सुक्यमितिहर्षदैन्यादि॥ मु॥ पदाच्चा

त्रासत्रपाहर्षादिर्व्यभिचारीसमाक्षिप्यते॥ परिमिलितेति॥ अत्रकथमपिपदात्लब्धात्मस्यश्रमप्रभृतिर्व्यभिचारिणः प्रवृत्तिरंगंकपोलइतिपादेभ्यः कस्याअंगमित्याद्यपेक्षायांविभावोलभ्यते॥ दूरादुत्सुकेति॥अभीत्सुक्यादिर्व्यभिचार्यनुभावत्वेनद्रष्टादित्यादिपदेभ्यःसहसाप्रसरणादिरूपोनुभावःप्रयसीतिपदाच्चविभावोलभ्यते॥ पृणेक्षणमित्यत्रेक्षणशब्दोव्यापारवचनःरावंहयसद्भावेप्युदाहार्यंपरंविभावादित्रयसद्भावेरसप्रतीत्युत्कर्षः त्रयसद्भावश्चदशरूपकत्व॥ यदाऽवामनःसेर्ष्यमुदशरूपकंश्रेयःतद्विचित्रंचित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्॥ तद्रूपसमर्पणायानुप्रबंधेपिनानैकांतिकथमिति॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगास्येतिशेषः शृंगारेति॥ अनंगकामस्यसकलजातिसकलजनतयात्संतपरिचितत्वेनसर्वानुप्रतिहृद्यतेतिपूर्वंशृंगारः॥ तदनुगामित्वात्हास्यः तद्विपरीत्याभिरपेक्षाभावत्वाच्चतनः करुणस्ततस्तत्कारणमर्थसारोरौद्रःततोरौद्रस्यकामार्थप्राधान्येनकामार्थयोश्चधर्ममूलत्वादतिधर्मप्रधानोवीरः तस्यभीतत्राणसारत्वात्ततोभयानकः॥ ततस्तद्विभावैसाम्यसंभावनाद्बीभत्सः॥ इतीयतवीरेणाक्षिप्तंवीरस्यकरुणाद्भुतइत्येतेषांक्रमः॥ द्वौभेदाविति आत्मेतिशेषः॥ ततोद्वौभेदावात्माशृंगारस्यनत्वात्मानाविति अयमभिप्रायःसंभोगश्चेन्नविप्रलंभाशंकात्तदास्वार्थेनअनुकूलेचानादरःस्याद्रामत्वात्कामस्ययन्मुनिःयेद्वामाभिनिवेशित्वंयतश्चविनिवार्यते॥ दुर्लभत्वंचयन्मार्याःकामिनःसापरारतिरिति विप्रलंभेचेन्नसंभोगाशातेदानींरोदनंकरुणंचस्यात्॥ तस्मात्सं २ गतमिवगतं २ प्राप्तमित्येवंपरंपराक्रमेणवर्द्धिष्णुरयंकामःपरमप्रीतिकृत्॥ संभोगविप्रलंभयोस्तुशृंगारइत्युक्तमेकदेशेग्रामशब्दवदुपचारात्॥ संभोगइतिसंयुक्ताभ्यांभुज्यतइतिसंभोगः विप्रलंभइति संभोगास्वादस्तेनवियुक्ताभ्यांप्रलभ्यतेनआत्मानेति॥ शून्यमिति॥किंचित्पूर्वकायेनशनैर्मंदंयथासनजागर्त्तीत्याशयेनअत्रगंडयोः

पुलकोद्भेदेननिद्राव्याजवेगत्मानायिकालज्जाभावःमुग्धाश्रीति॥ वीडिताकशासंयोजनपाशःजालिकेतियावत्संभोगस्यतात्कालिकंफलंपरिरंभःसचकंचुलिकासद्भावेनतथाविधानस्यादित्याशयेनविनैवकंचुलिकयेत्युक्तं सस्मितायासरवीसेवनेनोत्सवस्तेनानंदितः अलीकेतिसमिषापन्यासंयथाभवतीत्यर्थः॥ अपरस्मिन्॥ पूर्वमसंगेसंगेच्छाभिलाषःप्रतिनियतेपिसंगेकुतश्चित्कारणादसंगोविरहः सपत्नीमुखांतरुग्नसन्मानाद्यसहनमीर्ष्या देशांतरगमनंप्रवासःकुपितदेवादिकृतोवाग्दंडःशापः॥ प्रेमाद्राइतिप्रणयस्पृशःस्वयमाश्लेषादियाच्चास्पृशः परिचयासुनः २ कारणादुद्भटरागोदयास्तास्तास्तावेष्टासामयिभवेयुर्भवंतिति॥ आशंसापरिकल्पितासकमनोरथविषयीकृतासकलयश्चेष्टानांसाक्षादनुभवइव॥ अन्यत्रेतिअन्यत्रनायिकायांसंतेनस्वस्मिन्स्यस्यरनुरागउक्तः॥ नाथस्यतादृगित्यादिनाऽपरिचारानुकूल्यमुक्तं निशांतानेरंगद्दांतर्नबहिरितेनसतीत्वमुक्तं सापत्न्युः इतिअत्रसख्युभावःसख्यंमैत्रीसखिवणिग्नदृनाद्यइतियःतेनोपदेशस्तंतथा अथवासख्यासाधुरुचितस्तत्रसाधोयःसचासावुपदेशश्चतंतथेतिरोदनस्यसशब्दत्वपरिहारायाश्रुभिरित्युक्तं॥ अश्रूणामेवचप्राचुर्ययेनोत्कोदकेतिचोक्तं॥ स्वच्छेरित्यनेननुचिरकालंरोदनंलभ्यतेनक्षणमात्रं क्षणमात्ररोदनेहिकिंचिदंजनसद्भावदश्रूणांनस्वच्छतास्यात्॥ प्रागश्रुणिबिंदुतयाकपोलमूलेपतंतिपश्चान्नत्रमिलितानिस्युरुत्कोत्कतयापरिणमंतीतिनात्पर्यार्थः प्रस्थानमिति॥ अत्रगतमासिसमित्यत्रारंभोक्तौनातीतेअतीत — हितयोइतीतत्वात्कृत्यार्थः किमुत्यज्यनइत्यत्रार्थासंगतिःस्यात्॥ जीवितप्रियेत्यामंत्र्यपदद्वयेप्रियेतिनुसद्धृद्विशेषणंप्रियसखीतिविशेषणंनवाच्यंस्यात्॥ अथवाप्रियस्यपत्न्यमित्राणिचलमानितद्भावभावित्वादितियदाख्यातंतत्प्रियइतिसद्धृद्विशेषणंनयाचाच्यंप्रियतमेत्यंतवल्लभेनतुभर्त्तरि॥ तदयंतात्पर्यार्थः हेप्रियजी

जीवितप्रियत्वादेवंभणसे॥पश्चादपियातव्येकहृत्सार्थः किमितित्यज्यते॥पश्चान्मद्दुःखमनुभविष्यसीतिकिमुइति
पदंकाक्वाप्रश्नेनचव्याख्येयं॥यदिचप्रियेणसनाथःसहृत्सार्थः प्रियसहृत्सार्थइतिमध्यपदलोपीसमासः नर्मतो
यमर्थस्तावदेकंसहृत्सार्थान्यच्चप्रियंयुक्तस्तदूनुमुषितमेवेत्यपिव्याख्या॥त्वामास्किरन्येति॥आत्मानमधिगतंया
वदालेख्यतयासाक्षादेवेच्छामितावदालेख्येपिसाक्षादिवतद्भिावनादश्रूनुमःतस्मिन्नर्पाति॥चित्रेर्पीति॥तथात्रम
नसेवतस्याश्चित्रविषयनयनंतस्यचपादविषयंपतनंनबहिर्वर्णकादिभिःकरणमित्यपिव्याख्यानं॥व्याख्याइमेव्य
असहृदयैःसारेतरत्वाविभाव्या॥आकुंच्येति॥अत्राऽऽविर्भावेअऽऽचिक्रियाकारणत्वात्पाणिंहामात्तरिति॥कस्मीरराज
मात्मरणेभट्टनारायणकविकाव्यमिदं॥अशनिर्दुतवहोवज्राग्निःमध्येरुद्रयकाभिरक्तास्तथा॥तत्तोधर्धरादित्रिपद
कर्मधारयः॥धर्धराअव्यक्ताःस्रुतमिति॥नरकरिपुरच्युतः किरीटीअर्जुनः॥क्षुद्राइतिविजहितेनिजहातेःपञ्चमीपर
सैमपदमध्यमबहुवचनेहाकइत्याकारस्येत्वं॥सौमित्रइतिमात्रतनयत्वेनावीरत्वंव्याप्यते॥वीरत्वादिहिपितुर्द्रमः
कौलीन्यादिकंचमातुः॥मेघनादइति॥अत्रमेघनादेवक्तरिमेघनादइत्यनुपयुज्यमानत्वात्बधिनस्वार्थंस्ववाच्य
भूतार्थगामित्वरूपासंबंधादिद्रजेतृत्वस्वर्गपुर्यवस्कंदकत्वाद्यर्थांतरंलक्षयदनन्यसामान्यविक्रमादिकंध्वन
यति॥इयंशब्दासारोपालक्षणासादृश्यव्यतिरिक्तसंबंधांतरजत्वात्॥आरोप्यस्यमेघनादशब्दस्यारोपविषयस्या
हंशब्दाभिधेयस्यचोक्तत्वात्॥अत्रमेघनादरूपंवाच्यं स्वपरत्वेनानुपात्तं व्यंग्यार्थांतरपरिणतत्वात्॥तस्मादविव
क्षितमेववाच्यंनपुनरस्यततिरस्कृतंव्यंग्यार्थाधारत्वेणतस्याप्युपयुक्तत्वात्॥यदिवाशब्दसाध्यवसानापिलक्षणा
स्यान्नथाहि॥अत्रारोपविषयःशक्रजेतृत्वादिरर्थआरोप्येणमेघनादार्थेनविषयिणानिगीर्णइति॥तच्चयुक्तमिव

DESHAU DAU
शारदा भाऽऽदौस्यात्सम्यग्मारदम्

व्याख्यानंभाति॥द्यतोयत्रलक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभावेननाटस्थ्यंस्यात्तत्रसारोपत्वं॥पूर्वव्याख्यानेतुनहिमेघना
देनाहंभावोलक्ष्यते॥किंतुशक्रजेतृत्वादीतिअर्थांतरंचलक्ष्यंकार्यंयत्रवाच्यंपरिणम्यतेनपुनर्व्यंग्यंकिंचित्संरभया
लीलयाक्रीडयावद्धाधिरमनेक्रीडतीतिव्युत्पत्त्याःचिंतनामानंरामंमन्वेषयामीति अनुपतंतिपृष्ठापातिनिस्यंदनेर
थेउत्कृत्येति॥अथेतिसामस्त्येचार्थेवारुपुटगतंविषमरुजानरुजमपि॥तत्रेतेरौरसाःसुखप्रधानाःस्वसंविच्चर्वण
रूपस्यैकघनस्यप्रकाशस्यप्रतीतिसारत्वात्॥तथास्यैकघनशोकसंविच्चर्वणेपिलोकेस्त्रीलोकस्यहृदयविश्रांतिर
नरायशून्यविश्रांतिशरीरत्वात्॥अविश्रांतिरूपतेवचङ्खंव॥ततराचकापिलारजोवृत्तिर्तावदंतोदुःखस्यचांचल्यमेव
प्राणाइत्याहुः॥इत्यानंदरूपाःसर्वेरसाः किंतूपरंजकविषयवशाद्केषामपिकदुक्तिन्नास्यैरौत्तिवीरस्येव सहिकृ
शासहनादिप्राणावरतीत्यादिअन्योन्यानुबंधात्मिकारतिःचित्तस्यविकारोहासःवैधुर्यंशोकःनैर्घृण्यप्रबोधः
क्रोधःस्नेहयानुसंरंभनुत्साहःवैकृव्यंभयंसंकोचोजगुप्साविस्मारोविस्मयःतत्रैषांविभावानुभावव्यभिचारिणःकथ्यंते॥
तत्रःस्त्रीपुंसालंबनरूपतदुपयोगिपवनारामचंद्रार्कोदयास्तजलक्रीडाद्युद्दीपनरूपविभावाःसंभोगसुखमयहर्षा
दिव्यभिचारिणीरोमांचस्वेदाश्रुकंपस्वरसितकेशबंधांशुकसंयमनभूषामाल्यादिसम्यग्निवेशचादुप्रभृत्यनुभावावि
प्रलंभेनदुःखप्रायशंकौत्सुक्यमदग्लानिनिद्रानिर्वेदमरणादिव्यभिचारिणीसंतापजागरकृशताविलापदीनत्वच
लेखलेखनवाचनवार्त्ताप्रश्नमरणोद्यमसंदेशाद्यनुभावारतिर्जुगुप्सास्थैर्य्यवर्जिताशृंगारःरुदायीचवर्णतांग
तोरसःस्यादितिसर्वंचज्ञेयं॥यद्यपिरतिश्रमक्लमनिद्रादिसंभोगेप्यस्तितथापितद्भोगेचित्तमानंधत्ते॥विप्रलंभेनुतद्रति
भावनापरंपरोदितमेवेतियुक्तमेवात्रसुखमयत्वं॥विप्रलंभेचमरणमचिरकालप्रत्यापत्तिमयमिष्टं॥येननशोका

चकाशः अथवाचेतन्याचच्छिन्नेवप्राणत्यागकर्तृतात्मिकापूर्वक्रियेवपाशबंधाद्यवसरगतागंतव्याननुप्राणत्यागः न
थाविप्रलंभेउन्मादापस्मारव्याधीनांयानात्यंतकुत्सितादशासाकाव्येनाद्येचदर्शनीया॥ यदिवानादृश्यादशायांस्वर्जीवि
तनिंदात्मिकायांनेदृहोषभोगसारस्यात्मकारुछबंधादिविच्छित्तगवेनिकुत्सितदशायाअसंभवगच्च॥ विकृतकेशबंध
वेषनर्तनगत्यनुकरणभूषणन्यासोद्धतादिविभावोनासौष्ठवपोलस्पंदननेत्रविकाशमुखरागपार्श्वमर्दनाद्यनुभा
वस्यपाः बहिस्थनिद्रादिव्यभिचारीहासोहास्यः मआत्मस्थउत्तममध्यमाधमेषुस्मितविहसितापहसितैस्त्रेधानत्रक
योंसोहास्यमात्रमदृश्यदर्शनंस्मितं॥ मधुरस्वरनेत्रसास्यरागोत्फुल्लगंडविहसितंनिहेतुकंसाश्रुनेत्रंकंपितांसशिरस्कंगप
हसितं॥ गर्वेषांस्मितादीनांक्रमेणसंक्रमजेहसितापहसितावहसितेपरस्थमपित्रेधा॥ उपहसितंविहसितयोरुपसर्ग
भेदेनार्थभेदः उत्फुल्लास्यनेत्रंविकासिगंडंकिंचिदृश्यदंतंहसितं॥ उत्फुल्लनासंविजिह्मनिरीक्षणंनिकुंचितांसशिरस्कंमुप
हसितं॥ ससंरंभसाश्रुनेत्रमुद्धतंससशब्दंसकरंचाट्टहासंविहसितं॥ अयंभावः परेहसंतंदृष्ट्वास्वयंविभावानापश्यन्नपिहस
न्लोकदृष्टःतथाविभावदर्शनेपिगांभीर्यात्कोपिनहसतिपरंहासेक्षणंचनक्षणंहसति॥ यथाम्लदाडिमादिरसास्वादेन्य
त्रापिदंतोदकविकारानुरूपदर्शनात्संक्रमणंचभावस्तथाहासोपिसंक्रामतिनान्येरसाः यस्तुस्वामिशोकानुग्राह्यस्यशोकःसो
न्यगावः॥ शोकवत्स्वामिविभावकोविभावभेदात् इहचतद्विभावकरावहासःसंक्रामतीत्यर्थः॥ इष्टानिष्टवियोगसंयोगवि
भावोनिश्वासमुखशोषाश्रुपातभ्रूस्तंभनाक्रंदाद्यनुभावोनिर्वेददैन्यविषादमरणादिव्यभिचारीशोकः करुणः दारु
णप्रहारदेशज्ञातिविद्यानिंदाक्रोशादिविभावोनेत्ररागभ्रुकुटीकरणदंतोष्ठमर्दनाद्यनुभावः औग्र्यावेगामर्षादिव्यभि
चारीक्रोधोरौद्रः विपक्षगतनयासंमोहाध्यवसायप्रतापशस्त्रादिक्षेपादिविभावः स्थैर्यधैर्यगांभीर्यत्यागाद्यनुभावः

भावोवृत्तिस्मृतिगर्वामर्षादिव्यभिचायुत्साहोवीरः सचत्रेधाधर्मदानयुद्धभेदात्॥ धर्मादिनयंतुविपक्षगतंसद्विभा
वरूपंस्यात्॥ स्वपक्षगतंत्वनुभावरूपमितिहृद्यविपत्त्यैकनिमग्नतास्वस्मसंतोषमिथ्याज्ञानाल्पास्ययस्तत्वनिर्णय
रूपोसंमोहाध्यवसायः सगर्वोत्साहहेतुःप्राधान्यनरोद्रेतुममताप्राधान्यादशास्थितानुचितयुद्धाद्यपीतिमोहचिस्म
यप्राधान्यमितिविवेकः॥ पिशाचादिविकृतस्वरश्रुतिदृष्टिशून्यगृहारण्यगमनादिविभावंकरहृत्पादकंपमुखशोषमा
स्यन्याद्यनुभावंशंकादैन्यादिव्यभिचारिस्त्रीनीचादीनांसहजगुप्तमानोत्तमकृतकभयेभयानकः उत्तमाहिभयाभावेपिगुरुरा
जादिभ्योभयंदर्शयंतः सुतरामुत्तमाःस्युःप्रभुभक्तिश्चसचिवादीनांयथास्वाचारीभीतरावास्मीति॥ ननुराजादयः कि
मितिगुर्वादिभ्यः कृतकंभयंदर्शयंतोमृदुकरकंपादीनदर्शयंति किमितिचभयराचकृतकत्वंसर्वस्यहिकृतकत्वंसंभ
वति॥ यथाचेष्टयार्थाधिर्नाकृतकांरतिंस्पृष्टयतिउच्यते भयेद्विदृशितेगुरुर्विनीतंमन्यतेमृदुचेष्टयाचनाधमंपेप्रकृ
तिमेनंगणयति॥ कृतकरत्यादेश्चोपदिष्टान्किंचित्फलंस्यन्नतुराजापरानुग्रहायक्रोधविस्मयादीन् दर्शयतितत्रव्य
भिचारिनेवतेषांजरुगुप्सायतेति॥ वनमव्रणपूतिविष्ठाकृमिकीटादिदर्शनश्रवणादिविभावागात्रसंकोचरुद्धश्वसनासा
विकूणनापिधानथूत्काराद्यनुभावामोहापस्मारोग्र्यादिव्यभिचारिणाजुगुप्साबीभत्सः विव्यविमानमायेंद्रजालावदान
कर्मप्रिनाशाप्तिप्रभृतिविभावोनिर्निमेषाक्षिविकासरोमांचप्रीत्यश्रुसाधुवादप्रसादनाद्यनुभावोरूपविरागा
ख्यादिव्यभिचारीविस्मयोद्भुतः भावयंतिव्याप्नुवंतिसभ्यानामनइतिभावाः यद्वालोकोत्तरवाचिकाद्यभिनयैश्चित्त
मयंगवभावयंतिलोकदशायामनास्वाद्यमत्वास्वाद्यंवाकुर्वंतीतिभावाः स्थायिनोव्यभिचारिणश्चज्ञातरावहिर्जनुरुष्टा
भिःसंविद्भियुज्यते॥ तथाहिदुःखदर्षासूयाखलधूर्तसर्वोरिरंसतेहसतिचशंकयाशंचयतिपरस्मैकयेतिहितायोत्तह

तेविभेतिपरंजगुप्सतेतत्तस्यपरकर्तव्यवैचित्र्यदर्शनादिस्मयतेच ॥ केवलंकस्यचिन्नकाचिदधिकाचित्तवृत्तिःकाचिदूना ॥ कस्यचिदुचितविषयनियंत्रिताकस्याप्यन्यथातत्काचिदेवोपयोगिनीत्युपदेश्यातद्विभागकृतश्चौचित्यादिव्यवहारः येत्वमीव्यभिचारिणस्तेरसायनमुपयुक्तचेतोरत्नान्यात्मश्रमप्रहृतायोजन्मभध्येनभवंत्येव यस्यापिवाविभावचर्वणाहृदंतितस्यापिहेतुक्षयेक्षीयमाणाःसंस्कारशेषतांनावश्यमनुबध्नंति रत्यादयस्तुकृतस्वकर्तव्यतयाप्रलीनकर्मा अपिसंस्कारशेषतांनातिवर्तंते यस्त्वंतरविषयस्यरत्यादेचनुच्छेदात्तत्तस्मात्स्थायिभावरूपचित्तवृत्तिसूत्रसूत्तागवा मीत्यमुदयास्तमयवैचित्र्यशतसहस्रस्वधर्माणोलक्ष्यमानाःस्थायिनोविचित्रयंतोभांतीतिव्यभिचारिणः तथाहिग्लानोय मित्यत्रकुतइतिहेतुप्रश्नेनास्थायिताअस्यसूच्यते ननुरामउत्साहशक्तिमानित्यत्रहेतुप्रश्नमाहुः अतएवविभावास्त्वोद्बोधकाःसंतःस्वरूपोपरंजकत्वंकुर्वाणारत्यत्साहादेरुचितानुचितत्वमावहंति ननुनेतदभावेरस्थायिनःसर्वत्रैव निरूपाख्याः वासनात्मतयातेषांस्थितत्वात् व्यभिचारिणांस्वविभावाभावेनामायिनास्ति तथैषांविभावचर्वणेरस्थायित्वं तदस्मत्वेतुव्यभिचारित्वंयथारावणादेर्मिथःप्रीत्यभावाद्व्यभिचारिणी तथागुर्वादिषूचचीरभृंगारादेरोघोव्यभिचार्येव एवंविभावांतरेष्वाद्यं निर्वेदइत्यादि निर्वेदःस्वावज्ञाग्लानिर्बलापचयःशोकानिष्टेंद्रियासाध्यासक्षमा ग्लानिसंमोहसंभेदोमदःखेदःश्रमःकार्येष्वनादर आलस्यं दैन्यमानौज्ज्वल्यंचिंताध्यानंमोहोमृदुतास्मृतिःस्मरणंधृतिःसंतोषः व्रीडामनःसंकोचःचपलताचेतोनवस्थाहर्षश्चित्तप्रसत्तिः आवेगःसंभ्रमः जडतार्थाप्रतिपत्तिःगर्वःपराचज्ञाविषादश्चित्तपीडा औत्सुक्यंचिरंचाक्षमत्वंनिद्रामनःसमीरणं अपस्मार आवेशःसनिद्रागाढावरूढबोधोविनिद्रताअमर्षःप्रतिकर्तुमिच्छाअवहित्थमाकारगोपनं उग्रताचंडत्वं मतिरर्थनिर्णयः व्याधिमनस्तापः उन्मादोमनोविप्लवःमरणं २२

प्रियमाणताचासश्चित्तचमत्कारःवितर्कःसंभावनं त्रयस्त्रिंशदितिनियमार्थं तेनान्येचेवंनभवंति तथाहि दंभोवहित्थे उग्रेगोनिर्वेदे क्षुत्तृष्णादिग्लानोऽन्येत्वेवमाहुःत्रयस्त्रिंशतेवरूढार्याचर्वणायोग्यःस्यादितित्रयस्त्रिंशदुक्ताः एषांविभावानुभावाःस्वयमूह्याः नतुव्यभिचारिणःएवंतदास्वादेरसांतरमपिस्यात् यत्रापिव्यभिचारिणिव्यभिचार्यंतरंस्याद्यथापुरूरवसमुन्मादेवितर्कचिंतादितत्रापिरतिभावस्यैवव्यभिचार्यंतरयोगःसवितर्कादिःकेवलमुन्मादेनरूतोपरागइति गतेचमिथःक्वापिविभावानुभावाभवंति तथाहि गर्वआवेगजोःस्यादुग्रइत्यादिनिर्वेदस्येति आदौन्यासःरूढायिनामंतेनैकद्वेनसामीत्यर्थे तेनेति वैराग्यतत्त्वज्ञानसर्वज्ञानुग्रहादिविभावोयमनियमाध्यात्मशास्त्रेक्षणाद्यनुभावोधृतिस्मृत्यादिव्यभिचारीनिर्वेदःस्थायीभावः शांतः नचायंविषयजुगुप्सारूपत्वाद्वीभत्सः जुगुप्साह्यस्यव्यभिचारिणीनतुरूढायिनेति तस्यानिर्वाहेमूलोच्छेदात् नचधर्मवीरोहमेवंविधइत्येवंप्राणोत्साहरूपतयानस्यगर्वमयत्वेनव्यवरूढानाच अस्यचगर्वप्रशमैकरूपत्वात् इहामयत्वनिरूढत्वाभ्यांचिरुद्धयोरपितयोरेकेनक्रमेणकामार्थधर्मोजनोपयोगानतुल्यरूपत्वादविरुद्धयोरपैक्यप्रसंगःधर्मवीरादीनांचित्तवृत्तीनांसर्वत्रानिरहंकारत्वेशांतरसत्वमितरत्वानुवीररसत्वमितिव्यवरूढायोनकश्चिद्दोषः तथायथार्थधर्मार्थकामेषुयोग्यारत्यादिचित्तवृत्तयःकविनटव्यापारेणास्वाद्यतांनीतास्तादृहृदयसंवादवतःसभ्यान्प्रतिरसत्वंयांति तथामोक्षाख्यपरार्थोचितापिनिर्वेदरूपाचित्तवृत्तिर्नारसतांयातीति तथाचास्यनिर्वेदस्थायिनोलौकिकरत्यादिस्रोतोंतरश्रृंगारादिरूपाचित्तवृत्तिसर्वापिव्यभिचारिणी तदनुभावाराचर्यमनियमाद्यकृताअनुभावाविभावाअपिसर्वज्ञानुग्रहाद्याःप्रत्यङ्मुखाश्वरत्यादयोत्रास्वाद्यंते परंयथाविप्रलंभौत्सुक्यंसंभोगेपिवा प्रेमारसमापन्नास्सवमिति यथाचरौद्रवीरभयानकाद्भुतेषुक्रमेणोग्रधृतित्रासहर्षव्यभिचारिणोपिप्राधान्येनभांति तथाशांते

जुगुप्साद्याः सर्वथारागविपक्षत्वात्॥ स्वात्मनिचरूक्तनरूत्यस्यपरार्थएवोद्यमः॥ इत्युत्साहोस्यपरोपचिकीर्षाप्रयत्नरूपो
दयापरपर्यायोभ्यधिकोतरंगः॥ अतएवान्येदयाधर्मवीरत्वाभ्यामेनमूचुः॥ ननूत्साहोगर्वप्राणः॥ शांतस्तुगर्वशैथिल्मा
त्मानवुकिमतः॥ व्यभिचारित्वंहिविरुद्धस्यापिनायोग्य॥ रत्ताविवनिर्वेदादेः परोपकारक्रियायामुत्साहस्यैवप्रकर्षः॥ नचो
त्साहइत्याकाय्यवस्थाइच्छाप्रयत्नव्यतिरेकेणपाषाणतापत्तेः॥ यतएवशांतात्मात्वज्ञतयास्वान्मोद्देशेनकार्यविमुखो
ऽतएवपरोपकारायशरीरादित्यजति॥ चिंतयतिचैवंयथाकथंचित्त्याज्यंशरीरंयदिपरार्थेनत्यज्यतेनत्किमिवनाज्ञितंस्या
न्॥ तदिदंतत्वज्ञतयाशांतात्मापरार्थेनिराकांक्षतयाशरीरादित्यजति॥ अतएवयुद्धेवीरास्वदेहत्यागंपराबजयोद्देशेनकु
र्वाणोनशांतात्माभृग्वादियास्यपिशाभान्यदेहसाकांक्षः पूर्वदेहत्यागेपिनतथा॥ तदत्रदयारूपोभ्युत्साहः प्रधानं अन्ये
पिव्यभिचारिणोयथायोगंस्युः॥ ननुनायंसर्वस्यश्लाघ्यदंतक्त्वंरसः॥ तर्हिमुनीनांशृंगारोपिनश्लाघ्यइतिसौमिरसत्वा
न्न्यवर्तत॥ यैरपितृष्णाक्षयरुपस्थायसाबुक्तः॥ तन्मतेतृष्णाक्षयोभावइत्यायातं॥ तदभावेपितुरत्यादिचित्तवृत्तीनामभ्या
भावः॥ तृष्णाविकारत्वात्तासांतच्चित्तवृत्त्यभावएवयदिशमस्तदाशमस्यचित्तवृत्तित्वाभावः॥ अभावस्यावस्तुत्वात्॥ अथा
धर्मइत्रधर्मविरोधियायंलभ्यतेनधर्माभावोयथातथात्रापितृष्णात्मरत्याद्यभावोरत्यादिचित्तवृत्तिविरोधीचित्तवृ
त्तिविशेषःतदात्मन्मतेतस्यनिर्वेदइतिनामलब्धमतेतुशमइति॥ अधिकत्वेनतुशांतोरसोननिबध्यतइतिचेद्रिकातदेवंन
वेवरसाःपुमर्थोपयोगेनरसेनाधिक्येनचोपदेशमत्त्वात्॥ तेनाद्रतास्थायीस्नेहोरसः गर्द्धस्थायिलौल्यंवसइत्यसत्तृ
तयोःक्रमेणरत्यादोहासरत्यादोचांतभावात्॥ तथाहि॥ तरुणस्यमित्रेस्नेहोरतौ॥ लक्ष्मणादेर्भ्रातरिस्नेहोधर्मवीरेवा
लस्यमात्रादिषुवत्सस्यपुत्रादिषुस्नेहोभयेविश्रांतः॥ तदिदमत्रतात्पर्यस्नेहोभक्तिर्वात्सल्यमेत्र्यादयइतिरतेरेवविशेषाः

तुल्ययोयामित्वोरतिः॥ सस्नेहंप्रेमेतियावत्॥ तथातयोरेवनिष्कामतयामिथोरतिः॥ सामैत्रीअवरस्यवरेरतिर्भक्तिःसे
वाविपरीतावात्सल्यंसचेतनानामचेतनरतिरावंधइत्यादिग्रंथमूह्यं॥ विस्तरविचारस्तुकोहलरोचनादिग्रंथादि
भ्योज्ञेयः॥ कांताविषयारतिः शृंगारोदेवादिविषयाव्यक्तासतीभावाव्यभिचारीचेत्याह॥ रतिरिति॥ ज्ञानेइति॥ अत्रगंतुंप्रव
र्तनेत्यर्थोचित्यादाश्वासयामीत्यत्राश्वितिभिन्नंव्याख्येयं॥ गच्छंत्याहिप्रागास्तनयश्वादाश्वासनंयुक्तं॥ शठेनेत्यर्थसाहाय्याद्व
यदार्थानांव्यंजकत्वंस्फुटमिति॥ विलोभव्ययितवानिति॥ अत्रानेकेतिस्फुटमकमित्याद्यनुगतमेवस्त्रीविषयं रमणमृगणा
क्षिगनध्यानरूपंबहुव्यापारमहणं॥ कतृचहुकामिविषयंप्रेमव्यनक्ति॥ नच्चप्रेमानुचितमन्योन्यास्यावंधात्मिकायारा
तेः शृंगारत्वप्रतिपादनात्॥ राकेति॥ अत्रसौंदर्योवनेननरंगितविभ्रमाआस्यावरुणनयस्याःसानथा॥ ननुतरंगित
विभ्रमंआस्यं॥ योनरुक्त्यात्यदोवास्येतिरूपंअत्रचिंतेति॥ अत्रनार्याःपरपत्नीत्वाच्चिंतानोचित्यप्रवृत्ता॥ नत्वेकपक्षि
क्यारतेः सद्भावाद्रसाभासत्वंयुक्तंवक्तुं॥ नभावाभावत्वं॥ नाचिंताविभावानांप्राधान्येनतस्यारावचमत्कारकारित्वात्
प्रधानेनचव्यपदेशाभवतीतिभावाभासत्वं॥ अयंभावः॥ यद्यपिरसेनैवकाव्यंजीवतिनथापितस्यरसस्यनानाद्रव्यजा
पानकस्येवैकघनास्वादात्सनोपिकुतश्चिदंशाद्भावादिरूपादुद्रिक्तावस्थामापन्नाश्चमत्कारनिदानंयोभवतियदातदा
भावादिध्वनिरेव॥ यदातुविभावाभासाद्यास्वाद्यासरसादविभावानुभावाभासाश्चर्वणाभासइतिरसाभासः॥ एवंभावा
भासोपि॥ रसध्वनेरेवामीरसभावाभासभावध्वनिप्रभृतयोनिःस्पंदास्वादःप्रधानं॥ प्रयोजकमंशविभज्यपृथक्
व्यवस्थाप्यंते॥ यथायानकयुक्तिज्ञैरेकसंमूर्छितेरसोपभोगेपिरूपरिशुद्धादिप्रयुक्तोयंरसइति॥ तथानिरिंद्रियस्व
तांत्रनदीशोत्रदेः सेंद्रियस्यादेः श्वयः काव्येकामादिव्यवहारस्तत्ररसभावाभासैतेपराबमान्यर्पीतिरसाभासा

भावाभासाश्चेत्यर्थः तस्याइति॥ ननतटस्य प्रश्लेषेणयामुद्राप्रतिबिंबनयाकितं अन्यदपियद्वस्तुमुद्राकितंतत्केनापि
व्याजेनरक्ष्यतइत्युक्तिश्लेशः अत्रस्त्रीकोपस्यशांतिः कस्मिन्निति अत्रकोपेनपराङ्मुखीचासौम्लपिनाच॥ सहइव
प्रार्थनाविमुखः अत्रस्त्रीगतौन्मत्त्यस्योदयः एतिसक्तेतिगर्वात्तपोविक्रमयोरुत्कर्षसंभावनासत्संगप्रियतातपोनिधि
त्वात्॥ वीररसोद्दामसम्भोगपोरुषनिधित्वात्॥ पूर्वस्मिन्मर्दे आवेगोऽपरस्मिन्हर्षस्तयोः संधिःद्वयोर्विरुद्धयोरस्य
द्विभावेनोपनिबंधः तुल्यतयामित्यनाबाधयावस्थितिरत्तरावत्रप्रियतावांत्पाल्लश्चेत्यत्रचकारश्चकाकार्थमिति
अत्रकिंशब्दः कुत्सार्थः प्रश्नार्थश्चेत्याद्यव्ययं॥ तथात्रवितर्कोत्स्मृत्यमतिरस्मरणंशंकादोन्यधृतिश्चिंतवेमिथोबाधा
बाधकतयानिष्टैतीचिंतयामेवपर्यवस्यंतीपरमास्वादरूपानंवितर्कादीनांशवस्त्वेनियोगः॥ भावस्थितिरिति रतिर्देवा
दीत्यत्रभावस्यस्थितिरेवकेवलोक्ता॥ नशोत्यादिविशेषणविशिष्टाननुमुख्यस्यरसस्यैवांगित्वंवक्तुंयुक्तं॥ तत्कथंभावप्रा
शोत्यादीनांनदुक्तमित्याह॥ मुख्यैरसैरिति॥ अलक्ष्यक्रममक्रमलक्ष्यक्रमंविधाध्वनिमाह॥ अनुस्वानार्भति॥ वाच्योर्थो
घंटास्वानायतेव्यंग्यस्त्वनुरणनायते॥ इतिश्लिष्टयाव्यंग्यमनुरणनरूपं॥ तत्रेतितेषुमध्येशब्दमूलमाह॥ अलंकारइ
तिवस्त्वेवेतिरसस्यालक्ष्यक्रमत्वेनपूर्वमुक्तत्वाद्वस्तुनश्चलक्ष्यक्रमत्वेनपूर्वमुक्तत्वाद्वस्तुनश्चलक्ष्यक्रमत्वेनान्वा
भिधीयमानत्वादलंकारएवव्यवच्छेद्यतयावशिष्यतेतोनलंकारमित्युक्तं॥ प्रधानत्वेनेति शब्दस्यमुख्यतयाव्यंजकत्व
मर्थस्यत्वसहकारितयेतिभावः॥ इच्छास्येति॥ शत्रुविषयेसेनापस्तप्रभिद्दिःप्रतापः॥ अत्रयदाराजवर्णनिप्रसादान्वि
यमितिभिधाकालादिशब्दाराकमेवार्थमुक्तामार्थकाः अनंतरत्वर्थांतरप्रतीतिःशब्दोश्रवणादेवेतिमेघदूतांतस्य २४
वस्तुध्वनित्वं॥ यदातुध्वन्यवाच्यार्थयोर्वाक्यस्यासंबद्धार्थाभिधायकत्वमित्यादिनयेनमिथःसंगतिःस्यात्तदालंकारध्वनि

त्वमपि॥ अयंभावः॥ सादृश्यरूपेणार्थसामर्थ्यनाद्वितीयाभिधेवप्रतिप्रसूयते॥ ननश्चद्वितीयोर्थउच्यतेगवनध्वन्यते॥ न
दूनंतरंतुनस्यद्वितीयार्थस्यप्रतिपन्नस्यप्रथमार्थेनसाकंयारूपणासाक्षावद्भात्येव॥ नचान्यतःसाक्षाद्वृत्तिध्वननव्यापा
रात्तत्राभिधानशक्तेः कस्याश्चिदनाशक्यत्वादितिप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थयोः साम्ये देवोदेवइवेतिरूपेध्वन्यते॥ अत्रपेक्षेप
देः प्रस्तावनियमितैर्मेघदूतांतोचिताःपदार्थाउच्यंते॥ ततःप्रस्तावस्यशब्दशक्त्यावाक्योपपत्तिसहायायान्यशक्तिर्जायते॥
ततोमेघदूतांतोचितवाक्यार्थदृश्यस्यसाम्येव्यंजनव्यापारात्॥ यदातुपदसमूहरावशब्दशक्त्यामेघदूतांतव्यक्तिर्वाक्या
र्थस्तदावस्तुध्वनिरेव अलंकारध्वनिपक्षेश्लेषोर्थांक्षिप्तानशब्दोपारूढइतिसाम्यध्वनिरेवेतिनश्लेषविषयता यदातुप्रस्ता
वादिनियमोनास्यात्तदाद्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वेश्लेषालंकारएव नशब्दोश्रवस्त्वलंकारध्वनिर्न्यं॥ देवेनेति॥ अत्रप्रस्तावा
त्त्वयान्येनेंद्रेणइंद्रोवेवर्ण्यतीति॥ एवंपद्मानदस्यादिष्वपि॥ तिग्मरुचिरिति॥ अत्रसमासेसत्येकपदंविरोधत्यागश्च अस
मासेतुद्विपदत्वंविरोधश्च॥ तथाहि॥ यस्तिग्मरुचिः सूर्यः सकथमप्रतापः योविधुश्चंद्रः सकथमनिशाकरः यश्चमधुश्चै
त्रः सकथमरौद्रः यश्चमतिमान्सकथंत्वमनत्वादिः यश्चप्रतिपन्नसकथमपक्षाग्रणीः पक्षस्यानादिजनंविधुर
यतीतिविधुरारिपवः तेषांनिशाकरत्वमित्यत्र॥ मनोमानेनत्वेचतानिवामतिमानंतल्लिकावावृत्तिर्यस्य॥ प्रतिपदंप्रति
प्रयोजनंपक्षस्यनिजस्य अमितइतिसमितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरहितानांहर्षदः प्रीतिच्छेदी॥ अत्रदृष्टानदृष्टेपिधो
तकस्यापिशब्दोरभावाद्विरोधोव्यंग्यः॥ अत्रभिन्नयोरेवपदयोर्विरोधइतिपूर्वोदाहरणाद्भेदः निरुपादानेतिरूपा
दानंवर्णकादिअभिनोनिराश्रयत्वात्॥ चित्रंविचित्रमालेख्येच कस्मात्सिलंचोद्गीच॥ अत्रनुशब्दोद्योतकस्याभावाद्व्यति
रेकाव्यंग्यः॥ अलंकार्यस्यापीति॥ अन्यत्रालंकारतयादृष्टत्वाद्व्यंग्यार्थेलंकार्याणामप्यलंकाराणामलंकारव्यपदेशः

सूचयत्यर्थमज्ञानवन्तमपंथियइति॥ तृणादिशय्यास्तरः मणंमनागपि॥ एतन्तंपयोधरंमेदुरंप्रेक्ष्य॥ स्मरगद्य
भावेपियदिवसमितदृश॥ अत्रयस्मान्नियंधप्रस्तरोन्नपयोधरादिशब्दशक्तिजंप्रहरन्तृष्योपभोगाभाव
निद्रानंस्मृयतइतिसर्वेद्यन्नाचिदन्वांद्रुतितदुन्नतपयोधरांगानालोकंयापभोक्ष्यदिवसमिनदास्यंतिचवाक्य
व्यंग्यंव्यंग्यमुपभोगक्षमोसीत्यनेनक्रोडीकृत्यदर्शयति॥ अत्रयस्मुपभोगांगानि॥ वाच्यबाधेनचव्यंग्यस्यस्थि
नत्वान्नयोर्मिथोसंगत्यानोपमानोपमेयभावइतिनालंकारोव्यंग्यःकिंतुवस्त्वेव॥ पंथियगागन्थ गच्छसत्वरमथि
मणंपथरथस्तेगामे॥ इतिपाठेतुग्रन्थरयंशास्त्ररतं॥ यदिवशास्त्रोक्तंचतद्गतंचशास्त्ररतं॥ नास्तिग्राम्यानामवि
दग्धत्वादितिपाठेचार्थेगुणः स्निग्धशब्दानांबहुत्वाद्वाक्यत्वेवाक्यप्राकाश्यत्वं॥ पथरथस्तइत्यत्रकारकानस्व
चापि॥ व्यत्ययेनेति॥ शनिरशनिरित्यादिरूपेणशब्दद्वारकेणैवकार्येनिद्रानंनभानात्मकंत्वदनुवर्तनार्थमिवे
त्युत्प्रेक्षानुपपत्तेरनंवस्तुस्वभावंकुरुतइतिव्याख्येयं॥ अशनिर्वज्रं॥ अनुदारोअनुगतदारोपि॥ चकारश्चात्रयिरोध
वाचीतिविरोधोवाच्यगत॥ ननुव्यंग्यइत्युक्तंतेनवस्तुध्वनेर्द्वितीयमुदाहरणं॥ तेनोभितस्यवेति॥ तेनकविना
दृष्टितस्यनिबद्धस्यवक्तुः इदंप्रथमकल्पितइति॥ अथंप्रथनःसचासौकल्पितइदंप्रथमकल्पितःकविब्रह्मसृष्ट
इत्यर्थः॥ तत्रस्वतइति॥ ज्ञापकत्वात्प्रागुक्तोपिस्वतःसंभवीपूर्वंव्याख्यातः सृष्टक्रमापेक्षयावाप्रथमंव्याख्या
तः अपरइति॥ इदंप्रथमकल्पितःइद्भोदोक्तिनिर्मितत्वमात्रेणैवसाध्यसिद्धेरन्यभेदहृदयकथनंप्रपंचार्थो
यतःस्वतःसंभव्यपार्थः॥ कविभोदोक्तेरेवजीवति॥ कविभोदोक्तिरेवचसन्निबद्धभोदोक्तिरिति॥ अरसेसिसम्ट
द्विमयःसमुद्भमदोचाःन्यासामंभोदरश्मीणांनीरंगोपि॥ मम चात्पर्याद्दृष्टितइत्यभिप्रायः॥ अत्रगाथावस्तु

नार्ममेवभोग्यइतिवस्तुव्यज्यते॥ धन्यासीति॥ हेसख्यः शपामिशपेहं॥ अत्रशपामीतिशपइवाचरामीतिव्युत्प
त्तिः॥ यदिवाचमित्यध्याहारेणाक्रोशामीत्यर्थः॥ अन्यथापरमेपदंचिंत्यंरत्नानरणिरत्नविशेषाःसख्यइतिध
न्यासियेति॥ अत्रार्थासंगत्यालोचनेसख्याः॥ शपामीतियुक्तःपाठःसख्याइतिषष्ठ्यंतंयदिवासखिआइतिभि
न्नंव्याख्येयं॥ दर्पघेति॥ कंभरावकपाठानांकूटःसमूहः कूटानिचोन्नतप्रदेशाःतेषुसंक्रांतेनरसक्रमणेनयत
निघ्नंखड्गस्यपरवशंघनशोणिनंतेनशोणशोचिःएवमालंकारेणेति विशेषणसमुच्छेदेनेतिशेषः॥ तेनवाक्य
चाच्यत्वंलभ्यतेनागादेति॥ अत्रयोहिनिजमथधरंदर्शतिसकथंपरेषामधरान्मोचयतीतिविरोधः परंविरोध
द्योतकाभावादस्यवाच्यतार्चित्य॥ केचित्तुनिजाधरमित्यत्रापिशब्दगर्भितत्वेनविग्नहंकुर्वाणाविरोधस्यवाच्य
तामाहुःपरमयंसमासस्यान्यार्थेतिस्वयमूह्यं॥ व्यात्यंतरमप्यस्ति॥ अत्राधरमोचनोक्तिभंग्या शत्रवो व्यापादि
ताइतिपर्यायोक्तालंकारोवाच्यः विरोधस्तुव्यंग्यः ममक्षत्यार्पीति अत्रापिशब्दः प्रश्नार्थेसूक्तमेतदित्यर्थेचा
व्यंग्यः॥ निवर्तनामित्यादौगकइतिशब्दः स्वरूपेद्वितीयः समासोतृतीयः प्रकारोकेसरस्य प्रथमंप्रधानं
स्वस्तापांगावक्रीकृतनेत्रोपांताःगवमादिबुद्धीति॥ नहिगजाः कीर्तिविसिनीत्वेनशंकंतेपशुत्वात्॥ तथापिक
विनाप्रौढोक्त्यात्वत्कीर्तिस्तेनथाशंकतइत्युक्तं॥ त्वत्कीर्तिरित्यत्रत्वच्छब्देनयुक्तःपश्चादामंत्रणपूर्वंराज्ञोःस्तूय
मानत्वात् अयंचार्थोयदीयामितिपदेनप्रतिष्ठितः॥ तत्कीर्तिरितियुक्तःपाठः केसरइति॥ वत्सगौडीवत्सरत्का
रीविधुरारियवःकाव्यहेतुरितिकाव्यलिंगनामालंकारोत्रस्थकचरणेनहिजयदर्शनंरिपूणांगुहावस्थानंवा
क्यार्थतयाहेतुःततइतिराज्ञःसकाशात्कंदरादितिगुहाभिस्तंगाश्रितानत्तुनष्टाः अत्रवस्तूत्प्रेक्षाकाव्यहेत्व

पकृतिरूपालंकारत्वयंध्वन्यतइतियोगः॥ अत्रोत्प्रेक्षयेति॥ हृदयार्पीरूनभीतइवेतिरूपया अयंभावः य
दिकामिनीप्रत्यालिंगनादिनकुरुतेतदाकथंपीडनं॥ तदभावेचनभीतत्वोत्प्रेक्षणंप्रत्यालिंगनादेश्चत
स्यामानोपसृतःमानपसरणकार्यत्वात्तस्यतावदेतोमत्तत्वान्मिथःसंपीड्यतेनोहृदिकिमित्यंतरायइतिभाव
व्यतिरेकइति॥ ब्रह्मादिनदेजत्रजेस्थितइवस्तब्धचमत्कारिपुराणंजगन्निर्मिते॥ वर्णात्मकविसरचेतनवक्त्रांङ्
क्षिताप्रवोक्तविपरीतंतद्दर्शयतीतिभावः॥ किंकिंनकुर्वतइतिवस्तुवस्तुनावक्तोक्तेनव्यज्यते सहीति॥ धैर्ये
णकत्रामानविषयमाश्वासंमेकुर्वाकंपादिनाविश्रंभरसयतीविश्रंभरसेप्रियदर्शनक्षणेतेनविश्वास घाति
नापसृतं॥ अकृतेयीतिप्रसन्नत्वस्यहेतोप्रार्थनेकृतेपितदुत्पत्तिरितिविभावना॥ उद्दोहेति॥ अर्द्धेंदुकर
जादिक्षतेःसपत्नीदत्तेःइमेनअक्कमिय॥ प्राकृतत्वात्पुंस्त्वं॥ यद्यर्सात्येनेरूपस्यस्वयंगम्यस्यतद्वाथोक्तंवस्तुत
दुत्तरतयोक्तमित्युत्तरालंकारःविशेषोक्तिरिति॥ अत्रमानहेतुभूतेतनोस्तनूकरणेपिसायत्नवद्धृदयेनघनी
तेनमानितत्कारणेसत्यपिकार्योत्पत्तिरितिविशेषोक्तिर्व्यंग्या॥ अतंद्रेति॥ चंद्रोस्वर्णकर्पूरावपि॥ समुत्सङ्गपी
नारकाकनीकिकापिश्यामेरात्रिस्त्रियो॥ सानंदंसमुदकंपुरुषंसाश्यामाकमनिवर्चनीयमानंदं॥ अत्रयदित्यप्रस्तुना
शात्रिर्वानदाहितीयोर्थोवस्तुरूपोव्यंग्यः॥ ध्वन्यवाच्ययोश्चमिथःसंगत्योपमानोपमेयभावेउपमापि॥ द्वयोर्वा
च्यत्वेश्लेषावाचोनकिंचिद्व्यंग्यं॥ अत्रचानंद्रादिचंद्रादिशब्दानामेकेनैकार्थानांपरावृत्तिसहासहत्वेनकने
णार्थशब्दप्राधान्येतेनोभयमूलत्वंतथात्रयद्यप्यर्थोपिव्यंजकस्तथाश्लिष्टशब्दशक्तिरेवव्यंग्यमुन्मीलयति
नार्थशक्तिमिनशब्दोर्थध्वनिरेवनद्यर्थइतितत्वं॥ भेदाइति॥ अविवक्षितवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितास्येनतिरस्कृत

वाच्योद्वौभेदौ विवक्षितवाच्यस्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यः॥ तत्राद्यस्यलक्षणक्रमाद्योर्थोद्वौ॥ अर्थांतराद्यदशद्ग्रंथव्यंग्यः॥
यवमष्टादशनायकयोरिति॥ नायकश्चनायिकाचतयोस्तथा॥ अन्येषामितिहास्यादीनांद्यर्थइतिहाभ्यामुथा
प्यानंयस्यसतथा॥ सर्वेहिभावधारणंवाक्यस्यादितनयेनवाक्यंयवद्यर्थइत्यनधार्यं॥ अन्यइतिसप्तदशानु
भावोकाव्यरूपावाक्याद्व्यंग्यंयस्यइतिव्युत्पत्त्यावाक्यव्यंग्योसतीक्रियासमाप्त्याचाक्यपूर्णत्वेसतिभाति॥ यतःका
व्यविशेषोविशिष्टार्थप्रतीतिहेतुःसंदर्भविशेषः॥ काव्यविशेषेताचनपदप्रकाशत्वेघटते॥ पदानांरसमूलहेतुत्वे
नाचाचकत्वादितिभावार्थः॥ तत्कथंपदद्योत्येनव्यंग्येनभातीत्याह॥ एकावयवेति॥ यथादीपएकोणस्थोपिसर्वं
गृहंप्रकाशयतेनथोवेदमिति॥ यथाश्रुतिदृष्टपत्नवादिपदानामसभ्यार्थेप्रतिनवाचकत्वंकिंतुस्मारकत्वंतदशा
स्वाचारुरूपंकाव्यंश्रुतिदृष्टमन्वयव्यतिरेकाभ्यांभागेषुव्यवस्थाप्यते॥ तथाप्रकृतेपिपदानांव्यंजकत्वमुखेनध्व
निव्यवहारः॥ नचध्वनिव्यवहारेव्यंजकत्वंप्रयोजकं॥ व्यंजकत्वेनव्यवस्थानादितिभावः॥ यस्येति॥ अत्रहितो
यमित्रशब्दोनुपयुज्यमानत्वाद्धाधितस्वार्थःस्वाभिधेयार्थगामित्वरूपसंबंधादिश्वसनीयतांलक्षयत सर्व
स्वरूपस्यार्पणाख्यानादिध्वनति॥ इयंशुद्धासारोपासाध्यवसानावालक्षणातद्भेदश्च॥ पूर्वोक्तमेघनादशब्दव
त्॥ एवंहितीयश्चानुशब्दोपिनितरांयंत्रणीयत्वंलक्षयन्निरुक्तवासनादिध्वनति॥ एवमनुकंपशब्दोपिस्नेहपात्र
त्वंलक्षयंश्चसंपत्प्रसादसंपादनादिध्वनति॥ आपिलक्षणापूर्ववत्॥ एषोर्थांतरसंक्रमितभेदः द्वियअइति॥ हृदयमे
वयस्यस्तस्यबहुमताःअत्राधिमोहनंचेतनधर्मत्वाद्धाधितस्वार्थचेतनगतास्वस्तित्वादिसादृश्यान्व्यवसा
यान्लक्षयदाजकार्यानिर्वहणादिध्वनति॥ इयंगौर्यालक्षणा अस्यांतरसंक्रमितभेदश्च॥ अलक्ष्यक्रमभेदस्तद्द्वये

नाह॥ लावण्यमिति॥ अत्रानुभवैकगोचरतदादिस्मारितावि॥ मरूपा अर्थारसंच्यजंतिस्मरणेऽधिकंतस्याव
ण्यादिसातिशयंरसस्यविभावतांयातीतिभावः॥ तदेतिसंभोगे अधुनानुविरहेहारोपमंसंतापहेतुत्वात्॥ रो
मह्रानिनिपाठः॥ मुग्धइति॥ धृतिर्धैर्यंसंवरणमिति यावत्॥ प्रतिबोधिनाप्रतिकूलंमानादिकरणंज्ञापिनाभी
तानानासंभ्रमंभ्रमितानानाभावकार्यस्यनेत्रभ्रमसंकोचशोषाधोभावसंभ्रमवैवर्ण्यादेर्मुखवैदर्शनात्तदेव
भीतमुक्तंनीवेःशोरुननुगोनंकुर्विस्फुरं॥ इत्यक्तेःसर्वमनसिद्धयतेर्द्वविमिनिनिषिद्धेति॥ नात्रतिस्याःप्रीत्यभा
वनुक्तस्यात्॥ प्रियश्चशंकतेयदेयानिषिद्धातदाथांमन्येमयिकिमपिविरुद्धंपयास्योच्यते॥ राजेनहीति॥ अयस्या
कृत्रिमत्वदर्शनेनरागतदृष्टांतद्वयेरसस्यपदप्रकाश्यत्वमुक्तं॥ एकत्रतदादीति॥ तयाशब्देकंपदत्वमुक्तमन्यत्र
तुभीतान्तनेतिशब्दद्वयेकंपदत्वमतएवयथावेलक्षं॥ भावादयस्तुवाक्यप्रकाशत्वएवैचित्र्यभाजइत्याह॥ भावा
दीनामितिद्विधाशब्दोऽथ ध्वनौपदप्रकाशत्वमाह॥ उपमानमिति॥ प्रकृताप्रकृतयोर्भीमशब्दार्थयोरसंबद्धत्वंमाप्र
सार्शादितिन्यायेनतयोरुपमानोपमेयभावइत्युपमाव्यंग्यामुक्तिमुक्तिरुद्देश्यव्यापारादपिभुक्तिः कांतोपभोगोपि
एकांतःसंकेतस्थाननिश्चयश्चसन्॥ शोभनआगमःसिद्धांतःसतःसभगस्यागमनंचमुख्ययेति॥ प्रकृतेनार्थेना॥ सं
केतदं काचिदाशंसतीति॥ वस्तुसदागममुखेनव्यज्यते॥ अत्रार्थयोर्वैसदृश्यान्नोपमा॥ अर्थार्थीश्च॥ द्वादशधा ध्वनि
पदप्रकाश्यमाह॥ सायमिति॥ अत्रस्नानविलेपनार्कसुमंदागमनैः॥ कृमद्देत्वभावउक्तः॥ एवंकारणाभावेकृमा
स्तवेतिवस्तुनापुरुषसंगंकृत्वास्नानार्सातिवस्त्वधुनापदेनव्यज्यते॥ अन्यदाप्यागमनेकृमाभावात्॥ तदप्राप्तीति
रातौस्त्रीकोविष्णुपुराणेतस्यविष्णोरप्राप्तिः निरुच्छासतयेति॥ एकत्रध्यानेनान्यत्रचिंतयातद्वतयामुक्तिःप्राणवि

योगेपि॥ अशेषचयशब्देत्यत्रशब्दशब्देनानेकार्थत्वात्पदमुच्यते॥ अन्यथाशब्दद्योत्येइत्युक्त्याशब्दमूलत्वप्राप्त्या
र्थमूलध्वनिप्रस्तावोनसंगच्छेत॥ अतिशयोक्तौ॥ असंबंधेसंबंधरूपेक्षणदेति॥ यथाघृतकार्यत्वादायुरपिघृतंतथा
क्षणकार्यत्वात्सुखमपिक्षणं॥ वनंशून्योद्देशः॥ व्यसनंरसत्यागानामन्यतमस्यारंभादुपजायः॥ द्यूतादिवानयु
यदिरात्रिररात्रिर्वनमवनमित्यादिरूपतयाव्याख्यातदारात्रभावोदिनमित्यादिलभ्यतेततःपराङ्मुखत्वेनन
हिसांकिंचिदिरूपंनूतोविरोधगर्भोपदानांवैपरीत्येनव्याख्येयः॥ विरोधपरिहारस्तुयाक्षणदादीनंसाक्ष
णदादिनैपिनष्टत्वात्तेयामवनंरक्षणंवनमर्वीनामासनंरंवदनंव्यसनं प्रथमव्याख्यानेतुविरोधपरिहारोरुग
र्भो॥ शब्देति॥ अत्रार्थांतरन्यासः॥ शाब्दार्थविरोधांगभूतस्तत्सहायसर्वपदद्योत्यंवस्तुव्यनक्ति॥ तुहेति गोसं
मिश्रभानेदलोइतिपुंस्त्वंप्राकृतत्वात्कचिद्दलमितिपाठःमिलाणादीति॥ मिलाणकमलदलोइतिरूपंयत्प
दं अर्थाभावः॥ मिलाणकमलदलोइतिरूपकेणम्लानत्वान्यथानुपपत्तेर्मुखस्यचुंबनंविहितवर्तास्यर्थः॥ अत्र
वस्तुनेतिगाथोक्तेन॥ तदादेशइति॥ जाग्रद्भिर्गागपरैर्निशातिचार्द्योतिहिरमरादेशःनिशितेति॥ अरालेचक्रे वय
सितारुण्यइत्यर्थः व्यतिकरंमिश्रीभावंअचरथाअभिलाषचिंतादयः॥ अयंभावःअवस्थानांयोगपद्येनोत्पत्तौ
मिथोविरोधः॥ वारि तोडति॥ विरहेहारस्यासह्यायमानत्वाद्दार्यमाणत्वंस्तनभरराचचयस्योयस्यसोपिविष
मोन्नतत्वाद्यतश्चलयत्यंतं॥ अतएवमित्रीभूतस्तनभरः॥ मित्रंहिस्वमित्राणिरक्षतीति॥ परिहारोनचसमि
त्रमुद्यतिकिंतुकंपमानएवास्तेहृदयंसतंसंसत्हारत्वंगोनायत्यसौनिर्निवारयति॥ ममनुस्तनभरराचचय
स्यःसंतापभागित्यादिति॥ सरागमयासाईतापमनुभवतुत्वमपिकिमित्यत्रनिवार्यमाणेपिविशङ्कजातित्वा

ङ्गेतानंचलति किंतुकिमत्रभावीतिकंपते॥ अत्ररूपकंयोजि॥ सरोमारङ्गवेतिरूपकंस्मरादिकमाशिलाषमुत्पाद
यति॥ नवेतिपूर्णेंदुवपिक्षणमेवानुरज्यते॥ तथाप्रदोषरज्जन्यपिकानेक्षि॥ केनस्वाज्ञन्येनसंबद्धोभवसीत्यर्थः
सङ्गानि॥ अंकपालिआश्लेषः सैवसर्वानिबिडाघनाअंतरंगाच अंकयासीसख्याहारश्चरयंतोढयोस्तृतीयन
यास्यशङ्केतुनयावाधिर्काभवन्निवारितएव॥ श्रोणितएचसरवीसरतेमानुषांतरमुरसारयतियतः हारच्छेदादनं
तरमिति॥ हारच्छदंयावन्मयाप्याश्लेयादिदृष्टं॥ तदनंतरंकिंजानमिनिनानेव्यतिरेकइति॥ एषमाङ्गतेभारनांतरेण्य
स्तस्यरतस्याधिकत्वादितिव्यतिरेकः॥ रवधाइतिस्कंधान्निक्षिप्यअत्ररोदनेनष्टत्वंहेतु॥ विह्वलंरवलमिति॥ विह्व
लंरवलमुच्छ्वरवलंगात्रिकाभावात॥ कुङ्केनघटेनतरलतरदृष्टिरनुरागवज्ञात॥ अयंभावः॥ योङ्गिरुः स्यान्सकिं
चिदुच्छ्वरवलचपलप्रकृतिंचदृष्ट्वात्मानंततः पृथक्करोति॥ येनकेनापिमिषेणेत्यक्लिश्यः॥ चेतिनंज्ञातंसमर्थयि
ष्यतइत्यंतंचस्तु अपनुत्याव्यज्यतइतियोगः॥ — — गइति॥ अत्रज्योस्नामधुरसोवाच्यार्थतयोपनिबद्धोङ्ग
विस्तीर्णनारुण्यादिसाध्यंगकांतावत्परवधूरन्यच्चवङ्गसापिचयाशिलष्यइतइत्यङ्गोकामांधत्वेनाविवेकित्वमि
ति॥ भेदाइति॥ पृथक्शादशनेत्यनेनाभेदाःपंचत्रिंशद्भवंति॥ आलंबितेति॥ अत्रोपमयांगित्वादङ्गत्वेनैक
त्वश्लोकएदाहृतः॥ भारतेतुश्लोकद्वयं॥ तत्रास्थित्वेत्यस्यैतदुत्तरार्धंयथा॥ कंकालबद्धेरौद्रेरसर्वप्राणिभ
यंकरइति॥ नवेङ्गजीवितइत्यस्यतुप्रियोवायदिवाङ्गेयः प्राणिनांगतिरीदृशीति स्थितइति॥ नाद्याप्यस्तमितः क
नकवर्णोभगवानिति॥ कनकवर्णवदाभातीतियदिवाकनकवर्णयोर्ङ्गमकुंकुमयोश्चाभायस्यतिनत्तथा॥ नपु
नःकनकवर्णस्येवाभायस्यानुपपद्यमानत्वात्॥ बान्धवाः स्यंतुमध्वमित्यत्रनेपदक्रियातिपत्तौ अर्थत्वात्॥ निर्दे

नस्त्रिचित्यागतोद्यापिस्त्रैवन्वर्त्तते॥भूम्नीति॥आधारत्वेहिचिरस्थैर्यनस्यैवप्राधान्यं॥नतुतस्याःप्रसादस्य
तोभूमिरित्यक्तं॥गामेतिग्रामरुद्गागामारुयाचाग्रामीणानागरिकाविदग्धाषआइतिव्यंजकत्वमितियोगः समा
सेहिसंबंधमूदत्वेसतिनागरिकाणामभावोलभ्यते॥असमासेतुसाक्षात्पठीत्यान्नागरिकाणांसद्भावस्तदयमर्थः
यानागरिकाःसौभाग्यादिनारत्वेनन्वजीवंत्यस्तासुप्रसन्नानपिपतीनपहरामीति॥आमीदित्यतीतनिर्देशाद्वाश
ब्दोकथंशेषत्वंव्यज्यते॥बहुत्वमिति॥अनेकशोगुणग्रहणादिकृतवानित्यर्थः स्मर्यमाणंहिवस्तुरतिमुद्दीपयती
तिभावःएकत्वमिति॥अद्वितीयत्वंगरिष्ठयमित्यत्रकप्रत्ययोर्तावनिंद्यंवैराग्यंवक्तिरेरेइति॥अत्रचेचलयोर्लोचन
योरंचिताअपचितारुचिरभिलाषोयस्यतद्वाचेचलेलोचनेचिंतागमितारुचिर्येनचेतसःतस्यामंत्रणंकिमन्य
इति॥त्वमेवमन्यसेयदङ्गेतयासङ्गत्याहित्यामीत्यंतर्मध्येया॥आशानामेत्यत्रमन्यइत्यत्रमध्यमपुरुषप्रयोगाद्व
क्तमस्यविधानाद्व्ययस्तेनग्रहासौव्यज्यते॥ दोबलमेवेति॥नन्वुर्नीतिबलं॥अत्रेति॥अस्मच्चरतरत्वान्नयशब्दस्य
पूर्वनिपातेप्राप्तेपिविक्रमस्यार्चितत्वेनपूर्वनिपातस्तस्यार्चितत्वंध्वन्यते॥प्रथमेति॥प्रथमंयुद्धं दिवसमिति॥कालो
ध्वनोरत्यंतसंयोगइत्याधारेद्वितीयादिनांतक्षणमपियुद्धशून्यंनतेःक्लिंफलप्राप्तिस्तुतवैवाभूदित्याशयः अत्रे
तिअपवर्गःफलप्राप्तौसत्यांक्रियानिर्ष्पत्तिस्तथाचयुद्धफलंजयरूपंतवैवजातमितिभावः॥अतएवसाधकतार
पदमित्यक्तं॥भूयइतिसविधेसर्मीपेयानगरीरथ्यातथानवमिवपुनर्जीर्णमिव॥ बलितलक्षितैर्वापक्षयार्तीवर
म्यैर्यदिवास्खलितानिविलासायेषामिति॥क्वचिच्चस्खलितेतिपाठःतदाचस्खलितानितन्मर्यीभूतानिस्खलितानिवि
लासायेषांनकदाचिन्निर्विलासानीत्यर्थः इतिरश्चभवप्रकारे॥नडितस्येति॥अभिलाषरसस्यसौकुमार्यस्यचात्र

व्यंजकस्तद्धितःकप्रत्ययः पुनर्जन्मनीत्यत्रद्वितीयवारमात्रेपुनःशब्दःप्रशब्देति॥प्रकर्षेणध्वंसान्निमूलकार्ष
कषितोविवेकइतिध्वन्यतेचइतीति॥अत्रचकारस्तुत्रयोगितांजल्पत्वीररसंविश्रांतिप्रधानतयाव्यनक्ति.
पदसंबद्धाएवचादयःस्युरित्येषापदैकदेशता॥रामोसावितिराघव्यनदैकंभकर्णोक्तौ॥ अत्रप्रस्तावाद्दृश्यत्व
मित्यर्थेरावकबाणाद्यस्याश्रेणीभूतविशालतालानांयदिवरंतेनोर्द्दीर्णैःसर्वनामेति॥सामान्येनयत्नामतत्प्रातिप
दिकंयत्तुविशिष्यंसर्वादिगणोक्तंतत्सर्वनामनाम॥वचनानामेकद्वित्यादिरूपाणांव्यंजकत्वमितियोगः॥ तेनासौ
प्रसिद्धोद्वितीयःभवनेषुनत्रैकस्मिन्भुवनेगुणैरनंतैर्नत्रैकेनेतिध्वन्यते॥नत्वादिति॥नमदिति॥त्वदित्यक्तेहिरावण
स्येवमदित्यक्तेवक्तुरेवभाग्यव्यत्ययोध्वन्यते॥अस्मच्छब्देनबहुवचनांततयोक्तेनवचममचकुलस्यचेतिसर्वेषा
माक्षेपः॥ अन्यथेतिभाग्यानामभावादितिनोक्तंकिंतुविपर्ययादिति॥ यान्येवभाग्यान्यस्माकंप्रभुत्वायाभवन्तान्ये
वान्यथासंपन्नानिसंति॥ क्षयहेतुत्वाद्व्ययरूपाणिज्ञातानि॥पुण्याभावेहिप्रभुत्वमेवनस्यान्नपुनःप्रत्युतक्षयःस्या
त्॥ अयंभावःपुण्यान्येवापुण्यतयापरिणतान्यस्मत्कुलंक्षयंनेष्यंतीतिव्यज्यते॥तरुणीति॥ मदनश्चप्रस्तावात्तस्य
धनुश्चतेनतथातयोःसर्मीपे॥ अयंभावः॥यत्रारुण्यंफलंकलयति॥तत्तस्यस्पर्द्धयेव॥भ्रुवोरग्रभागःकलंपठति॥एते
नोपाध्यायवक्तृत्वंशिष्यस्यातीववक्तृत्वंध्वन्यते॥ यस्याभूतारुण्यात्मकान्यंगान्यपिपरस्परस्पर्द्धयासविभ्रमाणि
सानदाधारःसकलानांचतुराणांसमस्तानांवा॥ललनानांकथंनमौलिर्मधिवसति॥चकितेतिविशेषणपदेनते
ननेत्रविभ्रमउक्तःसएवेति॥सएवविशेषोव्यंजकत्वंव्येग्यः कस्येमानजार्दानांस्वरूपस्यविभावादिद्वारतयापा
रंपर्येणेत्यर्थः॥अन्येषामपीति॥सादेकदेशानांचर्णेति॥आसांसाक्षान्माधुर्यादिगुणव्यंजकत्वमेवनद्वारेणानुरसेषु

बूपयोगः॥ भेदाभ्यामिति॥ पूर्वोक्ताभ्यांवाक्यपदप्रकाराभ्यांतेषामिति॥ प्रत्येकमितिशेषः स्वप्रभेदैरितिस्वस्यप्रभेदैः स्वेनचप्रभेदैश्चेतिवार्थः॥ अयंभावः॥ शुद्धभेदानांमध्यादेकस्यैकस्यापीष्टभेदस्यशेषैः पंचाशद्भेदैः स्वेनचयदायोगस्तदामौल्किकाभेदाद्भिन्नाएकपंचाशद्भेदाः स्युः परमेकयोगैकस्मनेयं॥ नहिकादियोगेचिद्यणिचाराच्चेवमितरभेदेष्वपिज्ञेयं॥ तस्मिद्वमेभेदैकपंचाशन्मूलभेदानांप्रत्येकंस्वव्यतिरिक्तैकपंचाशत्भेदाःस्युःपादाहरंपश्चादोकस्तदंतत्रयदुल्लोभीयुक्तंग्रहंपल्हीहरेतिपाठेपल्हीकर्षासस्तस्यहरः॥ कर्षासस्तरुवनइत्यर्थः॥ यद्वापल्हीशब्देपिकर्षार्थः परोहरतिवापाठः तत्रपडोहरंपश्चोकइतिमानवाद्वनः विषमविष्यन्येअन्येतुपल्हिथमितियस्यप्रसिद्धिस्तदर्थमाहुः॥ अत्रेति॥ अत्रविदितप्राघुणिकासक्तर्षत्तिवृत्तांतपत्नीगिरारोदनात्प्रस्तावादेवानुनयेत्तुक्तेःनुनीयतामित्यनुपयुज्यमानत्वाद्बाधितार्थेअसत्यनुनयस्यानौचित्याद्बाधितार्थं॥ स्वविषयभूतार्थेविषयत्वेयोगेसत्यपभोगरूपमर्थांतरंलक्षयन्नेवेत्यादिकेध्वनतिइयंशब्दाद्यवसानात्लक्षणाकिमनुरणनेति॥ किमनुनयःस्ववाच्यंवदन्नेवसुभगशब्दाच्छ्लावकाशमुपभोगंव्यनक्ति अयंपदप्रकाशोऽर्थशक्तिमूलोध्वनिः अत्रडयोरपिव्यंग्यभेदयोःसंभवादेकस्यैकस्यापिनिश्चितत्वेसंशयास्पदत्वेनसंकरेस्तिनेति॥ स्निग्धाजनसंबंधात्तरसाःकांतिश्चाकचिक्यंघनाइतिमणानग्निविद्वमपिव्यंग्यं॥ वक्तव्यः का— परभागवशात्प्रहर्षाच्च॥ ततेनघनेराकाशस्यदुःप्रेक्ष्यत्वंसंभोगस्मारकत्वंचोक्तं वानाइतिबहुवचनेननेषांसर्वगत्वमप्रतीकार्यत्वंचोक्तं॥ सीकरिणइतितेषामेवमेदमेदत्वमहस्मारकत्वंचोक्तं तर्हिगृहाःकथंप्रविश्यास्यतामित्याहपयोदेति॥ पयोदानांसहृदांमेघाभावेतेषांशोभनचिंतनास्यात्केकाभिर्गृहाम ३०

ध्येपिवर्षास्मरणादित्यर्थः॥ नाश्वकलाइतिभणनात्॥ स्वदृसंवादात्स्वयमपिदुःसहाइतिसर्वत्रोद्दीपनविभावानांविद्यमानत्वं॥ एवमुद्दीपनविभावबोधितविप्रलंभोन्योन्याश्रयत्वाद्रतेर्विभावानांसाम्यंमन्वानइतीतराबप्रकृतिप्रियाहृदिन्यस्यैवस्वेहस्तौतेरामस्तावदाह॥ कामंसंत्विति॥ कामंविभावाःसंतु॥ अहंतुकठोरहृदयोस्मि॥ रामशब्दार्थव्यंग्यविशेषावकाशदानायकठोरहृदयपदं॥ अन्यथारामपदंदशरथकुलोत्पत्तिकौशल्यारूढत्वान्मन्चरितनत्नाहकाबधादिधर्मानरपरिणमितमर्थंकथंतुध्वनेत्॥ अस्मिंसरावाहंभावार्मीतिसर्वंसहेनतुसर्वंसहःरूढ्तोहिसहनेकर्त्रंशस्यैवमुख्यिनास्यात्॥ नसर्वार्थस्यकर्मणःततोविमृष्टविधेयांशदोषस्यात्॥ सर्वंसहइत्यकृतुयद्यपिपतितत्तत्सहेइतिभावः॥ भविष्यतीतिक्रियासामान्यंतेनकिंकरिष्यतीत्यर्थः॥ अथवाभवनमेवासंभाव्यमितिउक्तप्रकारेणचित्तन्यस्तोप्रियाविभावानांसाधारण्यादिनास्मरणेनवेदहीतिशब्देनकथंभविष्यतीतिविकल्पपंक्त्याचप्रत्यक्षीकृतांहृदयस्फोटोन्मुखींसंभ्रममाह॥ हहाहेतिदेवीतिनवयुक्तंधैर्यदैर्घ्याद्विकृतावेकत्वेनराजतुल्यत्वादितिभावः॥ अत्रेति॥ लिप्तशब्दःकांतेःकुंकुमादिवल्लेपेनुत्वाभावाद्बाधितार्थः सन्नीपत्तिरोधीयमानत्वादिसादृश्यात्कांतियुक्तमर्थंलक्षयन्व्यनक्ति॥ अत्रलिप्तसारोप्यं आरोपविषयश्चनभःइतिद्वयोरुक्त्याद्वाणीसारोपलक्षणानथासहृच्छब्दोपिघनानामचेतनत्वेनमैत्र्योयोगाभावाद्बाधितार्थः सहृदृतसामुख्यादिधर्मसादृश्यात्पयोदाभिरुत्वान्मयूरान्लक्षयन्॥ मित्ररूपनाप्रतिपत्तिहारणानदर्शनानन्यसामान्यप्रमोदमेदुरत्वादिध्वनति॥ पयोदसहृत्शब्देनारोप्येणारोपविषयाणांशिखिनांनिर्गाणत्वादियेसाध्यवसाना॥ उभयत्रापिस्वार्थोपमितवस्तुपरत्वेनात्यंतरस्कृतवाच्ययोर्लिप्तसहृच्छब्दयोः सत्कस्यव्यंग्यद्वयस्यमिथोनिरपे

क्षत्वात्स्वपदप्रधानयोःसंसृष्टिः। रामोर्म्मीति॥ अत्रप्रस्तावादभिधेयप्रतिपत्तौरामशब्देनानुपयुज्यमानत्वाद्वाधि
तस्वार्थेनस्वाभिधेयभूतार्थगामित्वरूपात्संबंधाद्राज्यभ्रंशप्रवासदारुणसीताहरणादिदुःखपात्रत्वंलक्ष्यते॥ अ
नन्यसाधारणनिर्वेदादिव्यंजनंचप्रयोजनंइयंचरसादश्यव्यतिरिक्तसंबंधांतरनिमित्तात्॥ शुद्धसारोपा॥ भारो
प्यस्यरामशब्दस्यआरोपविषयस्यभ्रमशब्दाभिधेयस्यचोक्तत्वात्॥ अत्रवाच्यंदाशरथिरूपंव्यंग्यधर्मांतरपरिणा
मत्वात्स्वपरत्वेनानोपात्तमिति॥ अविवक्षितमेव नपुनरस्यतनिरस्तंव्यंग्यधर्माधारहारिणस्यापिपरिघात
त्वात्॥ अत्रलिंगपदोद्गृहीतपदोद्यंग्यावर्थावनुग्राहकोरामशब्दव्यंग्यस्त्वनुग्राह्यःउद्दीपनवशेनैव आ
साधारणनिर्वेदादीनांपरिस्फुरणात्इत्यनुग्राह्यानुग्राहकत्वेनसंकररामपदेतियथारामशब्दस्यनिर्वेदादयो
र्थांतरसंक्रमितवाच्यरूपाव्यंग्याः तथाविधरसोपिव्यंग्यःइत्यसाधारण्येनव्यंजकव्यंग्यत्वेनउयोर्व्यंग्य
योरेकव्यंजकानुप्रवेशेनसंकरः॥ छ॥ ॥ इतिकाव्यप्रकाशदीकायांचतुर्थउल्लासः॥ छ॥ नचेतिय
स्यगांभीर्यंगिरितुंगोपिस्फोटदः॥ तत्तस्यरसपात्वोधेःकथंज्ञानानुशंकुकः॥ १॥ भोगरत्यादिभावानांभोगस्त्व
स्योचितंब्रुवन्॥ सर्वथारससर्वस्वमाभाषीद्भट्टनायकः॥ २॥ अत्रमध्यमकाव्यभेदानाह॥ अस्फुटमिति॥ अस्फु
टमितिस्फुटंस्फुटेतुध्वनेर्मार्गः॥ अस्फुटस्यगुणीभूतनावक्ष्यते॥ संदिग्धतुल्यप्राधान्यइति॥ वाच्यव्यंग्ययोःप्रत्येकंच
मत्कारकारित्वात् संदिग्धेतुल्येचप्राधान्येसंदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यरूपसंदेहयंस्यात्॥ यस्येति॥ यस्यमम
कांचीतिस्त्रीतिभावः॥ अत्रजीवन्निति जीवनेवबन्धोजीवन्नितिभणेनाजीवनितिपदमनुपयुज्यमाननयाबाधिता
र्थेसत्प्राणधारणयोगात्किंचित्कारत्वंसदविद्यमानत्वंजीवत्कार्याकारित्वाद्वार्थांतरसंक्रमितवाच्यं॥ अन्येतुजीव

न्भवामीतिवाच्यस्यजीवनावच्छेदकोत्साहमनुपपद्यमाननयाअत्यंततिरस्कृतवाच्यनामाहुः॥ अत्रविकल
रहितत्वस्यव्यंग्यस्यद्रुतीतिप्रतीयमाननयाअतिस्फुटत्वादगूढता॥ तेनव्यंग्यस्याप्राधान्यंगूढत्वेवचमत्कारका
रित्वान्चुंबनस्येति॥ चुंबीतिपदंचक्षुःसंयोगस्यानुपपद्यमाननया अत्यंततिरस्कृतवाच्यसंसंयोगसाम्याद्विगल
लक्षयतचारुत्वशोभावहत्वादेकस्फुटमेवव्यनक्तीतिध्वनेरगूढता॥ अन्येतुचुंबिशब्दःपादस्पर्शसंभवानांलक्षय
तीत्याहुः॥ अत्रोर्वीतिद्रोणाद्रोसंरोहिण्योषधयःसेतियत्नः अत्रकेनापीत्युक्तमयेतिव्यंग्यस्यरुमितिप्रतीयमा
नत्वादगूढता॥ तस्याप्यत्रेतितुपाठेमयेतिव्यंग्यंगूढंस्यात्॥ रसादेरिति॥ रसादेर्वाक्यार्थीभूतस्यप्रधानभूतस्यरसा
द्यंगंवाच्यस्यतुवस्त्वलंकाररूपस्यालंकारवस्तुरूपंव्यंग्यंगुणीभूतमेवोपरागात्॥ अयमिति॥ रतकालेरस
नामूर्ध्वकर्षनीतिरसनोत्कर्षः॥ अयंसरसनोत्कर्षोनीवीविस्रंसनः करः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीयीनेत्यादिपा
ठेयुक्तः संभोगक्रमभणनात्परंशोकार्तनयाच्यत्ययेनदुष्टः शृंगारइतिरणभुविभूरिश्रवसः॥ अस्तहस्तप्रेक्ष
णेनपूर्वरतवृत्तांतः स्मर्यमाणःसंप्रतिध्वस्ततयायतःशोकविभावतांयात्यतः करुणस्यांगितांगविप्रलंभः॥
वैलासेति॥ कैलासस्यालयःशंभुर्यत्रप्रसादनार्थंगौरीपादयोःपतस्तेननखक्षतिःसालक्तकव्यक्तिः सालक्तकछा
येत्यर्थः॥ नेत्रयोःकांतिरिति॥ प्रणतेशंभौकोपज्ञानेत्रारुणतागतेत्यर्थः॥ अत्रकवेर्देवीगतरतिभावस्यशृंगा
रांगे॥ अत्रपूर्वत्रचरसवदलंकारः॥ यथापद्मादिनावस्तुनोपमितंमुखादिवस्तुचारुतयागति॥ तथारसनादिना
पिरसाद्यपस्कृतंभातीतिवस्तुनइचरसादेरप्यलंकारत्वं॥ नन्वत्रोदाहरणद्वयेपिक्रमेणकरुणरसभावोव्यंग्यो
तयोश्चमुख्यतेति॥ कथंगुणीभूतव्यंग्यतासत्यं॥ मुख्यावपिनतथाचमत्कृतः यथात्रगौणापिशृंगारइतितेने

चव्यपदेशः एवमन्यत्रापिभाव्यं॥अत्रेति॥भूपगतायाः कविरतेर्भूविषयारतिरेवांगं॥अन्योन्यास्थाबंधरूपंर
तेरभावान्नात्रशृंगारः ततः प्रेयस्वदलंकारः वदंतीति॥अत्रपश्यतामित्यनादरेषष्ठीपश्यतः प्रियाननादन्ये
त्यर्थः भावस्येति॥रिपुस्त्रीणांरत्यभावेसेनिकानांहठाच्चरत्यारसाभासःशत्रूणांचरत्याभावेदैन्याद्यनुचितमि
त्यत्तरार्द्धेभावाभासः तौचराजविषयरतेरंगं अत्रोर्जस्व्यलंकारः अधिरलेति॥अत्रतवेक्षणेक्षणादितिभिन्नं
व्याख्ययमभिन्नंवा॥तत्तातच्छब्दःपूर्ववस्तुवाचीनिर्दिष्टस्तेनयदंनापेक्षते॥अत्रापिराजविषयरतेर्मदभावप्रश
मोरंगप्रशमसमाहितयोरेकार्थ्यादत्रसमाहितालंकारः॥अत्रत्रासस्येति।भावस्यरतेरंगमितियोगः अत्रभावोद्
यालंकारः असावेति॥तपोमंत्रत्वेपेतिभागवतोपेक्षितमित्यक्षमा॥विस्रब्धजल्पितश्रवणंरमिकःस्मरेणाघ
क्षितोहरःस्मरहरइत्युचितं।ननुस्मरंहरतीति।अत्रशिवविषयरतेःसंधिरंगंपश्येदिति।वनेकाचित्कन्यारता
र्थिनंपांत्वंभत्स्याह॥पश्येत्कश्चिदित्याशंकावेवलवल्गदश्वस्यस्तया॥३ कान्तेरधृतिः३ कुमार्यस्मीतिस्मृतिः४ इ
त्यालंबितरेत्योत्सुक्यं ५ हहेतिश्रमः ६ हेतिदैन्यं ७ व्युत्क्रमइतिविबोधः ८ धासियासीत्योत्सुक्यं ९ गयांपू
र्वपूर्वोपमर्देनबंधः॥ज्ञातस्तुतारूपविषयरतेरंगं ततेचेति।ततेनान्यत्रतुवाक्यार्थेगिरीयत्रोगेरसादिस्तत्र
रसवदाद्योलंकाराःरसःशृंगारादिःप्रेयःप्रियतराख्यानेकुर्जोचलंतानिविद्धतेयेषुनिबंधनेषुतानिरसवदादीनि।
कश्चिदिति॥प्राश्निकाधुनिकाः एवमिति॥अलंकारतयाउक्तमित्यस्माभिरितिशेषः यद्यपीति॥अयंभावः यद्य
पिरसनात्पर्यलोचनेनमध्यमकाव्येपिगुणीभूतध्वनावेवविश्रांतिरिति ध्वनिगुणीभूतव्यंग्याः सर्वत्रसंकरः संसृष्टि
र्वानथापियत्रयस्माद्यारतात्रतिपत्तिरत्रतेनव्यपदेशः कार्यः ततोत्रगुणीभूतमेवप्रधानंनध्वनिरित्यर्थःस्वस्व

प्रभेदादिभिरिति॥आदिशब्दादलंकारान्गाह्याः॥जनरञ्जनइतिजनरञ्जनंदंडकारण्येजानानांरञ्जनंचकनक
मृगेतृष्णाभ्रांतिःकनकेचमृगतृष्णालिप्सावेदेहीतिपदद्वयं॥मीनाचसंकाभर्त्तुर्वदनेषुमुरवेपदशरइषुघट
नाबाणयोगः अत्यंतिशयेनकुत्सितस्यभर्त्तुर्वदनपंक्तिषुवचनश्रेणिषुघटना॥आदेशकारितेत्यर्थः॥कुशल
वोरुतोयस्याःसातथोक्तेत्यर्थः॥कुशलवरूपोभावस्तत्साधनतेत्यर्थः अनुरणनोपमाअनुरणनेनसु
स्योच्यंग्यइत्यर्थः॥वाच्यतामिति॥व्यंग्योपमयेवरामत्वेसंध्यंगद्वारमत्वमुक्तंतदन्यपरवाच्यस्यव्यंग्योपमोगतोनी
तेत्यर्थः आगत्येति॥अत्रविसंस्थुलांगीवेविसंस्थुलांगीतांतक्येतिविग्रहः॥बहुव्रीहौ[illegible]तुडाप्रत्ययाप्राप्तिः क
श्चिदपिदोषेक्षपितान्नियामादिनंरुतामित्यर्थः पादयतनेनदीप्तिर्योगेनप्रसादयतिलक्षणयाविकासयतीत्य
र्थः॥अत्रसमासोक्तोवस्तुरूपनायकरूक्तांतस्यसामर्थ्यादागतत्वादगत्वं॥निरपेक्षेति॥नहिरविपक्षिन्योना
यकरूक्तांतमाकांक्षतः नायकश्चनायिकांचेतोनायकोंतर्हृतोनो अर्थादापत्तितः अध्यारोपणेति॥नह्यचना
यकरूक्तांतोरविपक्षिनीरूक्तांतत्वंप्राधान्यंलभते॥कुतःरविपक्षिनीरूक्तांतस्यप्रधानप्रत्ययाद्वाच्यस्यसतो
ऽंगिनोनीतत्वात्तारविपक्षिन्योनायकरूक्तांत आरोपितइतिभावः॥भ्रमिमिति॥भ्रमिश्चित्तस्यानवस्थितत्वे अ
रतिर्बाह्यार्थेषुप्रलयइंद्रियाणामल्पाशक्तिः॥नेषांचित्तस्यचशक्तिरोधोमूर्छासन्येवचेतसींद्रियाणामशक्ति
स्तमःविषंप्रस्तावात्॥जरूतस्यभ्रमिप्रभृतिकार्यविशेषोत्थापनेनकालकूटमिवेति व्याख्या॥अन्यथामेघानां
भुजंगत्वंनसिध्यति॥अयंशब्दशक्तिमूलःपदप्रकाश्योध्वनिः मेघानांकृष्णत्वेनभुजगत्वसिद्धाविषयस्यज
लस्यगररूरूपतासिध्यतीतिव्याख्यानेतुउक्तमत्वमेव॥अच्युतेति॥हेअच्युतहरे अक्षरणशीलदर्शनेनसोभो

गविकल्पेनविज्ञानस्थयोरेकांतस्थयोःसंभावयतिमन्यते॥अवांस्तावदच्युतउदासीनस्तत्किमित्यात्मानंबध
याव: आनेत्रणेइत्यच्युतेतिरूपंव्यौ – रणंवाच्यस्येति॥सिद्धावगमितियोगः अथवाव्यंग्योपस्कारकान् व्यं
ग्यान्स्वात्मोपपत्तिलभमानंवेदिग्व्यंप्रतिपादयन्व्यंग्यमर्थंगौणयति॥गतश्चेतिव्यंग्येगकत्रेति॥भ्रमीत्य
त्रैकोवक्काकविःअपरत्रेतिगच्छामीत्यत्रपूर्वार्द्धेगोपानुत्तरार्द्धेतुकविर्वक्तातथाकुर्यादित्येवंरूपेयद्व्यंग्ये
तस्यस्फुटत्वेननप्रतीतिस्तत्तोनचमत्कारोनीतिश्लिष्टउक्तमिति॥बिंबफलमधरयतोबिंबफलाधारोतादृशावोष्ठोयत्र
मुखेतत्तथात्रयाणांनेत्राणांमुखेअधरे॥ ज्येचेतिरुक्तानचयेव्यापारणंसचमत्कारोनगवचिल्लोचनानीतिबहुव
चनोक्तियुक्तिमेति॥यदिवाधरश्वासावोष्ठश्चतथानिंबफलाकारोधरोष्ठोयत्रनत्तथा॥सचेनेत्रेमुखावच्छे
कनेमुखस्यरोगंन्यूनातिशयःप्रतीयते॥संदेहेति॥इयोरपिचमत्कारकारित्वात्एकस्यापिनिर्द्धारकारणंकर्तुन
पार्यतेब्राह्मणोतिदिज्ञावज्ञान्योगेभवतोभूतिरद्यचमित्येकोपक्रमेकार्यइयंसिध्यतीतिमद्यचमत्कारकारित्य
र्थः॥इयंरावणपुरुषेप्रतिभार्गवोक्तिःवाच्यस्येतिदोर्मनस्यरूपस्यव्यंग्यमितिकाक्षिप्तमितिसंबंधः वाच्येतिवा
च्यश्वासौनिषेधश्चतस्यसहभावेनाश्रयेभावः॥पूर्वंनिषेधस्यप्रतीतिस्ततःप्राधान्येनव्यंग्यस्येतिनास्ति॥किंतु
द्वयस्यापिसमंप्रतीतिःनचात्रविपरीतलक्षणायतउच्चारणकालएवनकोपादितिदीप्तनारुद्रदसाकांक्ष
काकबलाभिषेधस्यनिषेध्यमाननयैवबुधिष्ठिरेष्टरंधेरक्षमारूपत्वात्प्रायेणप्रतीतिरितिमुख्यार्थबाधा
द्यभावात्तद्वाणीरेति॥अरेदुष्कर्मन्यापृतायाअन्यकर्मरतायापिवध्वाःसातिशयरज्जायरवशायाअपिसंगानीति
बहुवचनेनैकमपितादृशमंगेयदात्मानंसंचरीत्युक्त्याकोतिरसोदीतिआस्तांदुष्कर्मस्वमपिनाम्नेधर्तुंदुष्टकर्मच

तथास्फुटमलक्ष्यमाणेनान्यस्माद्वाच्यादेवस्मरवारवश्यप्रतीतेश्चमत्कारःवाच्यंस्वात्मनमुन्मुच्यव्यंग्येनिम
ज्जयतीत्यर्थः॥एषांभेदाइति॥यावंतोभेदाःशब्दध्वनेस्तावंतोगुणीभूतव्यंग्यस्यापिभवंतीत्यर्थः॥ध्वन्यंगतेति
व्यंजकत्वेनव्यंग्यत्वेनचद्विधाध्वन्यमानतत्रेदमस्तावान्ध्वन्यंगताव्यंग्यत्वेनगम्याध्वनिरूपत्वेत्यर्थः॥तदाश्रया
दितियत्तोलंकारेषुकाव्यवृत्तिर्विश्राम्यतितेषांचगुणीभूततायांकाव्यवाक्यमात्रंभवेत्॥नचवाक्येवस्तुमात्रेकाव्य
व्यवहारःतेरिवेति॥गुणीभूतव्यंग्येरिव॥अयंभावःअत्रपक्षत्रयीशब्दध्वनेःकेवलालंकारयोगइत्येकःपक्षःद्वि
तीयःकेवलगुणीभूतव्यंग्ययोगः॥तृतीयस्त्वलंकारयुक्तगुणीभूतव्यंग्ययोगश्चेतिनेरितिगुणीभूतव्यंग्येरितिस
ध्वनिःस्वैःभेदैःसंकरसंसृष्टिभ्योकृत्वाबहुधास्यादित्यर्थः॥एकस्मिन्नेववृत्तेध्वनिगुणीभूतव्यंग्यचालंकारश्च
स्यादितिभावःध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोःसंसृष्टिर्यथा॥षड्रकीलिरुनालोलामनिगतेयस्मिन्मुनिस्वामिनिस्वर्गवा
सानर्नाशांपरवशाकश्मीरमाशिश्रियत्॥तत्रापिस्फुरितारतिर्भगवतीजानेद्रिमाद्रिंगतातापंतादृशपुत्ररत्नवि
रहेसोढुंनशक्तान्यथास्वमेनतअत्रलोलामनीतिअविवक्षितवाच्योध्वनिः॥जानेतादृशेतिपदेगुणीभू
तव्यंग्येज्ञानइतिपदेनोल्लेख्यमाणानंतधर्मव्यंजकेनापिवाच्येनोल्लेखणरूपंवाक्यार्थीक्रियते॥तादृशइतिपदे
नासामान्यगुणोघोव्यक्तोपिगौणःस्मृतिरूपस्यवाच्यस्यप्राधान्येनचारुत्वहेतुत्वात्॥तयोःसंकरोयथा॥न्यक्का
रोह्ययमेवमद्दरयस्तत्राप्यसौतापसइति॥अत्ररौद्ररसध्वनिर्वाक्यार्थीभूतःस्तस्यव्यंग्यविशिष्टवाच्यवाचिभि
पदैःसंकरःविभावादिरूपतायामरयइत्यादिकैरौद्रनेवपुष्णातिवाच्यस्येवक्रोधोद्दीपकत्वात्गुणीभूतव्यंग्य
ताध्वनेर्वाच्यालंकारसंसृष्टिसंकरविषयदर्शनात्सलक्षणवाक्याःसरसालंकारकाव्यस्वयमूह्याःअन्योन्येति

नकेवलंध्वनेःस्वभेदादिभिःसंकरसंसृष्टायावत्तेषामपिमिथोयोगात्तस्यातांकिंचिदितिव्यंग्यंअयंभावः॥वस्त्वलंकाररसादिनयात्रिधाव्यंग्यंतत्रवस्त्वलंकाररूपस्यवाच्यतायोग्यतानास्ति॥ननुयदेवव्यंग्यतातदेववाच्यतेतिअन्यत्वति।रसादिरूपाचनापिवाच्यतांनसहृतइत्यर्थः।वस्तुमात्रमितिमात्रशब्देनदुर्व्यनेयद्विधिनिषेधनसुभयात्मतारूपेणवस्तुनोध्वनिःसंक्षिप्तः॥नत्वलंकाराणांबहुत्वान्नथेति॥ध्वनिरप्यलंकारतयानिर्दिश्यत्तइत्यर्थः॥लक्षणास्त्विति॥रसादेर्वाच्यतायोग्यतापिनेत्यर्थः।केवलंव्यंजनव्यापारेणास्वाद्यमानर्ज्जीवनयाभातिनव्यापारांतरेणेत्याह।सहृदेति।तत्प्रयोगेपीति॥रसादिशृंगारादिशब्दप्रयोगेपितद्प्रयोगेपीति।रसादिशृंगारादिशब्दाप्रयोगेपि।प्रतीयतइतिप्रतीतिविषयःमुख्यार्थेति॥नहिविभावादौमुख्येर्थेबाधास्ति॥येनलक्षणास्यात्।वस्तुमात्रेतिआस्तांरसरूपंव्यंग्यंदूरेतावदित्यर्थः॥प्रागितिसहितानुप्रयोजनइत्यत्रागतेनलक्षणापिव्यंग्येविनानस्यादित्यर्थः॥ततोयदालक्षणायोवस्तुरूपमपिव्यंग्यंनलक्ष्यत्वमागतंतदाकथंरसादेर्लक्ष्यता॥अर्थांतरस्येति।अप्राकरणिकस्यतेनेत्यर्थांतरेणरसादेरलंकारस्यनयुज्यतइति।संकेतादिनियतेविशेषांशेआनेत्याद्यपिचारात्रसंसर्गेइतिविशेषणविशेष्यभावरूपेअन्वये॥अपदार्थोपीतिअपिशब्दोव्यवहितक्रमंतेनयदावाक्यार्थोप्यपदार्थोनाभिधेयःतदोक्तानांपदानामुत्तरकालमन्वयमन्योन्याकांक्षारूपंवदतांमतेव्यंग्योर्थोपदार्थगतानाभिधेयइत्यर्थः।विशेषरूपइतिसामान्यान्यथासिद्धेर्विशेषंगमयंतिहीतिन्यायात्॥येपीति।अद्यिनाभिधानवादिमतमेतत्तु शाब्देति शाब्दव्यापारेणप्रत्यक्षाःघटघटादिरूपाभिधेयान्चक्षुषाप्रतिपन्नत्वमितिअनेनायमर्थोज्ञातइतिप्रतिपत्तिःपदार्थनयनानयनादिचेष्टाहीनुकानुमानेनपश्यंतीतिपश्यिछिन्नंतीत्यर्थः।इयात्मकामितिरूढज्ञानान्यथानुपपन्ना ३४

न॥शब्देवाचिकांपदार्थेचवाच्यांशक्तिमितिकचिद्ग्रंथेदृश्यतेमितिपाठः॥हयंशब्दार्थस्वभावरावेत्रिप्रमाणंसंबंधमर्थापत्त्यैवजानंतेसाक्षाच्छक्तिविषयतयाहिव्यापारादर्थापत्तेःकारणतापूर्वयोस्तिकर्तव्यतारूपतेतिभावःकिंचापरंव्याख्यानंज्ञानान्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमाणेनहृयाश्वितांशक्तिंपश्यतिबालइत्यंत्रिप्रमाणंसंबंधमवबुध्यंतेबुधाःप्रतिपादयंतीतिभावः।नच्चेष्टयंतीतिभावः॥नच्चेष्टयंतीतिमध्यमषड्चेष्टयानत्वेतिवाक्यात्वाक्यार्थविषयेअरंवंडेतिवाक्यवाक्यार्थविशेषणंलोकरूढ्यात्॥यावत्वन्वितवादिनांमतेअरंवंडोवाक्यवाक्यार्थोनतःव्यवहर्तृगतशब्दप्रयोगार्थप्रतीत्योरविभाक्षोद्देशवाक्यार्थनयनयापूर्वंहेतुमद्भावावगतौसत्यामरंवंडत्वप्रतीतिःस्यादित्यर्थः॥परंतइति।तदनंतरंचैत्रगामानयेत्यादि।वाक्येपुकदाचित्कयापिशब्दस्याद्यापःपरावृत्तिरितियावत्॥व्यतिरेकाभ्यामितिपदानांसंकेतोग्रहस्यतइतियोगः।निवृत्तिकारीतिप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपोवंडव्यवहारःप्रवृत्तिनिवृत्तीचविशिष्टार्थनिष्ठेअतोविशिष्टएवार्थेपदानांसंबंधावगतिःवाक्यमेवेत्यन्वितार्थपदप्रयोगेकापिप्रवृत्तिर्नसिध्यति॥अपदानामितिशेषः।अन्वितेतिपदांतरैःपदानामर्थांतरैरथानामन्वयइतिभावः॥विशिष्टावेतिविशिष्टावोन्विताःपदार्थाःपदानामभिधेयानत्पदार्थावाकेवलाःअयमाशयःवाक्यार्थस्यावर्तक्रियाकारकयोगात्माकारकक्रियाश्वरसंबंधाभिगुरुत्वेनमिथोविरहासहिष्णुत्वेनान्वितावस्वशक्तेरुच्यंतइत्यर्थः॥नन्वितिसामान्यस्वेदोक्तानांपदार्थानांनपश्चाद्देशिश्यंस्यादितिचाद्यपीतिसंकेतगोचरइतियोगःअयंभावःयदिपदार्थाःपदार्थांतरविशेषैरन्विताःसंकेतविषयाःस्युस्तदागेत्रमेचीस्तत्रयेस्यादिवाक्येषांपदानामत्रैववाक्यार्थप्रतिपादकतारयाभान्यवाक्यस्थानांविशेषान्वितानांसंकेतविषयथा

त्तथासतिसराचार्यमितिप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययोपिनस्यादिति॥नानीति॥यानिवाक्यानरेप्रयुक्तदृश्यानिसामान्याच्छादि
नइतिन्यग्भूतसामान्यः असाविनिपदार्थोव्यतिषक्तानामितिवाक्यमेवप्रयोगाद्गिरित्यायाति॥यदर्थान्तरेयुक्ता
नोनथाभूतत्वादितिसामान्याच्छादितविशेषरूपत्वात्॥विशेषरूपइतिसामान्यप्रतीतिनानरीयकाविशेषाः नि
र्विशेषंनसामान्यंभवेच्छशविषाणवदितिन्यायात्॥ननःसामान्याच्छादितोविशेषगवसंकेतस्यविषयः सामा
न्यंत्वनुक्तमपिज्ञायतइत्याहातिविशेषइति विशेषमतिकोनायःस्वभावः सोतिविशेषस्तेभूतःप्राप्तोतिविशेषभूतःसा
मान्यार्थः केवलपदार्थरूपइतिशबलः॥यदिचाविशेषमतिकोनोतिविशेषः सचासौभूतश्चसतथासामान्यार्थः य
त्रेतिवाक्येयदाचिनाभिधानवादेसामान्यार्थेनवाच्यस्तदाकाक्षार्तोव्यंग्यस्यवाच्यतायाः अनन्वितइति अवि
शिष्टःसामान्यरूपःपदानामर्थःसंकेतस्यविषयइतिशेषः अन्वितेति वाक्यार्थस्वपदार्थाएवेतियोगः अन्वितवि
शेषःसर्वोगसपूर्णःकेवलविशेषरूपःगतनवाक्यार्थविशेषणइतिपक्षद्वयेप्यपदार्थगवावाक्यार्थः यदपीति अ
चिनाभिधानवादिनिःप्राभाकरैःनैमित्तिकार्थेतिवाक्यार्थतात्पर्येनैमित्तिकार्थःनिमित्तानीति॥प्रस्तावाच्छब्दाःनतत्ता
त्पर्यानुसारेणयदाशब्दाःकस्यचनेतदाव्यंग्यवाच्यमवेतिभावस्तेषां अन्वितमात्रइतिसामान्यावच्छादितविशेष
रूपोनिश्चेतमिति निमित्तेषुसंकेतोननैमित्तिकार्थेनस्वार्थेनैमित्तिकस्यसाक्षात्प्रतीतिस्तदप्रतीतौवाक्यंपदार्था
वगतिर्नियतनिमित्तास्यादिते इषोरिवेति यथाशरोबर्हारसीमित्वाजीवितमादत्तेप्रवृत्तिमेदाभावेपिनथा
वाक्यमप्यभिधेयेवव्याव्यंगेवर्त्तीतिभाव॥अभिधाद्वियत्पर्यंतानत्रैवाभिधायकत्वंनत्पर्यंतनात्वभिधाने ३९.
ध्यनावेव एतेनवाच्यव्यंग्ययोरभिधेवव्यापारविधिरेवेतिविधिरेववाच्योनपुनर्नियोपि अवोनरत्वात् विधेस्तु

निर्वाहत्वाद्धान्यनेतिभावः अत्रेतिनिःशेषव्युत्पत्त्यादौअनात्पर्यज्ञाइतियत्परशब्दःसशब्दार्थइत्येतन्नज्ञानं
नीत्यर्थः॥भूतमितिग्रणांतरेणसिद्धंभव्यंभवतीतिव्युत्पत्तेः॥साध्यंभव्यमितियावत्॥कारकेति॥यथाचैत्रः
काष्ठैःस्थाल्यामन्नंपचतीत्यादावन्नपाकश्चेत्यनःसिद्धस्तदारुस्थाधारत्वमेवविधेयंतस्यैवसाध्यत्वात्
प्रधानेति॥प्रचरणरूपाक्रियास्वक्रियेति॥लोद्दितोर्ण्यंतत्वविधानाद्धाः क्रियाः साध्यायमानतांसाध्यरूपतांया
वदप्राप्तमितियावन्मात्रंसाध्यंतावन्मात्रंविधेयमितिभावःलोद्दितोर्ण्यंतत्वमात्रमिति॥यत्तस्यैवसर्वैःकारकैः
साध्यत्वात्॥अस्मिन्दृष्टांतद्वयेवस्त्वेकमेवविधेयमिति॥मात्रशब्दाद्दृश्यते॥रक्तंपटमिति॥अत्ररक्तत्ववानपट
भवनानोक्तमर्योगपद्यायोसाध्यत्वेगकद्रिव्यादिविधिः॥उपात्तस्यैवेति॥उपात्तस्यैवशब्दस्यसंबंधिन्यर्थेविधे
येनात्पर्यंतद्धेतुंनगेणज्ञानमात्रेव्यंग्यर्थयेनात्पर्यप्रसंगःगवमिति॥ज्ञानमात्रेतात्पर्यप्रसंगोदृग्क्रियागणं
पूर्वशब्दस्यसापेक्षशब्दत्वाद्यपरार्थपिज्ञायतइति॥तत्रापिकिंतात्पर्यंकचित्प्रतीतमात्रेपिनात्पर्यस्यादित्याशंक्या
ह॥यत्विति॥गुंक्ताइत्यत्रान्नेतिवाक्यद्वयेनभोक्तव्यमित्यत्रान्नेतिवाक्यद्वयेनभोक्तव्यमित्यत्रान्नेत्यर्थेएत्यनदस्यान्वा
र्थान्तरंनत्रेति॥भयदुक्तेविषंभक्षयेत्यादिवाक्यद्वयेनचैतद्वाक्यमित्याह॥चकारइति॥तथाहयोगिनःअर्थैक्यात्
देकंवाक्यसाकांक्षंचेद्विभागंस्यात्तद्विभागंस्यात्॥अनयैवरीत्यानद्वयेनःपूर्वंगृपतिमनरण्ययदवधीरित्यादौद्विवा
क्यत्वेपिसाकांक्षत्वेनैकवाक्यतायांच - - - - - - - यच्चात्रिश्चसाकांक्षनाहेतुर्यदितुविभागेनिराकांक्षौनदाह
वाक्यंअर्थद्वयत्वात्उपात्तेति॥नहिमित्रादेःकोपिभोजनंविषधत्तविषमनुमन्यतइतिज्ञानवङ्कादिस्वस्यापाबोधा
रत्वसमनुमन्यातगृहेभोजनमितिदृष्टात्पर्येणज्ञानार्नात्यत्रायुपात्तगवतात्पर्यंहर्षेतिद्रव्यादिकंहिपुत्रस्नेज्ञा

तइत्यादिवाक्यार्थप्रतीत्यान्यन्यते॥नचशब्दस्यप्रकाशकत्वान्नकर्त्रंकिंतुज्ञापकथमितिज्ञाननाभिव्यंजनं॥अयंभावःसंकेतापेक्षोश- संकेतस्तत्रैवाभिधानार्थांतरेतत्रसंकेताभावात्॥मीमांसकंप्रत्याहकर्मात्रेति॥कर्तीति यस्याभिधेयेनार्थेनसहैकंसबन्धीयात्॥यस्यचव्यवहितत्वंसदुर्बलःव्यवहिताव्यवहितत्वेचनाभिधागम्येकिंतुव्यंग्येणतच्चत्वयानेष्यते तत्कथमेकस्यबलीयस्त्वंश्रुत्यादिनाभिधाव्यापारस्यसमानत्वात्॥प्रकृतिप्रत्ययश्चत्योःस्वार्थाभिधायकत्वेनपदस्यकारकविभक्तीनांचविनियोजकत्वेनलिङादीनांविधिसामर्थ्येनचेति॥क्रमणाभिधात्रीविनियोक्त्रीविधात्रीसंज्ञास्तिस्रश्रुतयः॥यदर्थस्याभिधानंशब्दप्रवणमात्रादेवावगम्यतेसाश्रुतिः अंगत्वापादानांप्रधानेश्वर्थादीनामर्थःक्रमेणोदा॥अत्रदर्शेति॥रुचनक्रियादेवाश्रयोदर्शेनेनमंत्रेणोच्यतइतिप्रतीयते॥श्वेनंछागमालभेतेत्यत्रैकवाक्योपादानात्॥श्वेतगुणस्यछागावछेदकत्वेनमक्रियांगभावोगम्यते॥यथावारुणयागकहायन्यापिंगाक्ष्यासोमक्रीणात्यत्रारुणादीनांक्रयेणसंबंधःभवति॥अरुणैकहायन्यादीनांमिथःपुनर्वाक्यीयःदर्शपौर्णमासप्रकरणेसमिधोयजतितनूनपातंयजतिइडोयजतिबर्हिर्यजतिस्वाहाकारंयजतिपंचप्रयाजाउक्तास्तेचदर्शपौर्णमासयोरेवक्रियंते तदंगत्वमवगम्यतइत्यतः॥अग्निरन्नस्यान्नपतिरन्नस्याहंदेवयज्यायान्नस्यान्नपतिर्भूयासं॥दक्षिणस्यदक्षोभूयांसंतंममंदभेयं२अग्नीषोमौयुष्मद्देवत्योतयोर्देवयज्ययायुष्मद्देवत्योभूयासं३इतिमंत्रत्रयादाग्नेययागउपांशुयागःअग्नीषोमीययागश्चैतेत्रियागत्रयंक्रमेणास्तिततत्रप्रथमतृतीयमंत्राभ्यांदेवयज्यालक्षणात्लिंगादाद्यौतोयागौआक्षिप्येतेद्वितीयेनमंत्रेणद्वितीययागस्तुउपांशुयागःस्फ्यदोष्टमुद्रस्वरुस्रुवाज्ञानाउद्गातार्ध्वर्युर्होतेति ३६

उद्गायतीत्यादिसमाख्यया अन्वर्थसंज्ञाबलात्॥सामयजुषवेदेधिकृतइतिनिश्चीयते॥नैवंगभावइत्यर्थः॥ऐंद्याऋचाइइत्प्रकाशनसामर्थ्यलक्षणात्लिंगादिंद्रोपस्थायनेविनियोगोगार्हपत्यमितिद्वितीयाश्रुत्याबाध्यते तेनेंद्र्याप्येतयागार्हपत्यस्यैवोपस्थानंभवति॥अथवेक्षमपिश्रुत्यादीनांपूर्वपूर्वबलीयस्त्वं॥यथाग्नेःसेंधवमानयेत्यत्रसमाख्ययानाम्नासैंधवशब्दोलवणश्चार्थः सन्स्थानेनरसवत्यासमाख्याबाधित्वालवणार्थःक्रतोःस्थानंबलीयःस्थानेपियदाश्ववार्ताप्रस्तावस्तदानेनस्थानोचितलवणबाधेनाश्वार्थःक्रतोःप्रस्तावोबलीप्रस्तावार्पितमप्यश्वसामान्यंत्यक्त्वाकर्मरूपेविशेषेवर्त्तनेनाश्वार्थःक्रतोःप्रस्तावोबलीप्रस्तावार्पितमप्यश्वसामान्यंत्यक्त्वाकर्मरूपेविशेषेवर्त्ततइतिप्रस्तावाद्वाक्यंबलीयः॥वाक्यार्पितमपिसामान्यंकर्मत्यक्त्वाचित्तलादिनास्त्रीपुंस्त्वादिनाव्यक्तिलिंगेनविशिष्टेनैववर्त्तितेइतिवाक्याल्लिंगंबलीयःलिंगाद्बलीयश्चविशेषेयदानयेत्यप्रोदान्तश्रुतिस्तदानयेतिविधेयं॥सार्थमप्यन्यदनुवाद्यंइतिसर्वेषांश्रुतिरधिकाश्रुतिर्निरंतरार्थनिष्ठःशब्दव्यापारःप्रकारांतरेणकथ्यते॥यथाग्नेतोऽश्वसानेजसाभातंबलोपेतंरूपगंश्चेतंवदकयोग्यंमद्रायाःसैंधवमानय॥अत्रपूर्वपूर्वबलीयस्त्वंस्फुटं॥विधिरपीति निःशेषच्युतचंदनेत्यत्रयोविधिःसर्वसंमतस्तस्यापीत्यर्थः॥वैपरीत्यादितिरुचेःसतीत्यध्याहार्यंरुचिंकुरुइतिरूपेवैपरीत्यंकार्यांतर्वर्तिनीत्यस्याभिप्रायोयत्कार्यमध्यस्थापितेवैपरीत्येदोषोःअन्यत्रसुकादोषचर्चा असभ्यार्थइतिचिंकुनिरूपःयोन्यंतर्वर्तीमणिश्चिंकुःएवमादीत्येदोषोःन्यत्रसुकादोषचर्चा असभ्यार्थइतिचिंकुरितिरूपःयोन्यंतर्वर्तीमाणिश्चिंकुःएवमादीति रुचिंकुर्वीत्यादिअन्विताभिधायिनांदूषणमेतत्॥विभागकरणमिति॥अयंभावःअसाधुत्वादयोलक्षणवैकल्यादयोदोषाएवाकष्टत्वादयस्तुश्रुतिदुष्टादिरूपाःस्वार्थवाचकत्वेसमानेपिशृंगारादयोदोषा

रौद्रादौतु गुणानतुदोषाः किमिनीतियदिव्यंग्यव्यंजकभावोनेष्यतइति॥ तस्येति ध्वननस्यभावादितिनहिव्यंग्यप्रतीयमानेवाच्याद्भिद्यतेभवति॥ नचोभयेति॥ अभिधालक्षणारूपमुभयं आवाचकेति अर्थानुपयोगेपिकोमलादिवर्णानांरसव्यंजकत्वदर्शनात्शब्देति अभिधाव्यापारस्पृष्टइत्यर्थः॥ अवलोकनादिइत्यादिशब्दात् बाष्पावेशकुचकंपादितस्येतिध्वननस्य अनपह्नवनीयत्वेति तत्रनाभिधासंकेताभावात्॥ अन्वयप्रतीतावेवक्षीणशक्तिकत्वात् नतात्पर्यं अस्खलद्गतित्वात्॥ लक्षणातत्रनेष्टेति॥ अत्रेवशब्देतिविधिर्नियतसंबंधः नियतेननियतत्वेन॥ इयतयासंबंधोनियंत्रितः॥ कस्मादेवंदोषोपनरनियतसंबंधः संबद्धसंबंधइति॥ संबद्धस्यव्यंग्यस्ययस्यसंबद्धोव्यंग्योर्थः॥ येपीतिवैयाकरणाः शब्दब्रह्मवादिनः वाक्यार्थएवार्थइत्यर्थः॥ नपदार्थइत्यर्थः॥ वाक्यमेवेति॥ नपदमित्यर्थः तेरपीतिवैयाकरणैरपिदेशकालावच्छेदेनसर्वव्यवहर्तृनिष्टतयाकल्पितपदार्थद्वयेनवाच्यवाचकक्रमनाक्रियतएवेति॥ तन्मतेप्यर्थांतरप्रतीतौव्यंजकत्वंनवाचकत्वंवाचंचपदार्थवाक्यार्थन्यायेनतात्पर्यशक्तिसाधकइतिज्ञापितं॥ एकोदाहरणेति॥ निशेषच्युतेत्यादौवाच्यादिति॥ व्यंजकत्वंशब्दानांगमकत्वंतच्चलिंगमेवातोव्यंग्यप्रतीतिर्लिंगप्रतीतिरेवेतिनथासतिलिंगलिंगितेषव्यंग्यव्यंजकतेत्यर्थः संबंधादितिगम्यगमकभावरूपात् अप्रतीतीति अविनाभावाभावेतेनान्वयव्यतिरेकात्मकसपक्षसत्वविपक्षासत्वरूपाव्याप्तिर्दर्शिता॥ नियतधर्मेति॥ एतेनपक्षधर्मतोक्तापक्षधर्मसपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्तयोरूपत्रयीलिंगिनीति॥ अनुमेयेनद्रुपइति निर्वाहेनुमानमेवव्यंग्योर्थइत्यर्थः॥ भ्रमेति॥ अत्रसिंहस्यात्मत्वंनस्वबाधानुचितइतिदर्शयितुंछेनेत्यन्यपदेति॥ गृहइति॥ यत्रसादुःशीलास्त्रीति॥ अत्रविधिर्वाव्यंनिषेधस्त्वनुमेयः कच्छकुडंगस्यधर्मित्वंनिर्देशः सिंहसद्भा

वस्यहेतुत्वं॥ वासिणेतिविशेषणेनधर्मिमिणिसिंहस्यसद्भावोदर्शितः भीरुभ्रमणंव्याप्यंभयहेतुनिवृत्तिर्व्यापिकासिंहाभावत्वंव्यापकविरुद्धोपलब्धिनामाहेतुः अनैकांतिकइतिव्यभिचारी॥ बिभ्यदिति॥ अधमत्वादितिहेतुः अप्रतिबंधादिति॥ असंभावः॥ वचनार्थयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणोसंबंधोनघटेत॥ तथाहि॥ तयोः तादात्म्येमोदकादिवचनोच्चारेमुखादेः पूरणादिप्रसंगस्तदुत्पत्तौहि किंवचनादर्थस्योत्पत्तिः किंवार्थाद्वचनस्य उभयमपिनघटते॥ वचनस्यतालवादिकोयत्नउत्पन्नेः अर्थस्यतु मृत्पिंडादिरेवकारणात्॥ किंचवचनादर्थोत्पत्तिस्वीकारेराज्ञादिमेभृत्यादित्युक्तेवनस्यात् अर्थाच्चवचनोत्पत्तिस्वीकारेयेदृष्टशब्देभाव्यमेवेतिस्यात् एवंविधादिति॥ अनैकांतिकविरुद्धासिद्धरूपाद्धेतोः॥ साध्यस्यव्यंग्यस्यसिद्धिः स्नानकार्येति स्नानंकारणांतरंनपरंचंदनच्यवनादिकंसंभोगाद्भवतिकिंतुस्नानरूपात्कारणांतरादपिस्यादित्यर्थः॥ आतश्चेति अतएवेत्यर्थः॥ अत्रेवेति अत्रापीत्यर्थः व्यक्तिविवेकादिनेति व्यक्तिविवेककारेण॥ एषामितिचंदनच्यवनादीनां अधमपदसाहित्येनाव्यभिचारीणिचंदनच्यवनादीनि अनुमापकानिभविष्यंतित्याशंक्याह॥ नचात्रेति एवंविधादितिनिःशेषेत्यादिप्रोक्तान्॥ एवंविधइति॥ उपभोगादिरूपः॥ उपपत्त्यनपेक्षत्वेपीति॥ अनुमानादिरूपात्कल्पपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणांतरप्रतीतोर्थोनुमानांगं॥ यतोधूमवत्॥ साहित्येहिअर्थप्रतीतीनांलोकोत्तरचमत्काररूपप्रतिविश्रांतिरेवसाध्यानसत्तासत्यनिरूपणेति॥ तदुपपत्त्यनपेक्षत्वं॥ तदुक्तमित्यर्थः॥ ॥ इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेदशमोल्लासःसंकेतगतोदत्तांमनःक्षमनसांजनः ध्वनिर्यत्रगुणीभूतःश्रोत्रानंदीनिरूपितः १ अथावरकाव्यभेदानाह श

द्यार्थेति। संनिवेशविशेषेण यथाक्रमं शाब्द्यार्थचित्रौ यत्र शाब्द्यार्थ्यौ वाचित्रं यत्तत्तथा। पूर्वमुदाहृतं प्रोक्तमित्यर्थः॥ ननूदाहृतं दर्शनीकृतमिति गुणेति गुणश्च प्रधानं चेति विग्रहे भावप्रत्ययः। क्वचिदुत्तरपदस्यार्पणिवृद्धि यद्वा गुणश्च इत्यलंतनया गुणीकरणं च प्राधान्यं चेति शाब्द्यार्थचित्रकाव्ययोरयं भावः। यत्र शाब्द्यचित्रं प्रधानं तत्र आर्थ्यर्थचित्रं गौणमस्य वा। शवमर्थचित्रेष्यूह्यं। ननु नरेकेचित्रं द्वापि काव्यं स्यात् तथा चोक्तमिति। भामहेनेति शेषः। तस्येति काव्यस्य नकोनमर्थीनियथा सल्लावण्यमपि मुखं निर्मृषे सन्न तथा भाति॥ तथा शाब्द्यार्थशरीरमपि काव्यं सगुणमपि निरलंकारं न भातीत्यर्थः॥ अपरे तु काव्यस्वरूपासमवत्वेन रूपकाद्यर्थालंकाराणां बहिरंगतां मन्वानाः रूपिड्व्युत्पत्तेः काव्यस्वरूपसमवेतत्वेनांतरंगालंकारतामाहुरित्याह। रूपकादिमिति गौडमतमेतत्॥ तदेतदिति रूपिडात्मकं सौशाब्द्यं शाब्दवैचित्र्यं शाब्दालंकारसाधकमेतत्। अर्थव्युत्पत्तिरर्थवैचित्र्यं पुनरर्थालंकारसात्विकानेदृशीनरूपिडात्मिकेत्यर्थः॥ अथवा अर्थव्युत्पत्तिरर्थालंकाररूपा रूपकाद्यलंकृतिरीदृशी अनंतरंगा॥ किंतर्हि गौणेत्यपि च्यारव्या॥ अथवा अर्थव्युत्पत्तिरपि काव्ये प्रयोज्यत्वेन मतेत्याह॥ इयं तु न इति भामहः शाब्दस्यार्थस्य चालंकारानिष्टवान् परं गुणप्राधान्येन प्रथमेति॥ अत्र रूपणदामुखे प्रदोषे प्रथमं मरुणच्छायः सन्निंदुरुदयति॥ ऋच्छति नतः कनकप्रभः सन्नित्यादियोज्यं॥ अत्र शाब्दालंकारः छेकानुप्रासः अरुणादेरिव च्छायाच्छवियस्येति च्छ्यारुणच्छाय इति आदिषु पुनरुपमार्थालंकारः नेदृशीति अत्रालंकाइयस्वलाइस्युपमालंकारः शाब्दश्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरिति मुम्मुटः। उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुरर्थश्लेषः स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजीनीतिवदिति नूडूटः। अत्रालंकेति परावृत्य सहत्वेन शाब्दश्लेषसा

DR BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी संस्कृत ग्रंथसंग्रहालय

धकं॥ कुटिलतामिवेति समुच्चितोपमाव्यारव्येयं कारुतां कुटिलतां नरत्यजतीति भावस्तत्तोर्थसंगतिः॥ अनुपस्कृतादिति अनिषद्वुपलंभादित्यर्थः॥ अत्र चेति॥ शाब्दार्थचित्रकाव्ययोः॥ ॥इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचिते काव्यप्रकाशसंकेते काव्यप्रकाशोपष्टंभसंकेतः समाप्तः॥ ॥संकेतरीतिरेवं ज्ञानश्रीभुक्तयेद्धना॥ वर्णना विषयीचक्रे यत्र वाणी गतध्वनिः॥ १॥ मुख्यार्थेति गौणेतरस्यापकर्षहेतुर्दोषाणां सामान्यलक्षणमुक्तं। तदाश्रया दिति तस्य रसस्याश्रयभूतत्वाद्वाच्योर्थोपि मुख्यः। अपिशब्दोत्र रसोज्ञेयः। उभयेति रसवाच्योर्येषामिति नकेवलं रसवाच्ययोः शब्दादिषु सदोषोवाच्यः शब्दादीनां रसेवाच्ये चोपयोगसद्भावाद्दोषाः स्युरित्यर्थः विशेषेति। दोषाणामिति शेषः मुख्यतयारसे दोषा भक्त्या शाब्दार्थयोर्मुख्ये शब्दमुपलभामहइति॥ नयेन शब्दप्रतीतिः। शब्दश्चपदवाक्यरूपइत्यतः सूत्रक्रममुल्लंघ्य प्राक्पददोषानाह। दुष्टमिति॥ अथेति॥ क्लिष्टाद्यास्त्रयः समासपदे चेद्दुष्टाः स्युः नान्यइत्यर्थः। अनंगेति अनंगमंगरूपइत्यापांगस्यभंगस्यविच्छित्यांतरंगितेयुक्तयाकांत्यार्थक्रियार्थता॥ व्याचष्टेति॥ नछंदः प्रभृतिलक्षणहीनं तस्यविरत्यादिरूपेणापदविषयत्वात्तदाहेति॥ निंदुकफलं तदस्यटिवरूकमितिरव्यानिः॥ तदिवश्यामोदरमापांडुरांतं च॥ अयंभावः यथास्तनतटीदर्शनात्सरागाः संतस्तांभजंनश्च्युतवीर्यतयाकुंभिकुंभान्नभिंदंतिभिद्राः अत्रकाप्यन्यत्रचपदेकदेशोपिपदमितिन्यायादनुनाथत्तइति पददोषत्वं॥ यत्त्वपास्यच्युतसंस्कारमसमर्थमित्यत्रच्युतसंस्कारादिवर्जनंचक्रेतद्वाक्यविषयमेवनपदांशविषयं पदांशविषयत्वाच्चप्रयेचायोक्तायावन्नातुविषयत्तयेवमिध्यति देवइतिदेवत्ताधिष्ठातेतियावत्तादेवतानामित्यत्रच्युतसंस्कारादिवर्जनंचक्रेतद्वाक्यविषयमेवपदांशविषयं असमर्थमिति अर्थांतराध्याद्याताभावेप्रयुक्तं अर्थांतरेणेष्टार्थस्यव्याघातेरवस्यवानुपपत्तावसमर्थानथाहिहंतीत्यत्रगत्यर्थबधा

र्यो व्याहतिस्वयंचनघटते गंगायानुपपत्तेः निहतार्थेचार्थांतरंघटतेपिपादप्रहारेरुधिरसंभवात् शोणितेति
शोणितावर्णांतरापादिता अनरावोज्वलाः कांतिमंतः कचायस्यान्याप्यर्थः प्रहाराद्यशोणितंतदुक्ताः कचायस्य
यद्वाकर्मीरभामयोर्वलशद्वारुणार्थः सत्रिभिरितियाज्ञिकैः युष्मदितिगौरीमेकत्वेनामंत्र्ययुष्मदितिचबहुत्वमस
त अवंध्येति निहंतुरितिपदाभ्यांसामर्थादारब्धेरुभ्येते नत्वसामर्थोभयकारीकृपणश्चेतिपदद्वातीरवदेवव्यतिरेकं
णाह अमर्षेति हार्दमैत्रीहाधिगिति अनेकार्थत्वान्नामर्षीरात्रिस्तामर्षीतमोमर्षीव्याचष्टेः यस्यांतामस्यांनिशिसै
दुर्खादृष्टासाधात्रातामर्षीतमोमर्षीचक्रे यत्रतुदिनेसावियुक्तानद्दिनंप्रकाशमयंचक्रइत्यहोधातुः कुशलेकर्तव्ये
चैमुख्यमित्यर्थः दिनशब्दस्यनेकार्थत्वाभावेप्रकाशमयत्ववाचकः आदत्यान्नदिनशब्दस्याचाचकता पूर्वत्रतुनेन
अर्थांतरमिति तदप्यवाचकमित्यन्वयः दंडेति नृत्येदृगितिपदोर्द्धकरणंदंडपादः दंडरूपत्वात् विदधदितिवि
शेषणविभ्राणः अरालितामितिकुटिलितांलीलेति अत्रान्यवनितासपत्नीविनाशादितिभावात् अदर्शनादित्यर्थः नि
सपत्नइतितद्भावाद्वेतोर्थनरुचिरोनिःसपत्नोजातः कलापइत्यर्थः अस्येतिबर्हिणः अत्रश्लोकेघनरुचिरास्येत्या
दिस्थाने अन्यान्यपिदूषणान्यप्रकृतत्वादनुक्तानिस्वयमूह्यानिरावमग्नेयश्चादपिज्ञेयं वंद्यामितिद्वितीयासप्तम्यंतया
संदेहः अप्रतीतमितिअस्ययोगशास्त्रादावेवप्रतीतिसिद्धिर्नलक्षणादौ अप्रयुक्तस्यनुशास्त्रप्रसिद्धावपिकवीनामनादृति
र्प्राणासम्यगिति ज्ञानेनदलितोविघटितआशयोवासनासारस्तदुःखेयस्यतस्यभावस्तत्ता वासनाहिस्फुरद्दुःखेय ३९
हादलितोविकाशीआशयोयस्यविशदाशयइत्यर्थः ततदिति प्रस्तुतंकिंचिन्नकर्मबंधकंयद्देतत् कर्मपापमस्यनबंध
कमितिकाश्चिदितिरुक्षणारुक्षणाश्चनेवक्रियंते नप्रत्यायनेसामर्थ्याभावादितिकुमारिलः निर्जितत्वमितिपराभवः

अन्यत्वितिशेषदोषजातंच्युतसंस्कृत्यादि अत्रीति अत्रैकपदप्रत्येयोयर्थः कैरवात्मात्रीत्यादि नानापदार्थस्योचना
व्यवधानेनश्रूयमानोवाचकस्यकृष्टतावहः प्राधान्योवेतिसाध्यत्वेनविधेयोंशइतिवाक्यतात्पर्ये अत्रानुवाद्यविधेयो
शावेकानेकपदगतत्वेनसार्थैः समासेनिवेशावित्याह मूर्द्धामिति उद्दंडरुचोरविरलगंडेभ्योरुसद्वक्त्रेसक्ता
निरंतरायाधोरेतियोगः प्रयासइतिपुरीत्राणेअसामर्थ्यविधेयमितिउपननज्जगाज्जयान्मिथामहिमामूर्ध्नामितिप्र
कारेणइत्थंवचनोक्तं किंतुसमासेनविशेषणतयासिद्धत्वेनोक्तं उत्प्रेक्ष्यमिति मौर्वीचापस्यतावत्सिद्धेव नतुद्विती
यात्वामतोद्वितीयायामेवेतिपृथग्विशेषणतयावक्तुंयुक्तमेवंहिद्वितीयात्वस्यप्राधान्यमन्यथातुगौणता अलक्षितेति ज्ञ
मनोन्यलक्षत्वंनवक्तुमिष्टं समासेसत्यलक्षत्वंनप्रधानंस्यात् ज्ञानिति अस्मादन्यलक्षितंजनुरितिपाठेसर्वेषांक्ली
बत्वनिर्वादाद्वनप्रक्रममर्मपित्यक्तंस्यात् संदाननेतिसंयमनोनिमितिवेदंविरक्तत्वात् धिग्धिगितिसर्वावचः विधेय
इतियाप्राकृत्वयाप्रियत्वेनक्षणमपिनमुक्तेतिरूपेणविधेयोर्थः स्वरत्यागुणाकृतः किंचामुक्तेत्यत्रप्रसज्योनञ्क्रिय
यासहसंबंधेसतिप्रतिषेधप्राधान्यादनोनञ्समासोपिनयुक्तः नस्यहिपर्युदासएवविषयस्तेवविशेषणत्वान्न
त्रःस्याद्यनेनोत्तरपदेनसंबंधोपपत्तेर्नचपर्युदासोत्रयुक्तार्थस्यासंगतेः मुक्तत्वनिषेधोत्यत्रेष्टोनामुक्तविधिःस्तस्मा
दस्यनत्रोविधेयार्थनिष्ठतयाप्रधानस्यान्यमानार्थपरतयायद्यस्तवतिना मुक्तशब्देनसमंहन्तिनेवेष्टा यदाह
नयर्थस्यविधेयत्वेनिषेधस्यविपर्ययेसमासेनेत्यनेर्थस्याविपर्यासप्रसंगतः अमानोनाप्रतिषेधवाचकाइत्युक्ता
प्राकारणवचनयर्थः पृथक्व्याख्येयः तनोविधेयत्वेनिषेध्यस्यसत्यदुष्टत्वमित्यपिव्याख्या यत्वेति यथानवजलेत्यत्र
त्वेनिषेधोविधेयतयामुख्यऊचे तत्वानामुक्तेत्यत्रगोपनार्हतिविधेयमित्यर्थः विरुद्धमनीति अस्यचसमासासं

मादिनशब्दप्रत्ययानेकार्थाञ्शब्दयःप्रयोजकाःभवानीति।भवस्यपत्नीभवानीतस्याःपतिरित्यक्तेर्दरत्यागादन्यो भवेत्।यथाचैत्रपत्नीपतिरित्यक्तोऽयंपतिरुभ्यतेविरुद्धामिति।यतोविकामातापिरमणोप्रियरासभोवाक्येपीति॥ सविशेषणमारब्धानंवाक्यमत्वाकांक्षायोग्यतासंनिधिमतांपदार्थानामन्वयेवाक्यमितिवाक्यलक्षणंतच्चयुतसंस्कारादौमिथोविशेषणविशेष्यभावाकांक्षायोग्यतायाभावान्नयादिति।तत्रवाक्यदोषतानुत्यादेवविभक्त्यंतंपदमितिपदलक्षणोपपत्तेःक्रमेणेति।श्रुतिकद्वादिनाअनार्षीदित्यंतभूतेनार्थेषड्वर्गःकामक्रोधादिसरात्तिभावुकानिमंगलानि।अत्राप्रयुक्तपूर्वत्रत्वश्रुतिकदुरादीति।शरस्मरक्षोतिपंकजार्थेःखड्गादयोनिहतार्थाकुविंददइति कुःपृथ्वींतांविंददइतिरुभनेयःसन्तथापटुपटवाकरोति वनस्थोकिंनरश्चीवरोवनमोगोपितथापीति यःकिलपटकृत्तपत्नीकथंविगताच्छादनास्यात्।कीर्तिपक्षेविगताच्छादनमस्यवस्तुमित्यर्थः।अर्थोनरमिति कुविंदपदान्तंतुवायव्यंवनस्थइतिपदात्कौपीनादिदानशीलत्वं।जरज्यास्नेत्यादिपदाद्दीर्णत्वंविगतेतिपदान्नग्नत्वमित्यादि।प्राग्रेति।प्राग्रंकृष्णादस्तइन्द्राजनेयस्त्वंतत्तथा।प्राग्रादीनामन्वयेनेतदर्थवाचकत्वेनाप्यवाचकतारूढ्योक्तंकंपनेतिकंपनासेनाबद्धदृष्णासेसंतीछंवामानरानुलोचनेवीक्ष्यतेवामंवाविरुद्धंलोचनंयस्याःसातथेतिवाच्यस्त्रीतुल्ययाअतएवकंपनेवामलोचनेतुरूपकंइत्थंतद्यपरोर्थोवाच्यत्वान्नस्त्रीलक्षयात्।व्यंजकत्वंत्वश्लीलमेवमन्यत्रापूर्त्यस्त्रीपक्षेमांकोपिद्रक्ष्यतीतिकंपतेकंपनेपिव्युत्पत्तिः।नुपसर्पणंरतायगमनमपिप्रहणेप्रहाररतगतव्यापारःमोहनेरतमूर्छेवांतमिति येषामितरस्यकवेरितराणांवानुच्छानामर्थानांग्रहेग्रहणेशक्तिःस्यात्तेन्येवांतंवर्त्तितंत्यक्तंवभुंजतइत्येकोर्थोन्यस्त्वश्लीलः।उत्सर्गोगस्त्वंप्रवर्तनमपानवायुःपावकेति पावकेःपवित्रेःसहान्वयेयोगेसतिय

त्रमेसरवंस्यादन्यत्रतुपावकोवह्निःस्मरेतिरिपूणांरणेघातात्मकोल्लासपरःकंपनंभयेपिमार्गणोर्थिन्यपिरणस्थाभूपर्वणिनेयंतस्येति।अत्रमृदुमध्याधिमात्रोपायत्वान्त्रिधायोगीसचैकेकोमृदुमध्यतीव्रसंवेगत्वान्त्रिधैवंनवयोगिनःतत्राधिमात्रोपायस्यतीव्रसंवेगस्यासन्नेसमाधिलाभेफलेसतताभ्यस्तोदृढमूनिःप्रियंमोक्षोपिचेतोवृत्तिनिरोधसाधनंयत्तःपक्षेतस्याधिकोपायस्यदृढरागस्यप्रियंस्त्रीमयंवस्त्वेति।अंबररत्नंरविःसत्वरजःपरंतमःवस्त्वंबरंवैडूर्यरत्नंचरणःपादायुद्दंडंबोधयेतिजाग्रद्धीत्यर्थः।अपूर्वेति।धम्मिल्लविशेषणमिदंन्यक्कारइति।अरयइति।बहुत्वेनशत्रुशत्रुमत्तामेनुचिंतनंति।संबंधौचित्यंनामकोधविभावोव्यक्तः।तत्रापीति निपातसमुदायेनतापसस्याविक्रमस्यशत्रुत्वसंभाव्यमेवेतिव्यक्तं।मत्कर्तृकायदिर्जावनक्रियानदाहननक्रियानावदनुचितस्योचसकर्त्तासोपिनरकीटः।अत्रैवेतियत्राहंनिष्ठामिनितरांहंति यथारक्षःकुलनामापिनश्यतीरावणइतिस्वःपुरीविमर्दनादिकारीत्यर्थः।धिक्षिगितिपदात्संत्रंजितवानितिव्युत्पत्तिः।कथंतिप्रतीयतेत्राम्नामटिकेति।कप्रत्ययेनस्त्रीप्रत्ययवताबहुमानाभावोव्यज्यते।विलुठनमित्यत्रशिवशब्दोनिर्हृत्यलेनलुठनमाह।दृथाशब्दस्यविक्रमनिदाव्यंजकःभुजैरितिबहुत्वेनतेषांभारकारित्वंव्यक्तं।वाच्यमिति।इत्थमुक्तोह्यन्यक्कारस्यविधेयतास्याच्छब्दाशास्याभाव्यात्।नदृथात्वेति।तथात्वस्येत्थंविशेषणनयोक्तोगौणत्वेव।नविधेयतेतिभावःपदद्वयमिति।यच्छब्दानुवाद्यर्थस्यादःशब्दोविधेयार्थस्यविषयः।मात्रमिति।मात्रशब्दोवधारणे।यत्खेदंसिद्ध्यतितथायत्तच्छब्दविचारेणतथाहीत्याद्येवंसमासांतरेष्यनर्थमेथपूर्वकेणनिर्णयतितथाहीति।सिन्धुमिति।हेमभूरुद्भूतोसइतिपूर्वोक्तोनृपःसेतिप्रसिद्धानेनिप्रदीपनेदह्यमानेप्रियावस्त्रोध्यायनविलंबयति।कोपिनेयथानुभूतेयच्छब्दंविचारयति यच्छ

द्वस्विति॥ पुष्करेरिति॥ पद्मोरिंदृश्येसाधुकृतंयन्मौलितमिति॥ तदोनापेक्षाऽप्यतोद्वछनानेनेंदुनाप्रसिद्धमिति
यथायःकरोतिसवर्त्तेस्यत्रयेनामतिनामेत्यस्यूयायांइत्येतिप्रबंधेदेशोकारेवाक्यिमपिस्वस्यं उपहासेनुल्लोकोक्तरंग
षशास्त्रनिर्माणविषयोरत्नःनान्प्रतिनहीत्याह॥ उत्पत्स्यतेत्तिरसदसद्व्यक्तिज्ञोभार्चाकश्चिदितिसंभाव्यतेऽर्थ
यत्तदोर्विचार्ययोसावितिप्रस्तुतेनिर्वाहयति॥ वंचेति॥ अत्रेति॥ योसावित्यत्रस्लोकेयच्छब्दानंतरंतच्छब्दोनोक्तःकिंत्वद
शब्दःनचादःशब्दावतच्छब्दार्थबाचीत्याह॥ नचेतिअसाविति॥ मरुद्दायुर्मारुतिपित्तंच केसरशब्दोबकुलसठार्थः
नाराधियोरुर्गीवेंद्रमंडलेबिंबराष्ट्रेरामानार्योरामोभरताग्रजः आनर्थक्यमिति॥ पुनरुक्तत्वात्॥ योविकल्पमिति
वस्तुजातंनिशंकंत्वदंगात्मतयायत्पश्यतिविचारयतीत्यर्थः॥ स्वात्मपक्षेति॥ कृष्टआत्मपक्षेणेतिच॥ अस्येति॥ तस्येत्यर्थः
नहीति॥ यथान्यत्रोक्तंवाक्यांतरेप्रयुक्तस्तथान्यत्रापिप्रयोज्यः॥ नत्वयत्रेतिनत्रेयर्थः॥ नहीति॥ यथान्यत्रोक्तंवाक्यांतरप्रयु
क्तस्तथान्यत्रापिप्रयोज्यः॥ नत्वयत्रयच्छब्दस्तत्रैवनचेतिचः॥ पुनरर्थेयत्तदिति॥ इत्थंरूपत्वमेवनविधेयत्वंकिं
त्वाक्यांतरगतत्वेनयच्छब्दनिकटेप्युच्यमानोदःशब्दोभिन्नविभक्तियानच्छब्दार्थप्रतीतिरुद्यथा॥ सीतयाजगा
तीज्ञेयेनासौजयतुस्मरः॥ कल्याणेति॥ अत्रपूर्वार्धियत्तदोर्गम्यमानत्वंतथाहि॥ यतस्त्वंकल्याणानांपुण्यस्त्रीणां
चविधानेप्रभुरतोदंदानरूपंप्रसादंकुरुउत्तरार्द्धेनुप्रसादप्रकारोक्तिर्भद्रमिति॥ अत्रपूर्वार्द्धेपुण्यानुबंधकंपुण्यंदे
हीत्यर्थः॥ नन्वेति॥ अत्रद्वितीयस्तच्छब्दोनोक्तमितिभावःकार्यस्तुतिरेषातःक्रूरःमहदृष्टिर्नमंगल्यायेतिविरुद्ध
तिरुद्दूषणंन॥ भक्तिप्रस्तावात्॥ यत्तच्छब्दौविचार्याविस्मृष्टविधेयांशंपुनरुदाहरति॥ किंत्वेभनेति॥ मध्यमामातंकेकपी
त्यर्थःसमासइति॥ भिन्नविभक्तिर्निर्देशोहितात्पर्यायोर्विधेयत्वेविवक्षितस्यप्रकर्षःप्रतीयते॥ नन्वसमासेपिरूपेणगोण

त्वमेव॥ यतोगौणात्षष्ठीस्यादितिस्थितिः सत्यं॥ लक्षणभाषयेदंगौणत्वंसाहित्यभाषयाथसमासेविधेयत्वमेव
॥ अयंभावःसमासानांविशेषणविशेष्योभयांशसंसर्गशित्वेपियदाविशेषणांशःस्वाश्रयोत्कर्षाधानमुखेनवाक्या
र्थचमत्कारहेतुतयाप्राधान्येनविवक्षितोविधेयःस्यादन्यस्त्वनुद्यकत्वतयागौणइव॥ नदासौनत्तेर्विषयः
स्यात्तस्याहिसप्रधानेतरभावःतयोर्विनश्येत्॥ विशेषणमवच्छेदकत्वाद्गौणंविधेयंचविवक्षितत्वात्प्रधानंत
दितयोर्मिथोविरोधेएकत्रयोगासंभवात्समासएवनघटतइतिनचाच्यं॥ विरोधस्योभयवस्तुनिष्ठत्वाच्छीतोष्णा
दिवन्नचवस्तुनाद्वयोःस्यादेकस्यैववास्तवत्वादन्यस्याविवक्षितत्वेनव्यत्ययात्॥ मत्तेभकल्पनासिंहयोरि
वनचचस्ववस्तुनोर्विरोधःफलभेदस्तुस्यादेव॥ तथाह्येकस्यसर्वगम्यंशाद्येकविषयःपदार्थसंबंधमात्रम
न्यस्यतुसहृदयवेद्यःकविनामेवगोचरोवाक्यार्थचमत्कारातिशयःएवमितिसमासांतरोदाहरणानिविस्त
रभयान्नोक्तानि॥ श्रितेति॥ सोपशमाःक्षापतिताश्चरक्ताभूर्यैपारक्तस्यवाभुवःस्थानंशिवंश्रेयःशिवाश्चगाश्चि
मेहोरणदेहोअरुरवंडःस्वमसवश्वस्वनिचअर्थोत्तरइति॥ धर्मार्थेति॥ पादापेक्षयार्थोत्तरःकामः॥ कष्टमिति॥ म
नुप्रकृतिप्रत्ययसंबंधवचनपुरुषव्यत्ययपूर्वनिपाततद्धितविभक्तिविशेषोपसर्गनिपातानामसमादिरूयःपदांश
:स्यादिति॥ शेषेइतिप्रकृत्येकदेशरूपत्वान्नपदांशःसत्यं परमूढकानामेवाचाधिकारइतिज्ञापनार्थमेवमुक्तं॥ अ
तएवभेदाविमोचसादृश्यात्संबंधांतरस्तथेति॥ अत्रप्रस्तावेःआचार्यमतद्वयेननिषिद्धं॥ तन्निषेधकत्वेनयथागाश
ब्दःप्रवृत्त्यात्तत्सहचरितानांलक्ष्यमाणत्वंलक्ष्यमाणानांचगोशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वं॥ तस्माच्चार्थसहचा
रिगुणाभेदेनेति॥ गौणलक्षणायांगुणानांनिमित्तत्वमेवनपुनर्लक्ष्यत्वं॥ ततःसाधारणगुणेति॥ आदाविति॥ दशास्य

रभङ्गीवामिनिरूपकेसतिएकत्रोत्प्रेक्षितत्वेनयत्रार्थेबद्धेवोमता:तत्रेवादि:प्रयोक्तव्य:प्रधानादेवनान्यत्रेतिन्या
यादुक्तापानकर्मणउत्प्रेक्षाअन्यथातुव्याख्यायांभङ्गीपानकर्मविषयमुत्प्रेक्षाहृदयमापद्यते ततएवशब्दहृदयंप्रस
ज्यते अत्रत्वेकारएवशब्द:किंचभङ्ग्युत्प्रेक्षायांतासामस्यत्वेनपानकर्मक्रियाप्यसंगता:न्यच्चदृशाकामस्यचव्या
पारोदाद्दृत्वंयुज्यते प्रथानेति कामिनीहिदृशांनिषेकफलंनलभतेविरहावस्थायास्तथैवाद्यापिसद्भावात् शंदइ
तिक्षीवइत्यर्थनयइति मुरेवेति प्रभृत्यर्थेकीलनंसंबंध:सोऽन्येनगान्याजनिर्जन्मयस्यसतथा विनयेति अत्रप्रेन
पदमितिपदांश:शमशानार्थ:उत्तपइति साधुधिति अयंप्रश्नोर्थ:उत्तरपदमितिबाणस्थानेन्य:कोपिशरादिश
ब्दोननिवेश्यइत्यर्थ:जलेति परिवर्तनंनक्षमतइतियोग:नलभदित्युक्तेर्हिमेघस्यप्रतीतिनां - यद्यपीति अना
दृतत्वान्निहतार्थत्वादवाचकत्वात् संदिग्धत्वात्केवलशब्दप्रयुक्तत्वात्क्लिष्टार्थत्वाच्चविवक्षितमर्थंचक्षुमशक्नु
वयत्तदसमर्थइति तत:प्रयुक्तादयोदोषाअत्रांतर्भवंति एवमन्येपियथासंभवंतार्भाव्या: प्रतिकूलेति व
र्णग्रहणस्योपलक्षणत्वात् समासरचनेपिग्राह्ये देशइति यत्रदेशेजमदग्नि:केशेषुग्रहीतस्तत्रेत्यर्थ:क्षत्रंप्र
स्तावात्सहस्रार्जुन:राम:परशुराम: पांडवै:केशाकृष्टद्रौणे:श्वत्थामोक्तिरियंअहितानांशास्त्राणांघस्मराणिचता
निगुरूणिचतानितथासामान्यमायुधंशस्त्रंमेत्राधिष्ठितमस्त्रंप्रागिति निश्शंभोभंग:अपविद्धउत्क्षिप्त: तत्रैवे
ति येनानेनेत्यादि तथाक्रोधाभावोचितमृदुवर्णन्यासदीर्घसमासवर्जनाभ्यांप्रतिकूलवर्णादिन्यासोगुणवित्यास्य
एवेत्यन्योधीरइति एवंहिसंदर्भसौष्ठवंनस्यात् विसर्गस्योत्वप्राप्ति ।।। रुध्विभणनात्परूप - दिनोप ४२
सत्वेसतिबंधसौष्ठवभावात्तन्नदुष्टत्वं संधेरिति संधि:स्वरयो: समवाय: संहिताकार्येणक्षीरनीरयोरिवैकीभाव:

कपाटवत्तयोर्व्यंजनानांचविवक्षितश्चसंधिर्भवतीत्यत्तयाश्रयेणनानिर्देशेत्यत्रसंध्यभावोदुष्टएवाग्रगत्येवे
ति अमादीनांयवलोपइतिहिवचनमनाविस्यादिसूत्रेयंत्रप्रकृति:स्याच्चत्रग्रत्यंपदं आदिशब्दाद्विसर्गलोपेय
त्रनसंधिस्तदपिग्रह्यते असन्धदिति प्रकृतिरुक्तविधानं धीरेर्बलेइत्यादाविवयदापुन:पुन:क्रियतेतदा
दोष:सरक्तुनदोष:वेगादिति अत्रचरुन्निन्यत्रतस्यडढणेतिसूत्रेणणत्वेरुण्डेति रुचिंकुर्वित्यत्रचिंकुरि
ति अत्रव्यंजनंनैकमात्ररूप:संधि:उत्रपतेभातिस्वरयोरेकीभावेसंधिर्यथा उर्वीति अत्रमरोरंतेनरुणामुर्वीरि
म्यावस्थितिश्च पक्किरस्तितत:ऋजु:प्रांजलंमार्गइत्यर्थ:हतमितिहतंदृत्तंयत्रेतियोग:लक्षणंछंदसामा
यदिहेति हरिणीछंदसीवदन्तुज्झयदिहाइत्यत्रषष्ठाक्षरविरतेरुक्षणानुसरणेणश्च्यत्वं अन्यत्तस्यादित्यत्र
तुदूषणांतरमितिभाव: जंपतीति एवंनामस्कंदर:स्मर: यरक्षणमपित्यक्तुंनशक्यतइतीदंदोषोयस्यविपक्षे
रपिमुनिभिरपिप्रतिपन्नोगुणइत्यर्थ:आनंदवर्द्धनीयपंचबाणलीलाकथागालेयं सकारेति पथ्यार्यायांसतोनि
रंतरोकनकार्याविद्येकेनेनछंदोलक्षणच्युत्तत्वमापिदोषोहतवृत्तेरनभूत: अतराचयथावेति प्रकारांतरोक्ति
र्यतिभ्रष्टमपत्रैवांतर्भाव्यंवृत्तस्ययत्यात्मकत्वात् अन्येतुसकारभकारौनक्षापिछंदसिनिषिद्धौकिंचमत्तनि
श्चितौछंदसिश्चव्याचित्याहु: कन्येति कुमारिकामृत्तयायादृशाबान्य:कोपिपूर्वेनसृष्टइतियावत् संभारा:कारणा
निमृदंत:क्षेप्यानिसृष्टौहि भूभृत्संभारहेतव:स्यु: लघुरयेति ण्यकारस्यमहाप्राणस्यसंनिधोपाश्वास्योगुरुर्ल
घुरपियथागुरु:स्यात्तथामहाप्राणस्यसंनिधावग्निमोपिक्वचिल्लघुर्गुरुतांयातीत्यस्याभिप्राय:सभांतरेति मु
ग्धविदग्धानांमुग्धविदग्धेवासभांतरंसभाविशेषोननुसामध्यमत्रचमत्कारित्वात् दाम्येति दोधकादिकंछंदो

कपाटवत्तयोर्व्यंजनानांचविवक्षितश्चसंधिर्भवतीत्यत्तयाश्रयेणनानिर्देशेत्यत्रसंध्यभावोदुष्टएवाग्रगत्येवे
ति अमादीनांयवलोपइतिहिवचनमनाविस्यादिसूत्रेयंत्रप्रकृति:स्याच्चत्रग्रत्यंपदं आदिशब्दाद्विसर्गलोपेय
त्रनसंधिस्तदपिग्रह्यते असन्धदिति प्रकृतिरुक्तविधानं धीरेर्बलेइत्यादाविवयदापुन:पुन:क्रियतेतदा
दोष:सरक्तुनदोष:वेगादिति अत्रचरुन्निन्यत्रतस्यडढणेतिसूत्रेणणत्वेरुण्डेति रुचिंकुर्वित्यत्रचिंकुरि
ति अत्रव्यंजननैकमात्ररूप:संधि:उत्रपतेभातिस्वरयोरेकीभावेसंधिर्यथा उर्वीति अत्रमरोरंतेनरुणामुर्वीरि
म्यावस्थितिश्च पक्किरस्तितत:ऋजु:प्रांजलंमार्गइत्यर्थ:हतमितिहतंदृत्तंयत्रेतियोग:लक्षणंछंदसामा
यदिहेति हरिणीछंदसीवदन्तुज्झयदिहाइत्यत्रषष्ठाक्षरविरतेरुक्षणानुसरणेणश्च्यत्वं अन्यत्तस्यादित्यत्र
तुदूषणांतरमितिभाव: जंपतीति एवंनामस्कंदर:स्मर: यरक्षणमपित्यक्तुंनशक्यतइतीदंदोषोयस्यविपक्षे
रपिमुनिभिरपिप्रतिपन्नोगुणइत्यर्थ:आनंदवर्द्धनीयपंचबाणलीलाकथागालेयं सकारेति पथ्यार्यायांसतोनि
रंतरोकनकार्याविद्येकेनेनछंदोलक्षणच्युत्तत्वमापिदोषोहतवृत्तेरनभूत: अतराचयथावेति प्रकारांतरोक्ति
र्यतिभ्रष्टमपत्रैवांतर्भाव्यंवृत्तस्ययत्यात्मकत्वात् अन्येतुसकारभकारौनक्षापिछंदसिनिषिद्धौकिंचमत्तनि
श्चितौछंदसिश्चव्याचित्याहु: कन्येति कुमारिकामृत्तयायादृशाबान्य:कोपिपूर्वेनसृष्टइतियावत् संभारा:कारणा
निमृदंत:क्षेप्यानिसृष्टौहि भूभृत्संभारहेतव:स्यु: लघुरयेति ण्यकारस्यमहाप्राणस्यसंनिधोपाश्वास्योगुरुर्ल
घुरपियथागुरु:स्यात्तथामहाप्राणस्यसंनिधावग्निमोपिक्वचिल्लघुर्गुरुतांयातीत्यस्याभिप्राय:सभांतरेति मु
ग्धविदग्धानांमुग्धविदग्धेवासभांतरंसभाविशेषोननुसामध्यमत्रचमत्कारित्वात् दाम्येति दोधकादिकंछंदो

हास्यरसव्यंजकत्वात्करणादेर्नोचितमितिभावः अस्माभिरितिः॥ अस्माभिरिच्छमिति॥ चक्रुतेनन्यूनत्वं अत्रन्यूनैः
पदैर्विनाकाव्यार्थगवनघटतेनाभिहितवाच्येतुविरुद्धार्थस्यस्पष्टार्थसंगतिर्विद्यानस्यवाप्रतीतिरित्यनयोर्भेदः॥
अधिकमिति॥ दशोक्तंदशमाभूमिः सनयोर्नदमेवरं॥ आद्यः फल्गुव्रजयुजोज्ञानादृष्टिर्विषमम॥ अत्रभजिः सहशा
द्योयुजिश्चाधिकः॥ बहुव्रीहिर्णेवार्थाधिगतिसिद्धेःसत्यर्थायाधिक्यंयथा॥ कोकप्रीतिचकोरकारणपदुर्ज्योनिश्चती
इत्यादिः यथासौवर्णपट्टरुचिरास्तदीयकरिणःशिताः॥ तडित्वतीमनुचकुर्नादवेण्यघनावलीमित्यत्रतडिताधि
क्यं षष्ठीसमासेनैवनदर्थाधिगतेरित्यादिस्वयमूह्यं॥ यदपीति॥ योषितांकुचपातेपियत्नमृत्करनाभावोतदप्यनुचि
तमक्रमश्चेत्येतावतैवस्वार्थसिद्धेःकिंकृतग्रहणेनेतिभावः॥ प्रत्यक्षेति॥ पूर्वार्द्धेकृतपदाभावात्॥ प्रक्रमभंगइत्यर्थः
कथितमिति॥ एकस्यैवपदस्यहि॥ प्रयोगःकथितत्वं कः कइति॥ अत्रक्रमात्क्रमादनुप्रासोघनयितव्यः॥ सन्निहितनिबं
धः॥ घुरिभांडवाद्यविशेषः॥ घुर्घुराविनाचासौसाचनदृष्टोरनोक्तिति॥ अत्रवाक्येसमाप्तेनवचयइत्यादिपुनः
प्रार्थनरूपात्॥ पूर्वोत्तरार्धयोर्व्यत्यासेतुनदोषःमरुणेति॥ यद्भूःसदर्भानन्मरुणचरणपानंगम्यतांयच्च
घर्मःकठोरस्तत्॥ मूर्ध्निवस्त्रांकुरुइतिशिक्षितांश्रुपूर्णेनेत्रेवीक्षितांचेत्यन्वयः॥ अत्रपूर्वार्द्धेसक्तंतच्छब्दरूपं
शब्दशेषमुत्तरार्द्धेन्यस्तं॥ व्यत्ययोपिदृश्यते॥ यथा किंकरोमिकगच्छामिकस्यव्याख्यामिनेत्रयोः॥ अनयोर्बहुभाषोक्ते
र्निवृत्तेर्नयदीश्वरः॥ गुणानामितिविशेषणानांयदर्थायेरित्यत्रविशेषणस्याप्रतीतिः॥ क्षपाचारिणामितिचपदस्ये
षामित्यस्यविशेषणत्वेनोक्तमितिकथंनत्रविशेष्यत्वेनस्यात्॥ क्षपाचारिभिरितिपाठेत्वयोपियच्छब्दार्थाः समर्थार्थिकत्वया
धिक्यात्तेःक्षपाचारिभिरितिविशेष्येणप्रतिस्वमाकांक्ष्येनैवयोगंयातीत्यर्थः॥ अंगांगिनोरिवयत्वर्थयोः संबंधोनन्व

गानांयदर्थानामन्योन्यमितिभावःयत्स्यादिति॥ अतःशेषंयत्तद्यदास्याज्ज्ञातमिहनदानीमितिवृत्तेकविगतोन्वयःस्यात्
योगेमात्रंत्वयत्नेस्तियदायच्छब्दोयदायदार्थोव्याख्यायतेपरंनैषमतोयोगः॥ अतएवन्यूनपदंदोषःतत्रहिपदाभावे
योगमात्रमपिनस्यात्॥ तथादिवत्कल्पधरेरितिविशेषणंविशेष्यंविनाकथंस्यादितिस्वयमूह्यं॥ अथव्याधेरित्यस्यविशे
षणमिदंतर्हिनिनरामनुपपत्तिः॥ अन्येत्वनून्यूनपदमिदमाहुः॥ यतःकाव्यांतःपदेषुसत्स्वेवाभवन्मतयोगत्वमिष्टं॥
वाक्यार्थेति॥ यथात्वर्गेदेवाःसंतिसर्वोपिजानाति॥ येनयोनेतियच्छब्दोनकोदंडाद्यर्थायैनैतद्धारणकोदंडादायेतद्भि
क्तिःस्यात्तदर्थत्वेवाशरेरितिबहुत्वंकथंस्यात्॥ नापिग्रहनयेनेत्यादेर्विशेषणंकोदंडादिप्रश्नइति॥ येनकोदंडेनेत्यादौ
तृतीयास्यात्॥ चत्वारइति॥ नरपतियुधिष्ठिरः॥ अत्राध्वरशब्दात्साक्षात्सप्तमीधर्तुर्युक्ता॥ येनाध्वरशब्दार्थःसर्वैरि
त्यादिभिःसंबध्यते॥ अवश्येति॥ अनुक्तमनभिहितमवश्यवक्तव्यंयत्रेतिभावः॥ अप्राक्षीदिति॥ रामदर्शनेजामद
ग्न्योक्तिरियं॥ अत्रापहृतोस्मीत्यक्तेनथापिनास्तेतिद्वितीयवाक्यलेनोर्थोपपत्तिः॥ अन्यथालन्यार्थतापितथापिहृतस्य
ममचरितैर्नास्तेतिरूपास्यात्॥ रुषइति॥ प्रतिमानिरुद्धनारकेचत्तमिदं॥ हरगौर्योरुषारव्यासक्तानेपिचत्तांतेन
बाणासुरपुत्रीतिख्यातांचस्मरक्तेनअनिरुद्धाख्येनस्वप्नेपरिणाय्यकोपिस्वप्नप्रशंसन्निदमाह॥ घटतेति॥ घट
नयाधिगतमाभिरूप्यलक्ष्माःफलंयत्रेतिवृत्तिः॥ अत्यर्थइति॥ अपिशब्दाभावाभावयोरुपकर्षापकर्षाभ्यांदूरवर्तित्वं
स्यादित्यर्थः॥ अपराधस्येतिअत्यभावेराशिमिति॥ प्रतीयते॥ नकाचिदिति॥ किंनुसर्वार्थात्यर्थः॥ नविजह्रावित्यक्तेत्वं
केवकाचित्प्रतीयते॥ लग्नइति॥ जठालंबेनेतिशशिशकलविशेषणंपूर्वमितिकुटिलाताम्रलेहिप्रायुक्तेनखलक्ष्मश
कास्यात्॥ कौटिल्यादिधर्मोयितःस्तस्याहेतुःअस्थानरूपदोषेकाव्यमध्यपदेषुसत्स्वेवास्थानरुग्धियेनविरुद्धार्थः॥

स्पष्टार्थः॥संगतिविघातस्य वाप्रतीतिप्राणाः तेनाहीतरेकवाचकादिदोषाणां केषांचिद्विवेकः स्यात्॥अद्यापीति॥अत्र पूर्वार्द्धे कुड्स्योल्किरमेतुकवेः प्रतिकूलवर्णदोषः पूर्वार्द्धे अमेतुनदोषोनापिगुणइत्येके॥किंतुमिदमित्याशंक्याह॥ए केति वाक्यांतरेमिति॥पूर्वत्रदोषोवाक्येवाक्यांतरपदप्रवेशोऽत्रतुवाक्यांतरप्रवेशः परेति॥अत्रार्द्धयोर्व्यत्यासेनदोषः विरुद्धेति हेजनकाश्चेतनचेतज्ञानमास्तामित्यक्तेतनोन्यत्रसायियासतीतिअलभ्यते॥भग्नइति॥एषाहियथाप्रक्रम मेकरसप्रत्ययावोद्धुप्रतीतेः रोधेनचस्वलनस्वेदादायीरसभंगायजायते॥प्रकृतिप्रत्ययादेर्भंगंक्रमेणाह॥नाथइत्या दिगतानिशापीति॥एवंविधस्यप्रक्रमभेदास्यस्यशब्दौचित्यस्यविध्यनुवादभावप्रकारत्वोमगमात्॥यथातातज्ञा यंतीति॥अन्यत्रेतिवामनादीनहतीति॥उद्देश्यप्रतिनिर्देशवतिअयथोद्देशंप्रतिनिर्देशस्तुदोषस्यास्यविषयः॥ताम्रएवेति॥अत्रताद्गेवेतिपाकस्यार्थस्यैवाशब्दस्यनविषयोयमित्यपिपरिहृतं महीतिअत्रादोषुभवतोपीत्युक्तेअपस्यइ तीत्यर्थकत्वं॥भूतइतिभूतपुष्पेउपसर्गस्येति॥आदोवदेविरुपसर्गःपश्चादाहितिप्रक्रमभंगः॥पर्यायस्येति॥आदौ रुक्षुतेत्युक्तंपश्चादगरीयानितिपर्यायभंगःमृगकुरुमिति॥मृगाणांकुटंबंनत्तुसमूहःकदंतकेत्यत्रार्थासंगतेः पूर्वमिति॥अकस्मितोत्यादेः पूर्वोक्तत्वानुसारेणकर्तृप्रक्रमभेदस्तुकर्तृव्यत्यासोनामरावः॥प्रक्रमभंगदोषभ्रमस्तुभ्रम एव॥तत्रयदिपरंदेवोनजानातिनमित्यत्रदेवशब्दस्वमित्यर्थस्यव्यत्यासेनोक्तः तथाच॥चापाचार्यइति॥अत्रहि ब्रुवमानकवच्छेदनत्वयाचद्वयईहंरुज्जेइतिवाच्येचारुत्वायत्वयदस्मदर्थयोः कर्तृत्वंपरशरवद्विषयत्वेनोक्तंतव मन्यदपूर्वंत्वंशब्दादिति॥समुच्चयद्योतीहिचकारः समुच्चीयमानार्थादनंतरमेववाच्यइतिक्रमःएवंपुनःशब्दोपिव्य क्तिरिच्यमानार्थानांयत्नेवप्रयोज्योन्यथात्वत्क्रमत्वंवाच्यंयथात्तेनसाहसमनुष्ठितंपुनःअत्रपुनःशब्दस्तेनैवानंतरंव

DR BHAU DAJI

क्तुंयोग्यः॥इयंगतमित्यत्रश्लोकेकेचिन्न्यूनपददूषणमाहुःतथाहि॥यदिकपालिपदंविशेष्यंतदागर्हितत्वप्रतीतयेः परंकपालिपदंवाच्यं विशेषणंचेत्तदातदाश्रयप्रतिपत्तयेतेनैवतत्पर्यायेणसर्वनाम्नावाविशेष्यंवाच्यं॥येनतस्ये त्यर्थसिद्धावर्थोहेतुभावः स्यात्॥तत्रतोनेवोपादानेयथाकपालिस्तीतिनवोद्युंचितःपर्ययेणयथा॥शक्रस्यवज्र पाणेः कः प्रतिमल्लः अत्रशक्रस्येतिपर्यायशब्दार्थस्यवज्रपाणित्वंप्रतिमल्लत्वाभावेअर्थोहेतुरन्यथाशक्रेतिवृथास्या त्॥सर्वनाम्नायथा॥दृशादृश्वंमनसिजमित्यादि॥अत्रापिताइतिसर्वनामोपात्तस्यार्थस्यवामलोचनात्वंकामदाहजीव नयोर्मिथोविरुद्धयोरप्यभिन्नहेतुकत्वोपपत्तावर्थोहेतुरन्यथावामलोचनात्वस्यपुनरुपादानप्रसंगः॥नचाहेतुरा क्षिप्तिकपालिपदस्यापरार्थप्रतिपत्तयेकल्पयितुंशक्यतइतिन्यूनपददूषणं॥यदिशब्दस्याभिधेवृत्तिःस्यात्तदेवमपि स्यात् किंतुव्यंजनवृत्तिरत्रास्तितेनोपरार्थोविघटते॥अतएवशंभवाचकैसहस्वसंभवेपिकपालीति॥तदाचकत योक्तंइत्थंचजगदुष्णीयत्वंलभ्यते॥सप्रतिहयंवेण्यतीवचारुकिरुप्रागेकासेवास्खानपातेनशोच्याभूदिदानींतुत्वया तस्यास्तथाविधदुरध्यवसायसहाय्यमिवारब्धमित्यपहस्यते॥काकतालीयन्यायेनकपाल्यपियदिस्यादस्तुनपुनः पुनः केनापिप्रकर्षणार्थ्यत इतिप्रार्थनाप्ययुक्ता॥कपाल्यर्थेतपस्यादिव्याजेनाजेमनादिकमपिमंडितमित्यर्थःसाचत्वं चेतिहयोरपिस्तावण्यादिसाम्यप्रतीतयेप्रयुक्तंकलावतःकांतिमतीचप्रशंसाप्रतीतिकृत्॥स्वयथावा॥हित्वाश्रीःपुंडरीका क्षंयदेनंरुक्षभंगाश्रिता॥इतीवायंरूपाक्षोगौरीवपुषिबद्धवान्॥शक्तिरिति॥निश्चिंशोरवद्भुनिर्दयोदोषाकरश्चंद्रोदोषाणा माकरश्च॥कुट्टिनीमहावेश्यामहाकुट्टाकीचसर्वगेति॥किमपिगम्यागम्यंनविचारयतीत्यर्थः॥वृद्धयेति॥एतेननिर्दोषतो क्ताश्रीनियोगादिनीति॥तदुक्तं॥उक्तिस्वरूपावच्छेदफलोयत्रेतिरीष्यते॥तत्रतत्स्मात्प्राक्किंचिदुक्तेरन्यपदंवदेत्॥

उपाधिभावःस्वांशक्तिंसपूर्वत्वादधातिहिनचस्वरूपावच्छेदःपदस्यान्यस्यसंमतः॥ २॥ इतिनेवेतरेषामथव्ययानांगतिःसमाज्ञेयेत्थंमेवमादीनांतज्ज्ञातीयार्थयोगिनां॥यतस्तेचादयइवश्रूयंतेयदनंतरंतदर्थमेवावछिद्यरासमंजस्यमन्यथेति॥केचिच्चात्रक्रममर्ज्जीतरेकवाक्यंचदोषमरुंतनपदेतभावयंत्यनभिहितवाच्यंतुन्यूनपदं॥रामेति॥निशाचर्यसत्यपिनिंदास्तुत्यार्थंतुःरुधिरगंधेति॥चंदनंकुंकुमेपिजीविनेशोमृत्यप्रियो॥अत्रप्रकृतःकरुणःअर्थइतिप्रसिद्धविद्याभ्यांविरुद्धःसतथासहनियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोःपरिवृत्तेनवर्त्तनेतेतथाविध्यनुवादाभ्यामयुक्तोनुपपन्नः॥दुष्टइतीति दुष्टंपदमित्यतःपूर्वस्माद्विगव्यत्ययेनसंबध्यते॥अतीति॥अत्रगगनमसश्रेणामुक्तविश्रमकमलाकरहासकुंदित्येतावतापिस्वार्थसिद्धिः॥शेषत्वंचमत्कार्येव॥नाधिकंअधिकपदंदोषेहिप्रकृतापेक्षयासार्थकत्वेसत्यधिकानांपदानामर्थस्तात्पर्यतयास्वांतभूतःपाश्चात्यैःपदैःप्रतिपाद्यते॥अत्रतुनैवमितिभावः यदातुविशेषेणाननमितिभावः॥ यदातुविशेषेणाननमितिनदाइतिशब्दोनिरर्थकःपुनरुक्तार्थोवाज्ञेयः॥नास्तिति पराशयेनेदमुक्तं रुद्रटोहीदमेवकाव्यमसंगतारच्यदोषतयोचेतंप्रत्युच्यते॥किमत्रासंगतमर्थस्यविशेषणविशेषणरूपस्यात्रसंभवान्नासंगतिःकापिपुनरुक्तावाइतिनुस्वेष्टदोषाशयेनोक्तं॥नन्वत्रकिमपिपुनरुक्तमितिसदेतिविरुदोनिःस्यंदःसरस्वतीगंगा॥अत्रमहाकाव्यव्योन्नीत्युक्ते परिमलोगंधचमत्कारोरुचयःप्रतिभाकांतयश्चइतरेति॥अभिनेयकाव्यवत्॥अत्रोपमानोपमेयभावेकष्टत्वमर्थस्येत्यर्थः॥सरावेति॥यरावयोषितामनुरक्तःसन्ज्योत्स्नादेःप्रशस्यनामसारतामूचे॥सरावचंद्रिकेतिरूपकेणतस्यारागोत्कर्षभावितवान्॥यथावाक्यदर्यदेहिदानंनिःशंकोजहिशत्रूनित्यादि॥उक्तइतिवेणीसंहारेश्वत्थाम्नस्येतिशेषः॥अन्येति॥अस्त्राण्येवज्ञास्तस्योक्तोयःप्रतिसैन्याधिस्त

स्यांतः॥ममेतिअश्वत्थामोक्तिः॥रूपाहार्दिकोभूपोसमरंसदनंवापूर्वत्राभिन्नवाक्यत्वमत्रत्वेकवाक्यत्वमिति॥यथावेत्युक्तं॥यथावा॥अश्वीयपंक्तयःजनताःसमीयुःरुद्यानहृद्येपत्रक्रमेणाइवीयेतिसमूहार्थायप्रकृतेःपंक्तेश्चजनताइत्यत्रतद्धितार्थस्यबहुत्वस्यार्थस्यच॥पौनरुक्त्यंविशेषणाद्विशेष्यावगतौविशेष्योक्तिःपुनरुक्ता॥यावंदुमौलिःशिवोजीयादित्यत्रशिवोक्तिःविशेषावगतौतुनपौनरुक्त्यंयथाशक्रस्यवज्रपाणेःपुमानपिहरामिश्रियमित्यत्रश्रीकांक्षिविशेषावगतौ॥शक्रशब्दस्याथयथात्रपुमानपीत्यस्माद्विशेष्यंविनाप्यर्थद्वयप्रतीतेः॥तथात्राप्यस्तुनाहरामीतिनिर्देशोनास्मदर्थविशेष्यमात्रास्येव॥प्रधानस्यार्थस्यपूर्वंनिर्देशक्रमःतस्यदुष्टत्वेदुःक्रमत्वं॥यथाभूपालेति॥न्याय्यइति॥यदातुदारसत्वोगुर्वादिवत्साधूच्यमाणःक्रमत्वंदूषयतितदनदोषःक्रमानुष्ठानाभावोवादुःक्रमत्वं॥यथा॥क्षौरंविधायस्नानादिभोजनादिविधायच॥कश्चिच्चचालदेवज्ञंप्रष्टुंभतिथिवासरान्॥अतिशयोक्तौकार्यकारणयोर्दुःक्रमत्वेपिनदोषः॥इवेनश्यामद्युतीपानांकृष्णरुद्रादित्यादिषुतुयथासंख्यपदचेरेनावेपरीत्यात्प्रक्रमभंगःस्फुटितीति॥निद्रातिस्वपिमिकामंत्र आहरणगृह्णाणांचितमपीति॥ब्राह्मणत्वात्॥सतेति॥अत्रधेपिहतोश्वत्थामाहतियुधिष्ठिरोक्तश्रुत्याद्रोणाचार्यस्यशोकोःमृत॥मुक्तेचशस्त्रेहतस्तन्नस्तस्कृतइदमाह॥यतइतिननइत्यत्रार्थेहेतुरिति॥पितुःशस्त्रमोक्षेसतिशोकोहेतुःसतस्यतुनकोपीत्यर्थः॥हेतुतयापरस्याकांक्षायांनिर्हेतुत्वंअहेतुतयानुसाकांक्षत्वमिति॥इदमिति॥कमलस्यार्तकाकिंवदनंयस्याःसातथा॥एतस्मिन्निति स्वर्णवत्स्यामनिपदार्थउपेति॥अत्रपरित्यजतेत्यत्रजेत्वधुनाध्वगाइतिपाठेभवद्भिरित्यत्रप्रक्रमभंगोनस्यात्॥प्रसिद्धइति॥नैवांकुरोद्गमःमहसीतिमहशब्दउत्सवार्थोपिस्थैर्यमिति॥उपपत्तिपार्श्वेचकासीत्यत्रचकासीत्यत्रचकासती

तिपाठायुक्तः॥ प्रसिद्धिविरुद्धमुक्त्वा धर्मशास्त्रादिविद्याविरुद्धमाह॥ सदेति॥ केयूरेति॥ कामशास्त्रे केयूरस्थानेन
रक्षस्तनोक्तमित्यर्थः॥ अष्टांगेति॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोगानि॥ परिशी
लनमभ्यासः॥ कीलनेस्थिरीकरणं योगस्यपरिशीलनेनकीलनमित्यर्थः दुःसाधसिद्धीः सविधयनियत्तागावा
णिमादयः सविधायस्यतद्दूरंदूरस्याभावोविदूरंतस्मिन्निव्युत्पत्त्यानिकटंकुर्वन्रत्नानिचिन्वानः कोपि
समाधिधनानांचूडामणिमुक्तासंप्रज्ञातेसविचारेप्राप्तइति॥ प्रस्तावैक्यसंबद्धत्वेसत्यपिनिरपेक्षतयावश्यवाच्य
तयापर्यायांतराभाचाच्च॥ राकाकाव्यमध्येभिन्नवाक्यगतत्वेनशब्दार्थयोः योनरुक्त्यः सोदोषः विपर्ययेतुकथि
तपदपुनरुक्तारथोशब्दार्थयोर्दोषो॥ ननुकथितपदेशब्दोनरुक्त्यादर्थोनरुक्तवत्स्यात्॥ आयातमित्यनयोरय
मेववक्तुंयुज्यते॥ नैवंआपातमात्रेणप्रतीतिगम्यत्वेशब्दस्यार्थस्यवापौनरुक्त्यंकथितपदपुनरुक्तादोषोय
तःस्यात्॥ यदीति॥ अत्रकिमद्भुतं सदैवप्रकृतिरेवंस्यादीनांतत्तःकिमित्यर्थवंतात्पर्यतयानपर्यायांतरतया
ज्ञेयमतोनपुनरुक्तदोषप्रसंगः॥ निर्वेदपरस्येयमुक्तिस्ततः प्रत्यक्षतशांतरसोपपद्यति॥ नात्रायंदोषइत्येकेयत्नेति
यत्रजगादिदमनुल्लिखिताश्लीलमभिव्यक्ताकारंयस्याकारोन्नगतापिनोच्छ्वासनिर्णीतः॥ यद्वानुच्छ्वसितान्य
यमीदृगित्यनिर्णयपराण्यश्लीलियस्यैतिनतत्था॥ उत्कर्षायप्रतियोगिनः कस्मनंचिंता॥ आभासेनैवमर्णाकृताअ
न्योन्येश्मानोयेनसचारोसकमणिश्चसतथा॥ अत्रैवशब्दाभावेसनियमत्वेपरिस्फुटं॥ छायामात्रत्यक्तुमा
त्रशब्दानियमेपिस्फुटयते॥ नवाच्यइति॥ अवधारणेहिकृते दोषाधारोनरुक्तइतिप्रतीतिःतस्मादन्योवाच्यः
श्यामामितिनस्यावक्रमुद्राकिताःकाष्ठाःपाश्चात्योद्दीपनविभावैरालोकायोग्याःकृताःश्यामेत्यक्तेरान्यानिशाए

भ्यर्तनं॥ नराकासामान्यमितिनाकोरत्नुभेनेतिविशेषः नहीतिपरस्यरामस्यस्त्रीरत्नमितियोगोना तथा॥ प्र
तीत्याभावात्॥ एवभावेणमातामहमात्मवदुक्तिः समाप्यमितिअयंभावः रावणइत्यनज्ञगदाक्रंदकारित्वा
दर्थांतरंवदज्जनकस्यधर्मवीरंप्रत्यनुभावनामितिगम्यंयदाह्यित्यंपरमेशभक्तिदेशविशेषोजनइत्येनरत्न
वैलोकवाधेनाधर्मपरस्यनिष्करुमिति॥ तावतोर्थस्यतिरस्कारत्वेनैवरावणचेष्टितंनिर्वाहणीयं यत्त्वन्यदु
पात्तंक्रमुपुनरिति॥ तद्यदिहसंदेहेनयोज्यते॥ अथाक्षेपत्वेनात्वापि नेदृग्वरोरुभ्यतइत्यत्रार्थांतरन्यासत्वेन
तथापिप्रकृतस्यधर्मवीरस्यनकथंचिन्निर्वाहः॥ ततोस्यानमुक्तदोषः॥ चित्रत्वमितियोगप्रयत्नेति॥ दुर्योधनंप्र
तिअश्वत्थामाह॥ कृतद्रोणाचार्यपदेनमयासर्वेषुहतेषुरिपुत्वेनिश्चेतःशायिनः सन्नस्तुतिरेवसदिपरंबोध्य
से॥ अत्रशेषेइतिनविधेयंकिंतुबोध्यसइति॥ तथायथाशायितइत्यनुवादेवाच्येशेषेइतिविधिरुक्तः तथाप्रयत्नेन
परिबोध्यसइतिविधौवाच्येपरिबोध्यतइत्यक्तमित्यनुवादायुक्तमपि॥ इहतइति॥ दोषिकेधितिशेषः॥ व्युत्क्रमे
णेति॥ नहिवाताद्गरित्वादधिकोदोषोऽभ्रः कणन्नतं॥ नापितत्ताधिकंदोषिकत्वंमृगाजिनवसनमिति॥ व्युत्क्र
मोक्तिस्तुप्रकृतस्यदोषप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुणानुशोचनमयनिर्वेदस्योगस्यादेवेतिविध्ययुक्तत्वेनानुवाद्य
मिति॥ अत्रकिमित्यस्मत्प्राणानमयसीतिविधौवाच्येप्राणदमनेत्यनुवादउक्तः॥ पुंव्यंजनस्येति॥ इहान्वयव्य
रेकाभ्यांअर्थरावाश्लीलःपश्चात्पदवाक्येअश्लीलपदभावः॥ यौनरुक्त्यापवादमाह॥ कार्णेति॥ शालिनिइति
नराइतिशेषः अत्रकर्णेतिविलासनिर्वाह्यार्थप्रतिनियतप्रतिदेशसंमिहितेभूषणेःप्रयोजनमितितदर्थेप्रयु
क्ताइत्यर्थः अत्रधनुरिति॥ अन्यत्राज्याकिणाचिह्नेनदोषोत्रत्यकेनित्यनिर्वाहाद्रूढिकृतकिणत्वंदोषानपेक्षेत

दीर्घत्वआवेष्टनेनापिकिणाचिन्होत्पत्तेः॥अन्यचेतिआरूढत्वावगत्यभावेमुक्ताशङ्कइतिउत्प्रेक्षमाणस्यस्तन
कत्वकस्यहासस्यातीवशोभस्यप्रतिपत्तयेसाधकतमस्यहारस्यकथंमुक्तालतावेष्टितत्वप्रतीत्यर्थमुक्त
इत्यर्थः पुष्पेतिविद्रुमविलोभनत्वेनकामिन्युपमानभावेनमालायाउपादानभावात्उत्कृष्टपुष्पग्रथितत्व
मवगमयतीत्यर्थः पुष्पस्रजमितिसामान्यपुष्पोल्लेखेत्यजकरिकल्पप्रेमबंधंकरिष्याःअनेकरिशब्दात्द्रुप्यावगा
तिः स्थितेषितिप्रयत्नेपुकांचीत्यादिआदिशब्दादुष्ट्रकरभादिसंकेतव्यवहाराद्यर्थाद्विशब्दार्थनिश्चयःक्रियते
नयथाकथंचित्कियेतेमधुरमितिरूपेगतार्थस्येतिगदनस्यवाग्भूषत्वाद्यर्थमितिविशेष्यगतार्थमित्यर्थः।पाद
भ्यामितिअजन्तित्वकेपादाभ्यामितिलब्धमेवपरंयदुच्यतेतच्चरणश्चेतिविशेषणसिद्धयेविशेषणसिद्धिश्चा
त्रविशेष्यंविनान्यथानस्यादितिवाच्यमेवविशेष्यंइत्यादीति॥युक्तत्वेवेति।यद्यप्युपगमेनव्याख्यायतेनदोस्त
द्येचोदाहार्यं।नपुनर्जगादित्यादि।क्रियाविशेषणत्वेनेहात्रसाध्यसिद्धेःयद्यत्वसूत्र्यव्याख्यायतेनदातर्हीत्यु
द्यदाहार्यंनकेवलंजगादमधुरामितीतिभावः।मृगेति।अङ्गार्षाद्रविताद्रा।सत्रामाणमित्यादौश्रुतिकटुव्युत्पत्ते
स्तत्प्रयुक्तदोषाःइत्याहेति।सर्वत्रयोज्यंक्वचिदेति।क्वचिन्नदोषोनवागुणइत्यर्थः।क्षुदितिकानुबंधाऽनुब
धश्चनेइति।युगमहीअत्रेति।नस्तकैःक्रूरैःकृणांकंकणप्रायाणांप्रेषितानांभषणानांरवैःअघोरःसेकःअ
घोरोहोरसोव्यंग्यःवचसीतिकरुत्वंगुणइतियोगः।शर्मेति।अथवेनरेगेरित्यत्रोपलक्षणेतृतीया।घटयति
नवानूकारोक्तीत्यर्थः।उच्छ्रयनीरुजीकुर्वन्घृणानिघ्नाऽपासक्तानिर्विघ्नावृत्तिर्यस्यतत्तथा येनध्वस्ते
ति।अनःशकटं।अभवेनासंसारेणबालिशेत्यंजितावान्यकायःसपूर्वसधाहतोस्त्रीचक्रे॥भुजंगहाकालिकाहि

घातीरवस्तयशब्दब्रह्मस्तयःअगंशेलंगोचाक्ष्मांशाशिनंमथतियोराहुस्तस्यशिरोहरःअंधकारुष्णाचः॥क्षयो
निवासःसर्वसंहारवत्तां॥उमाधवपक्षेबलिजितोहरेःकायःपुरेत्यर्थीचक्रे॥शाशिमुक्तशिरोहरइतिनाम
चयस्याहुःअंधकोदैत्यःकरीति॥तर्जन्यनामिकेश्लिष्टमध्यापृष्ठस्थितानयोःकरिहस्तःसंबाधोसंधयोनी
ध्वजःपताचार्चिचन्हंपुंहिंगेचसाधनं॥योनिरपिरक्तेतिरक्तंसानुरागंरक्तेनचरुधिरेणप्रसाधितामंडिताच
सूर्यैःविग्रहेवरेवपुश्चस्वरुचःस्वर्गस्थाःकुशलीनश्च॥पृथुकेति॥पृथुकानांबालानामार्तस्वरायेतेषांपात्रपृथुनि
कार्तस्वरस्यहेम्नःपात्राणिपत्र॥मुविडपिनोभृषितोलंकृतश्चविलसद्भिःकरेणुभिर्विलसद्भिःकरेणुभिश्च॥अघरा
जकविपक्षयोनियतार्थप्रतीतौव्याजस्तुतिपर्यवसायित्वागुणत्वनिर्विकल्पइति॥भेदसंसर्गाभ्यांज्ञानेविकल्पः॥
षडिति॥इडापिंगलासुषुम्णागंधारीहस्तिजिह्वापूषायशालंबुशाकुहूश्चेतिभिवानाश्रितषोडशनाडीचक्रस्यम
ध्येस्थितआत्मायस्यहेदिति॥हृच्चक्रेरूपज्योतिरादिरूपआकारःसिद्धिर्भुक्तिर्मुक्तिरूपाज्ञानेच्छाक्रियाद्याःशक्तयस्ता
सांन्यभावोभावनप्रभुः॥मामेति॥मामेत्यादिनिषेधपदेषुवादर्थयेत्यादिःकापिक्रियानास्तीतिन्यूनत्वं॥उत्तरेति
पूर्वेनिषेदिव्यादिकंप्रतियद्यपिवाधित्वादर्थनसेत्यादिरुत्तरंनैतद्यतइतिविनाप्रतिपत्तिःस्यादित्यर्थः॥अन्ययोगेति
सेतरवज्ञानंनीतिभावःहर्षेति॥आदिशब्दाद्धेतिशोकेपौरुषेति पौरुषलक्ष्मीरेवतवलक्ष्मीरितिव्याख्यानेसा
टानुप्रासःपौरुषमेवकमलंयस्याःकमलयाइतिव्याख्यानेतुतात्पर्यमात्रगोदाभावाद्यमकंनवास्तेति॥तस्मा॥तदा
जाता यदा अत्रापरःकमलशब्दोविकसितत्वादिगुणार्थांतरवाचीत्रागति॥अत्रहिचतुर्थपादेजातदन्यस्यशोभो
त्पत्तेरुक्तासाच्चातत्प्रकर्षणैवबंधुंयोग्या॥अन्ये चेति॥अयंभावोभवत्वाशिथिलइत्यादिनासमाप्तिपरश्चुर्णनेये

येनानेतिवाक्यांतरेणपुनस्तस्यैववर्णनमारब्धंनदुष्टं॥वाक्यांतरगतत्वेनोक्तत्वात्॥विशेषणत्वेनोक्तोनुदुष्टत्व
मेवयथानवयोलास्यायचेष्यत्यनइत्यादौ॥रक्तेति॥अत्राविरहिवाक्येदीर्घसमासनागोचिता॥परशिरःकेपाव
लोकातकुपितइवाबरद्रीतिकुपितोक्तोनदोषाय तथैवेतिकचिद्दृष्टइत्यर्थः॥इमिति॥पश्चाम्यपहस्तितरेषानि
रंकुशेअथविवेकरहितोपिस्वप्नेपित्रपियुनःप्रतीहि चिंतानप्रमुष्णामि॥विषमबाणस्त्रीलाकधागात्वंय
स्मरंप्रतितारुण्योक्तिरेषामर्यादाकरेति॥अनुभावोक्तोविभावस्यकथनेनव्यक्तिर्विभावोक्तोचानुभावस्यव्रीडादीना
मितिस्वशब्दोपादानमितियोगोरसस्यसामान्यविशेषाभावादेरूप्यमित्याह स्वशब्देनेति स्वशब्दोरसइतिरूपवा
च्यत्वमितिवाच्यत्वहिरसादेःस्वशब्दनिवेद्यत्वेनवास्मादिभावादिप्रतिपादनमुखेनवा॥तृर्थस्मिन्पक्षेस्वश
ब्दनिवेदितत्वाभावेविभावादिप्रतीतौरसादेरप्रतीतिप्रसंगः॥नचकेवलंशृंगारादिशब्दान्विनेविभावादिप्रति
पादनरहितेकाव्येमनागपिरसवत्वप्रतीतिर्यथाशृंगारहास्यकरुणाइत्यादौ॥तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभि
धेयसामर्थ्यात्तिक्तत्वमंबरसादेर्नत्वभिधेयत्वंकथंचिदितिस्वशब्दवाच्यतादोषइत्यर्थः एवंद्वितीयएवपक्षोव्या
ख्यः॥एतेनशृंगाराद्याःशब्दाःशृंगारादेर्वाचकाइत्यस्याद्योक्तंनिरस्तं॥नामेति॥भुजमूलंकक्षात्तत्रजनैर्यस्यो
द्यतेतांतथा अभिषिक्तोन्यस्तःव्यक्तइति पुरुषादिनेतिशेषःसंप्रहारइति रणेशस्त्रैर्यद्घातास्तेषां — पस्कार
इत्यर्थः यत्रापिस्वशब्दनिवेदितत्वंविभावादिभिःप्रतिपादितत्वमप्यस्ति॥तत्रापिविभावादिमुखेनैवरसादिप्रतीतिः
स्वशब्देनसाकेवलमनूद्यते॥शीलेति॥स्त्रीरत्याशिरस्यंशृंगस्यनिवेशविशेषणयाकूपिस्तथारूपाइति॥शाहि
र्कातिदिक्स्त्रीरूपा॥अनुभावेति॥शृंगारीचेद्युवासंभवंति तदानुभावाःशोभनश्चेन्नसंभवंति॥संप्रतिविभावानाम

किंचित्करत्वादितिशृंगारितसंदेहेसतीविभावाद्यौत्सादिघनुभावेषुनपर्यवस्यंति॥नापिवियदलिनलिने
त्यादि॥तदत्रविभावस्यासाधारणतयाअन्यत्रभाक्षेपहेतुःकिमपिमदनस्ति॥प्रतिकूलस्येति॥कालोमृ
गचरूःप्रयातःप्रयातएवनपुनरेतीत्यादिवैराग्यकथाभिःप्रियाप्रसादनंनिर्वि — स्येवकस्यापीतिशृंगार
प्रतिकूलत्वंशांतस्यविभावइति एतेनविभावप्रतिकूल्य — — — — — — — — — — स्वंव्यभिचारिप्रतिकूल्यंशां
तंप्रतिनिर्विदस्यव्यभिचारित्वंपरमतेनस्वमतेनस्वमतेननुविचार्यं॥एवंशृंगारबीभत्सयोवीरभयानकयोः
शांतरौद्रयोरपिविभावादिप्रतिकूल्यंज्ञेयं॥निभृतरमणोलोचनपथेपतितेगुरूणांमध्ये सकु
लयरिहारहृदयावगमनमेवेच्छतिवधूः॥निभृतरमणउपपतिःवनगमनंसंकेतगृहंदीप्तिरिति उपभुक्तो
हिरसःस्वसामग्रीलब्धपोषःपुनःपुनःपरामर्शैर्नमालतीमालेवम्लायतीधारावाहिरसेतदाविष्टानांतत्प
रवशानामुक्तिरस्मीयस्येवनिर्योतीत्यर्थः संक्षयइति॥भीष्मादिवीरलक्षणंहयग्रीवेति विपक्षोत्कर्षणमू
लनायकस्यविष्णोर्महोत्कर्षइति॥साध्विदमिति॥तस्मादिदंबाच्यं तथाहिकादंबर्योरूपविलासेत्यादिनामहा
विप्रलंभबीजमुपक्षिप्यतदनुपयोगिनामष्टवीशबरेशाश्रमसुनिपुरीनृपादीनांहर्षख्यायिकायांवा॥ जयतिज्ञा
लदित्यादिनाहर्षोत्कर्षवद्विजयबीजेनुपयोगिबाणान्वयस्यवर्णनं॥तादृशंमहाकवयोप्यन्यद्बीजमुपक्षिप्य
तत्संगनशृंगारांगभूतंतत्तद्रूपवनविहारपुष्पावचयजलकेलयादीनांप्रस्तुतरसनिरस्कारिणांवर्णनां
कुर्वंतोदृश्यंतइतितरावान्नतत्वज्ञाःविस्मृतिरिति॥अनुसंधानंहिसहृदयतायाःसर्वस्वंप्रकृतयइतिस्व
भावाधीरोदात्तेति॥धर्मयुद्धवीरप्रधानोधीरोदात्तःधीरोद्धतादिन्यपिक्रमेणरौद्रशृंगारशांतरसप्रा

धान्येप्यवश्यंभावित्वादुत्साहस्यवीररसप्राधान्यमपिज्ञेयं॥ततोवीररौद्राभ्यांवीरशृंगाराभ्यांदानधर्म
वीरशांताभ्यांप्रधानाः धीरोद्धतादयःस्युः दिव्यादिप्रकृतिभेदैकैकस्यप्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदत्वेनत्रि
धात्वेसतिनवधात्वंनवभेदानामपिप्रत्येकंधीरोदात्तादित्वेनचतुर्धात्रिषड्विंशद्भेदत्वं॥आदिव्योत्तमेति॥आदि
व्यामानुषीसाचासावुत्तमप्रकृतिश्चेतिसातथा॥अभिनेयानभिनेययोः काव्ययोर्यथोत्तमप्रकृतिराजादिरुत्तमस्त्री
भिःसहाग्न्यंसंभोगविप्रलंभवर्णनंतथैवदिव्येपुरसंभोगश्चनस्करस्तासैवैकोयावदन्योपिमिथोदर्शनादि
कोव्यः एवंहास्यादावप्योचित्येवाच्यंदिव्यपुरस्तेवर्ण्यत्वेनसामान्योनोक्तोउत्तमदेवताविषयत्वेनापि
सास्यादित्याशंक्याह॥किंत्विति॥अनुचितमिति॥आस्वादकानांहियत्रचमत्काराविघातस्तदेवरसस्वस्य
मास्वादयन्तत्वात्॥पित्रोःसंभोगईक्षणेस्तब्धोकादिनाकश्चनत्कारइत्यर्थः॥यथाकुमारसंभवे
ष्टमसर्गे॥क्रोधइति॥भ्रुकुट्यादिविकारवोस्वादिविवेवा॥अवधानमिति॥सातिशयंकर्मअधिकमितिअर्थभा
वः स्वःपातालगमनाब्धिलंघनादिकमदिव्यस्यवर्ण्यमानमसंभाव्यतयालोकमितिचिंतयंतोविनेयाउप
देश्यस्यचतुर्वर्गोपायस्यायलोकतांकल्पयंती सर्वमिदंशास्त्रोक्तमसंबद्धमितिभावः॥उभयत्वापीति रान
पांडवादेर्दिव्यादिव्यसंबद्धंवाच्यमित्यर्थः नमुनिप्रभृतावितिवाच्यमितियोगः प्रकृतिविपर्ययापत्तेरिति
हेतुः॥देशेति॥विश्वंविश्वैकदेशाश्चदेशः॥एकंद्वीणिसप्तचतुर्दशैकविंशतिविश्वानिस्युः स्वर्गम ५२
र्त्यपातालमर्हर्जनस्तपःसत्यैः सप्तभिश्चवायुस्कंधैः सप्तभिश्चपातालैर्विशेषविवक्षायामनेकत्वंसामा
न्यविवक्षायांत्वेकमंतत्रभूमध्येजंबूद्वीपपूक्षशाल्मलीकुशक्रौंचशाकपुष्कराख्याःसप्तद्वीपाःअष्टादश

त्यंकोणकरुणयश्चत्वारःसप्तार्णवोवाइत्यादिकविप्रसिध्यासर्वंघटते॥कालःकाष्ठामुहूर्ताकलारात्रि
दिनपक्षमासर्तुवर्षादिभेदभिन्नः॥वयःशैशवादिकंजातिःस्त्रीपुंसादिकाब्राह्मणत्वादिकावाआदिशब्द
द्यावित्तकुलादयाव्यवहारादीत्यादिशब्दादाकारबन्धनादयःव्यवहारीति॥देशादिभिःप्रत्येकंयोज्यंते
नदेशेवेषादेरौचित्येननिबंधःकार्यइत्यर्थः॥एवंकालादौयोज्यं॥तस्येति॥वसंतस्यएतइतिहेतोर्ह
त्यर्थः॥तथेत्यर्थः॥यथोत्कक्यनामासंचारीसाक्षात्स्वपदेनोक्तश्चमत्कारकारीनतथातदनुभावश्चिंतादि
रूपश्चमत्कारीतिस्वशब्देनोत्कक्यनामासंचारीप्रोक्तः॥व्रीडादीति॥व्रीडाहर्षोकापास्तत्राप्रसादाःतद
नुभावाविवलनस्फारणारुणत्वंचित्तभ्रूलतात्वबाष्पांबुपूर्णत्वरूपाः॥तथाप्रतिपत्तीति॥चमत्कारकारि
त्वाभावादित्यर्थः॥काकार्यमिति॥अत्रचिंताकौत्सुक्येमतिस्मरणशंकादैन्येधृतिचिंतनेमिथोबाध्यबाध
कतयाभवंतीचिंतायामेवविश्राम्यंतीपरमास्वादस्थानंपांडुक्षामेति॥रसोपारदस्नेहोक्षेत्रियरोगः
क्षयरोगीजारश्चनाविरुद्धत्वमिति॥पांडुतादयोह्यक्षयरोगजाजारचिंतायाश्चमृत्यवेभवंतीति॥करुणवि
प्रलंभयोःसमाःसत्यमिति अत्रशृंगारविभावप्रतिपादकंपूर्वार्द्धबाध्यत्वेनेवोक्तं॥ननुशिष्योन्मुख्यार्थका
व्यशोभार्थवाध्वनिकारस्तुशिष्योन्मुख्यार्थकाव्यशोभार्थत्वाच्छांतशृंगारयोर्विरोधंपरिहरति॥शृंगा
रादिकाव्यंचारुस्यान्मृदुमतयश्चनरपाद्यान्नरंगित्यामिमुखीभूताःशांतेस्फुरंत्यास्थायंते॥तदसत्॥अनयोर्नै
रंतर्यस्यभरतेननिषिद्धत्वात्॥प्रसिद्धेति॥प्रसिद्धेननेनाधिक्यत्वेनगुणोयमाननात्॥नयोपात्तमस्थिर
त्वंकर्तृशांतंपुष्णाति॥यदाप्रसिद्धःसआधिक्यारब्धोगुणोयस्यप्रस्तावादपांगभंगस्यसन्तथा॥सतुप

मानंयस्ययत्रवातत्प्रसिद्धनद्गुणोपमानंतस्याभावः॥ ...त्तानयोपात्तंप्रस्तावात्॥ जीवितंडितीयाईवाक
त्तत इतिः॥शृंगारागानोरसांतरादितिअत्रोक्तज्ञानाख्यरसान्॥ मात्राईति॥ मत्तोगनेत्यादिरूपात्॥ नथे
ति॥ मुंफशोभाभावादित्यर्थः प्रतिपक्षेति॥अन्यरसानुविरुद्धमिति॥ गर्वेनेतितात्पर्यंनतुप्रतिपक्षोभीरुरिति
निश्चयःकापिप्रतिपक्षस्यधीरोद्धतस्यापिरावणादेःप्रसिद्धत्वात्॥ रसांतरमितिशेषः निवेशितइति॥ तेन
विरोधोनिरुक्तःवीराःस्वदेहानित्यादिनोत्सवाद्यवगत्याकर्तृकर्मणोः;समस्तवाक्यानुयायितयाप्रती
तिरितिमध्यपाठाभावेपिरुक्तरीत्यावीरस्यव्यवधायकतास्वदेहानित्यनेनचैकत्वाभिमानादाश्रयैक्यंअन्यथा
विभिन्नविषयत्वेकोविरोधइत्यर्थः॥ नन्वत्ररतिजुगुप्सेरावधीरंप्रतिसंचारीभूतेलक्ष्येते॥ ननुशृंगारबीभत्सो
सौनथापिप्रकृतोदाहरणेयुज्यतएव॥ रतिजुगुप्सापोषकइतिसाम्येतिनदुष्टत्वं॥ हौविरुद्धावंगित्वेदुष्टौ
नांगनायांसाचांगतासहजारोपजावातत्रयेषांसहजानेयांतावदुक्तावविरोधएव॥ यथाविप्रलंभेतदंग
नांव्याध्यादीनांनोहिनिरपेक्षभावतयासापेक्षभावविरोधिन्यपिकरुणेसर्वथांगत्वेनदृष्टाःयथाभ्रमिमरति
मलसेत्यादि॥आरोपितांगतायथा॥ स्त्रीस्तापद्मकशाघातैःकांताभिःकोपिहन्यतइति॥अत्रहन्यतइतिरौद्रावनु
भावानांरूपकबलादारोपितानांचौरवदित्यनुक्तेस्तदनिर्वाहेवांगत्वंसंचार्यांगतायसाधिकारित्वात्प्रधा
नेरौद्रेमन्काव्यार्थेरसोभावोवामथोविरुद्धावगतोयातस्तत्रापिनदोषोयथा॥ क्रामेत्यइतिविरोधइतिपरांग
त्वेधिकथंविरोधिनोरविरोधइतिचेदुच्यते॥ विधोविरुद्धसमावेशोदुष्टानुवादेयथेहीत्यादिनात्यत्रविधिस्त
देचयोरपिहिनविरोधः॥ अथमिति॥ अत्रस्मर्यमाणःशृंगारःकरुणस्यप्रकृतस्याविरुद्धोपिपोषकःय

BHAU DAJI

यतःस्वभावसाभर्गवस्तुशाच्यनोगतप्रागवस्थाविशिविस्मार्यः:स्मर्यमाणोर्गादंशोकंजनयतिदेने
तिस्वडिंभभक्षणप्रवृत्तसिंहिकायाःस्वांगंददतोबोद्धव्यकेनापिचादुक्रियतेपुरुकोद्देदः॥परार्थसंपादन
रूपाभ्यांरक्तमस्तगनुकंचमुनयश्चोद्दोधितस्मरावेशाश्चेतिविरोधः:ज्ञातस्यृद्देरितिचवसमध्येवंकदाच
पाल्लबोभविष्यानइतिभावः॥ परइतिश्लोकोक्तकामिव्यतिरिक्तः:नदवेति॥ कामिदंतक्षतेक्षणात्गतदृशेति॥
गतेयोजिनदंतक्षतादीनांदर्शनेनसाम्येतिअयंभावः॥ यथाकोपियथाकोपिमनोरथशतान्लंप्रेयसीरतकाले
ज्ञातपुरुकृत्यथात्वंपरार्थकरणायस्वांगदानइति॥ विरुद्धेनशृंगारेणशांतःपोष्यतएव॥ यत्तुनेवंतत्रदोष
यथारामंमन्मथशरेणेति॥अत्रप्रकृतस्यकरुणस्याविरुद्धशृंगारोनतदेवकुरुनाकार्षीरितिवदेकदाप्राधा
न्यरूपोपित्वन्योगतारूपोनुवादःअन्योगत्तांचक्रीडनापेक्षमायदेवेहीत्यादिब्रूयात्तदेवयदिगच्छेत्यादिब्रू
यात्तदाविरोधःस्यात्॥ सामग्रीविशेषगतत्वेनभावानांवाविरोधाविरोधौनस्वभावेनभिन्नदेशयोःशीतो
ष्णयोरपिविरोधाभावात्॥ नचरसेषुविध्यनुवादौनस्यातामितिवाच्यं॥ तेषांवाक्यार्थत्वेनाभ्युपगमात्वाक्या
र्थस्यचवाक्यस्ययोर्विध्यनुवादौनोनदक्षिस्तानांरसानामपिभवतःअनूद्यमानविभावाद्याक्षिप्तत्वाद्रसा
नामनूद्यमाननेतियावत्॥ प्रभावातिशयस्येति॥ रतेर्विश्रांतिरितितस्येतिकरुणस्यतत्पोषकशृंगारस्यापि
रत्यावेवविश्रांतिरित्यर्थः॥अथवेति॥ पूर्वस्मिन्पक्षेकरुणंपुष्यन्नपिशृंगारःप्रभावातिशयगर्भावगमना
दविरोधीप्रोक्तःअधुनातुसशृंगारःकरुणस्यैवांगतांगतोनाविरोधीतितेत्वाहिकरयद्दणासद्द—दिने
र्यांशृंगारश्चनोतःस्मर्यमाणःसंप्रतिविरुद्धतयाशोकविभावतांप्रकृष्टोयातीतिवाक्यार्थीभूतकरुणो

विरुद्धेनापिशृंगारेणोपोष्यते॥परतस्तुशृंगारपोषितेनकरुणेनात्रमुख्याग
वप्रभावातिशयेउद्भूतबलःक्रियतइत्यर्थःगुणइति॥शृंगारेणकृतसंस्कारोगुणःकरुणोरसः प्रधानंप्र
भावातिशयंतथेति॥कृतसंस्कारइत्यर्थःप्रधानस्यभूयसेउपकारायस्यादितिभावःरससेनिकरुणस्यर
सोनरेणेतिशृंगारेण॥रसशब्देनेतिअंगित्वंगत्वमात्राविवक्षयाअंगिनिरसेइत्युक्तं॥ननुशब्देनरुग्यीरत्यादि
र्वाच्यःतथैवचांगितोदाहृतःतथोगत्वमात्रोरसोनदुष्टाविवक्तुं॥ततोप्रधान्यादेवशृंगारकरुणयोः
स्थायिनोरतिशोकारेवाङ्गेयौ॥यत्रापिसमप्राधान्येनानेकस्यभावस्यन्यासोयथा॥एकोरुयद्विषांअ
भक्तोसमरसूरनिद्योसौ॥नेहेणरणरसेणयभडरसदोरुइयंद्वियय॥इत्यादौरत्युत्साहयोःमात्सर्यमुत्सार्ह
त्यादौरतिमयोः॥अत्राप्युच्यते॥नहिद्वयोःसमप्रधानयोर्मिथोनुपकारकयोरेकवाक्यत्वंयुज्यते॥तस्मादेक
त्रभटस्योत्फुल्लबलाद्दीरत्वंबिभ्रतिःनद्विरणतूर्यनादेभटाःसमरालसाःस्युः॥अन्यत्रत्वनुचिरंतनरतिवास
नायाहेमत्वेनोपादानात्समैकपरत्वंआर्याःसमर्थादिमित्फुल्लबलात्॥एवमन्यत्रापिज्ञेयं॥छ॥
इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेसप्तमोल्लासःसमाप्तः॥छ॥
संकेतवर्त्मनानेनसम्यक्प्रथनतत्पराः॥मनयंतिविदुषांमनोभिरुमनोगिरः॥॥येरसस्येति॥रसो
गीवाच्यवाचकाबंधअचक्रेति॥एतेनकाव्येगुणानामवश्यंभावः॥तथाह्यनलंकारायिवाकृसगुणारोच
ते॥यथाथः कोमारेत्यादौनिर्गुणातुसालंकारोपिनरोचते॥यथा॥स्तनकर्परपृष्टरुषावार्जिनीछद्मंड
का॥वियोगाग्न्यूष्मणापक्काःकेदुविन्येवतेस्त्रिया॥नवर्णानामिति॥उत्कर्षहेतवइतिशेषः रससेवचे

माधुर्यादितत्कथंमधुरोस्त्रिप्रसन्नावर्णाइतिप्रतीतिरित्याह॥क्वचित्विति॥शौर्यादीति॥शौर्यादिसंयुक्तस्य
आकारादेवेतियथाशौर्यमुपचारात्तद्व्यंजकेकाव्येव्यवह्रियते॥तथावर्णानांमधुरादिरसव्यंजकानांमाधु
र्यादीतिभावःमधुरादीति॥शृंगारादिर्मधुरोरसोवीरादिस्त्वमधुरःसोकुमार्यादीति॥माधुर्यादिविरहेपि
गुंफस्यमृदुत्वादिमात्रेणमाधुर्यादिव्यवहरंतीत्यर्थः॥तेषामितिवर्णानांबंधाइतिवामनाद्याःरामुचितेरिति॥यो
ग्यत्वेनोक्तेः नन्वितिरसाश्रयाश्चगुणाइत्यर्थः तेषामितिवर्णानांशरीरिणोपीति॥आत्मनोपि॥उक्तीति॥श
ब्दार्थवैचित्र्यादविश्रांताःक्वचित्विति॥ज्ञातुचिदित्यस्यव्याख्या असारयेति॥अत्रोद्दीपनविभावाबर्द्धिष्णुतया
विदेष्यत्वेनोक्ताःमनइतिमनोरोगःकामजःभवतीसरवीत्यर्थःरसमिति॥एकत्रकोमलानुप्रासान्यत्रतुमात्सर्यो
मेतिशब्दार्थालंकारोविप्रलंभरसमुत्कर्षयतः॥रसाभावेचित्र्यविश्रांतिदृष्टांतःषष्ठोद्दासोक्त्वाकथनेनोक्तिः
चित्तइतिचटुदादि॥निरवधानाभवतिरबुद्दिनन्यूनतामेति॥विरसदादिविकसतितरदीप्तोढामित्रइतिरुद्धानइत्येप्य
त्रकमात्सरुषानुप्रासोपमारूपावलंकारौ शब्दमर्थंचोपकुर्वतोनप्रकृतंसंतमपिविप्रलंभरसंरोद्धुमिति अ
तिसूक्ष्मत्वाज्जीवस्यअत्रविप्रलंभेजीवति॥एतेशौर्यादिहारादिकरुद्धानीयाःगुणालंकाराःअभिधानमिति
शब्दार्थालंकाराणांगुणवत्समवायेनस्थितिरितिभामहदंडिनोभेदेनभणनमसत् तथाहि शृंगारादि
रसंगुंफेप्राच्यस्यालंकारस्योत्थापनेऽन्यस्यचरुद्धापनेगुंफस्यनदोषानापिपोषःनकिंचिद्दारुद्धाप्यतनतथापि
नदोषस्तत्वार्थालंकारस्योत्थापनेन्यस्यतादृशस्यरुद्धापनेस्वोक्तंयथा॥सतामपिमहादोषःस्यादेकगुणजीवि
नां॥वैमुख्यमालायांयथारुक्मनसोमिथः॥यथाच॥नकिंरुक्मनसोमिथःशब्दालंकारस्योत्थापनेगुणमेव

स्वोक्तंयथादुष्टः ऋतोपिनिर्वास्यः स्वामिनानयगामिना॥ अनुक्तंयुक्तंग्रहार्थीशास्त्रानिमंतेन्यर्वाविशत्॥ यथाचवि
ष्णुनानयशक्तिनाएवमरुंकारातरेषपिज्ञेयंगुणानांतुनेषायुक्तिस्तनैवगुणैकमाधुर्यमुत्सार्योजोन्यासेदोषप्र
संगात्॥ असमस्तेपि॥ वैदर्भीतुसर्वगुणावामनमतमद्दः॥ अद्राक्षमेति॥ अत्रवाक्येउक्तिमात्रमेवनवैचित्र्यं
तत ओजः प्रभृतिषुगुणेषुमस्त्वपिनकाव्यव्यवहारः स्वर्गेतिइयंवरवर्णिनीस्त्री अत्रस्फुरत्यकस्यापिगुण
स्यानुपरक्तेपिकाव्यत्वंस्वर्गप्राप्तिरूपहेतुसामर्थ्येसत्यपिदिव्यदेहरूपकार्यस्यानुक्तेर्विशेषोक्तिः घृतदेह
त्यागाभावेपिस्वर्गोक्तिफलस्योक्तेर्विभावनापि॥ न्यक्करोतीतिव्यतिरेकः॥ गुणनिरपेक्षाइति॥ अतिस्पष्टत्वात्
इतिभावः शृंगारइति॥ शृंगारांगेहास्याद्भुतादावपियद्यपिहास्याद्भुतयोश्चित्तविस्तारहेतुतयोज्जोप्य
स्ति॥ तथापिशृंगारांगत्वात्प्रकृष्टमाधुर्यमेवतत्रप्रतीयते॥ द्रुतिरिति॥ आर्द्रतेतियावत्॥ चित्तस्यद्रुतिहेतु
राह्लादकत्वमतिव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावात्लक्षणंसत्वबुधाश्रुतमपियदनुद्वेजकंवचस्तन्मधुरमितिभ
वतोक्तंतुलक्षणं॥ प्रियजनरूक्षाक्षरक्षेपवचनेनापितुस्मृत्यादितिव्यापकंपृथक्यदत्वंतुमाधुर्यवामनोक्तमव्या
पकंसमासेपिमाधुर्यस्यदृष्टेः अर्द्रत्वंमधुरत्वंचैवंस्यात्प्रेमणात्यरमेनदपभेदोगम्यापात्तेदंडिमतंतुरसवत्का
व्यंमधुरंश्रुवर्णानुप्रासाभ्यांवाग्रसः अस्यास्यार्थतानुवस्तुरसः इत्थंरसोद्वेधा॥ अनुप्रासस्यालंकारत्वाद्
व्यर्थतायास्तुदोषोभावत्वान्नगुणत्वं॥ वामनोक्तार्थगुणास्तुमाधुर्यमग्रेवर्ण्यते॥ अर्थादितिअमेतन
श्लोकेविप्रलंभभणनरूपसामर्थ्यात्॥ श्रव्यत्वमिति॥ ओजःप्रसादयोरपिश्रव्यत्वाच्छ्रव्यनातिसमस्तार्थश
ब्दमधुरमित्यतइति माधुर्यलक्षणंभामहोक्तमतिव्यापकत्वेननिरस्तं॥ करुणइति॥ अत्रक्रमेणोत्तमभणनात्सोभो

गात्करुणेनतोविप्रलंभे॥ ननोपिशांतेसातिशयंमाधुर्येनकिंतुसंभोगात्करुणादोसमत्तयाधिक्यमित्यर्थः॥
अन्येतुक्रमेणेतिव्याख्यांति॥ वीरेति॥ वीररसप्रधानास्थितिर्यस्ययद्वास्थानस्थितंनाट्यंतेयस्यतत्स्थितिवीर
रसेस्थितिमत्तत्तथा॥ विस्तारेति॥ विस्तारोविकाशः तद्धेतुर्विजनकत्वमोजसोलक्षणंसत्ननुहीनमवर्णितंवा
वस्तुशब्दार्थसंपदायदुत्कृष्यतेनदोजइतिभरतोक्तेरहीनानवर्णितस्यापकर्षणेःनोजसोपिगुणस्यप्रसादेयो
दाहृतिः स्वायथा॥ रुचाप्रोयादृशीकीर्तिर्मद्वक्त्रस्यान्ननादृशी॥ अरण्यंसमृगस्थानंनगरंकीटिकाश्रितं सा
हित्यादिरेषायत्किमपिकदाचित्कथंचिदुच्यते॥ तत्कथमित्येयंगुणः दंडुकंसमासंदैर्घ्यमोजइत्यपिनरीतित्रये
प्योजसः साधारणत्वात्॥ गौडीयानिर्देश्योनयुक्तमानितिवामनमंगलोत्तस्माद्रादत्वमोजइत्यपिनशुद्धंबंधगा
दत्वंप्रत्युतोज्झाहानिहेतुः॥ यथादेयंइद्राक्षविद्रद्वेइत्यकैर्वारुवदुच्चकैः॥ नार्यारीद्रेःस्पृशमांवज्रकूरेर्न
खाग्रकैः वामनोक्तोजोर्थगुणोहिविधोर्थ्यतेचर्चिष्यते॥ वीरेणात्सांतःपाठाद्भयानकेयोजइत्येकेऽकृत्रि
मेधनस्याग्निः सतथा॥ यद्वायश्चित्तंव्याप्नोतिसप्रसादः किंभूतः शुष्केंधनाग्निः स्वच्छस्यवस्त्वादेर्जलंय
थाशीघ्रंव्याप्तिकृत्तथाचित्तस्यप्रसादइत्यर्थः विभक्तवाच्यवाचकयोगादनुक्तयोरपिशब्दार्थयोःप्रतिपत्तिः प्रसा
दइतिभरतः॥ प्रसिद्धार्थपदनेतिभावः॥ पदपूर्विकानदर्थावगतिरितिशब्दार्थयोर्ग्रहणं सेयंविशेषणा
धाराविशेष्याणामुक्तिः वामनोक्तंशैथिल्यंप्रसादः॥ ओजोव्यस्यायद्दोषोयंतर्हिगाढत्वसंपुतं शैथिल्यंप्रसा
दइतिचेन्नमिथोविरोधगाढत्वशैथिल्ययोरेकत्रसंभवासिद्धेः॥ करुणप्रेक्षणीयेषुसंभवः रुरवदुः
खयोर्यथानुभवतःसिद्धस्तथैवोजः॥ प्रसादयोरित्यत्रासंभवः सिद्ध्यतीतिचेत्तोजस्येनभावइतिवक्ष्य

ते वस्तुत्यानुसभ्यानांनाऽऽकरुणवासितानांप्राक्दुःखंनेपथ्यादिदर्शनेनचपश्चात्सुखमितिक्रमा
त्सुखदुःखानुभूतिओजःप्रसादयोःपुनस्समनुभवप्रतिज्ञेति॥दृष्टांतासिद्धिःत्यहासवैरसप्रतीतिरानं
दरूपेचेतिदृष्टांतासंगतिःअर्थगुणास्तुप्रसादोग्नेचर्चिष्यते॥गुणेति॥मुख्ययावृत्यागुणारसेशौर्यमिवा
त्मनीत्यर्थः॥ध्वनिति॥रसध्वनिगुणालंकारेषुदोषेतिपृथगुक्तिदोषत्यागात्केचिदुक्ताःपरोक्तदोषगुणानांकर्म
णांतभावस्वीकारदोषवत्त्वान्यायकेनामित्यादि॥स्वभावस्पष्टविचारग्रहनंवचःश्लिष्टमितिभरतःविचारग
ह्यनंगंभीरार्थंअभिधानाभिधेयव्यवहारेवैदग्ध्यंननुगुंफधर्मःगुंफधर्मादिगुणाःतस्मान्मरुणत्वंश्लेषःयस्मि
न्सइतिबहून्यपिवाक्यान्येकपदवद्भातिवामनीयाः॥अस्युत्तरस्यांदिशिदेवतात्मेतिमरुणमदंतुरंदंतुरत्वेदृ
शीतिवैशेषोपनिपातःतंचान्यतरनिर्वाहेनिषेधंति॥तस्मादाशिथिल्यंश्लिष्टमितिदंडी॥यथा॥अपकारिण्यपिप्रायः
स्वच्छाःस्युरुपकारिणः॥मारकेष्वोपिकल्याणंरसराजःप्रयच्छति॥ओजोवेदेगौडयुंफदर्शिनोवामनमतिदंतेदृ
ढिथिल्यप्रियाःस्वयथा॥नीचाःस्वशीलंमुंचंतिनोपकारापकारयोः॥आरंभेत्येवकरणाभारारोहावरोहयोः गा
ढपदबंधतीत्यत्रोक्तेवस्तुत्यानुपृथक्पदत्वमेवसत्यमितिमाधुर्यमेवेदंअर्थस्यगुणांतरंसमाधानात्समाधिरिति
भरतः॥समाधानमारोपः॥यथा॥कीर्तिःपल्वलितेवासीद्गुणैःकुंदेंदुसुंदरीति॥सायमतिशयोक्तिविशेषःस्तस्मा
दारोहावरोहक्रमःसमाधिरितिवामनः॥तदिदंगुरुलघुवर्णसंचयोमिथोनरेणमितिदंडिभोजौ॥तस्मादन्यध
र्मस्यान्यत्रसमाधानात्समाधिः यथामुखंविकसितस्मितमित्यादि॥लक्षणेयंनगुणइतिस्वमतेत्वोजःबहुभिःस्फु
टैश्चविशेषैःसमेतमुदारमितिभरतः॥यथाप्रथममरुणच्छायइत्यादि॥उक्तेरवधानसाध्योनगुणःतस्मादि

कटमुदारतायस्मिन्सतिनत्यंतीवपदार्नीतिप्रतीतिरितिवामनः॥स्वयथा॥यद्यशःकेरवाराभंवैरिणा
मयकीर्तयः॥अत्रभङ्गंगांगनाभंगीमंगीकुर्वंतिइत्रया॥मनागमरुणानुप्रासप्रभावोयंनगुणःस्वम
तेत्वोजःयस्मिन्नथास्थितोपिनथास्खलितएवार्थःप्रतिभातिसोर्थव्यक्तिगुणइतिभरतः॥स्वोक्तंयथा॥तदेभःकिं
वाच्येतनपिपुजगज्जीवनकरश्चियःक्रीडागरंजयतिजलजंयस्यतनयः॥कथंवानिर्वाच्यंसरसिजमियंयस्या
भुवनत्रयीसृष्टासृष्टारसमजनिरुतःसर्गमहितः॥प्रसादान्नभेदोस्तीतिवामनीयाः॥तस्माद्यत्रप्रागिवार्थस्याव
गतिःपश्चादिववाचेसार्थ्यमतिः॥यथा॥वागर्थाविवसंपृक्तौवितिसोयमुक्तोंतरोक्तःप्रसादगुणेतिदंडी॥त
स्मादनेनार्थत्वमर्थस्यार्थव्यक्तिः॥दोषाभावोयंनगुणःपरस्परविभूषणंगुणालंकारयोरितिभरतः
भिन्नाधारागुणालंकाराकथमन्योन्यंभूषयेयुरितिदंडी॥श्लेषयमकचित्राणिभूरिरनुप्रासाश्चप्रत्युतगुण
न्विघटंतितस्माद्दंशेघविषमसमबंधाश्चौदसृदुमध्यवर्णारब्धत्वात्तादृगस्यमयः॥अत्रदृष्टांताःस्फुट
स्वानोन्यंन॥एवंपश्चदशेचद्वेयं॥तदिदंदृष्टिचेतभवतीतितस्मादारब्धरीतिनिर्वाहःसमतिवाननीयाइत्य
पिदूषयंतमार्गभेदेतिकश्चिदिति कुत्रचिदित्यर्थस्यव्याख्येयंतस्मात्समानगुणः॥अपारुष्येतिस्फुटशब्दार्थं
स्फुमारमितिभरतःस्फुटशब्दमेवेतिवामनः॥तदिदंमाधुर्यंकथंदोषाभावोवाकोतिरितिश्चोत्रमनः
प्रीतिकृत्कोतमितिभरतः॥माधुर्यमेवेदंतस्मादौज्ज्वल्यंकोतिरितिवामनः॥यस्यासख्यंनव्यापुष्कछायेयमिति
प्रतीतिःस्वयथा॥अस्तावनींविगलितोष्णिसंश्रितेर्केदिक्कामिनीपुरुदनीषुविहंगनादैः॥सोरण्यसीनमथुरा
लिमिषेणराज्ञानूत्पेदमुद्रितमुखाइवपद्मकोशाः॥ओजोयोक्तन्मनस्तद्दीप्तिरितिस्तस्माद्दीप्तसीमानंतिकनःकांति

रितिदंडी॥सावोपचारात्प्रशंसनाच्च॥क्रमेणोदा॥तेचयथासमीदाराः कन्येयंकुरुजीवितं॥ब्रूयतेनान्यवः॥कार्यमनास्थावाद्यवस्तुषु॥तदास्यमनुभूगात्रीगंधकोशाङ्गसंस्पर्शात्॥ध्रुवंभुवंगतस्यंदोर्भ्यांसेनवतामसी॥स्वमिदं॥यावंचेत्तद्विशेषकसमासोतिक्रमोः कांतिःस्यात्॥पदार्थइति॥पदार्थवाच्येवाक्येक्रियथा॥त्वेद्रव्येदःवाच्यःविनयनसमुत्थंज्योतिरित्युच्यते॥वाक्यार्थेपदोक्तिर्यथा॥दिव्यंपानंस्यात्किंतुमानुषंतिवाच्यनिमित्तोक्तिः॥वाक्यार्थस्यव्यासोयथा रुरुवंकचिद्दुःखंरुरुवद्दुःखंकचित्पुनः॥कश्चिन्नदुःखंनरुरुवमितिचित्रापचमितिः॥स्वमिदंतश्चैवसमासोयथा॥तेद्विमारुरुयमामंत्र्यंति॥सामिप्रायत्वंति॥वामनोक्तोयंद्वितीयोभेदः॥नन्वर्थस्यजडत्वान्नाभिप्रायःवक्रोक्तेरिति॥सइतिचेत्तद्वोर्थस्यगुणइतिकथंअवस्तुनराक्षेपकत्वंवनस्यगुणइतिश्लेषे॥तदस्तुतरमाक्षेपंयंवक्राभिप्रायरूपंवाचमाक्षेपकत्वमपिकविव्यापारादेव॥नथाविनिवेशप्रकारयोगेनथाभवेत्॥अतएवहीदृशवस्तुनोवक्रगतार्थस्वरूपंचर्मणे॥अर्थेतिप्रयोजकपदोक्तिर्वैमस्यंउक्तीतिनवीरुतत्वेत्युक्तयाविचित्रास्युः॥अपारुष्येति॥अन्यार्थगतनपारुष्ययथायशः॥शौर्यइतिविशेषोसौपर्यायोक्तेउदारतेतियथात्वनेवंसौंदर्यासच्चरुचिरेत्यादि॥दीप्तेति॥वामनमतभिदं॥यथाप्रेयान्सासमपाक्तइत्यादिरौद्रादीसारसाः शृंगाराद्यास्तुनेतस्तेषांपरित्यादकांतिरपिस्यादत्युत्तरं॥क्रमेति॥नेत्रपिधानादेर्यः क्रमोयच्चकौटिल्यंतयोरनुल्बणत्वेनाप्राप्यत्वेनोपपन्नायुक्तनयायद्योजनयोगस्तद्घटनायातदासमाशेषः॥यथा॥द्वैकामनसंगतेप्रियतमेबध्वादुपत्यादरादेकस्यानयनेपिधायविहितः क्रीडानुबंधक्रमः इषद्भ्रुकुटिकंधरःसपुलकस्वेदोदृशसन्मानसामंतर्हासरसत्कपोलफलकोधूर्तोपरांचुंबति॥अन्येका

मिता

प्रियाक्षिपिधानकेलिनाःन्यानुचुंबनेनरंतितिसंविधानकभवंवैचित्र्यमात्रमिदं॥नतुगुणःक्वस्वित्ति॥एकमर्थंप्रक्रम्यतत्त्यागादन्येनार्थेनकःरुधीनिर्वाहंकुर्यादित्यर्थः॥अर्थदृष्टीति॥स्वयथा॥सर्वथानष्टनेकत्यंविषदेवनशास्त्रिनो॥वारिद्वारिघटिपार्श्वेनाऽनंतपश्यद्वरी॥तस्मात्समाधिःकाव्यार्थगवनगुणःव्याजावलंबनंसमाधिरितिनुभोजः॥यथादर्भांकुरेणचरणेक्षतइत्यंकोऽनन्वीक्षिताकृतिचिदेवपदानिदत्वेत्यादिः॥ततदपिवैचित्र्यमात्रंअविच्छेदेनविच्छेदेनारोहावरोहाभ्यां३रसोष्टवतयास्थानस्यानुच्यनीचतयाचपाठेक्रमेणोजःप्रसादमाधुर्यौदार्यसाम्यानीतिगुणाः॥पंचैत्येकेतदसन्नद्विविषयविभागेनपाठनियमोस्ति॥किमपिकदाचित्कथंचित्पद्यतइतिपाठनियमः॥कस्मात्तइतिचेत्सोलीकत्वान्नगुणहेतुः स्वरादावोजःइंद्रयज्ञादौप्रसादःमेदाक्रांतादौमाधुर्यंशार्दूलादौसाम्यंविषमबंधेश्चौदार्यमितिछंदोविशेषसाध्यागुणाइत्येकेतदप्यसत्॥स्व—राद्यादिघपिप्रतिगुणंयथोक्तवर्णरचनासमासाद्यभावेगुणांतरप्राप्तेः॥यथा॥जेघाकोडोरुनालइति॥एवमिंद्रवज्राद्यादिघपिज्ञेयं॥तेषामपियेमाधुर्याद्यागुणाःशब्दगतत्वेनोक्तास्तेषांवर्णाद्याव्यंजकतांवगताइत्यर्थः॥स्पर्शावर्गवर्णाःह्रस्वांतरिताइतिरुध्वत्स्वरधर्मत्वात्॥रणयोर्व्यंजनयोरनुपपत्तेर्ह्रस्वांतरितोयानिबंधस्तुध्वंकस्मते॥तत्वेतिमाधुर्यानुकूलाःस्पर्शाइत्यादिर्व्यंजकतेतिसंबंधः॥अनंगेति॥एतानंग्याःस्वांतानिर्येयोगमेवध्यायंतीत्यर्थः॥अत्र ---- त्यादिरूपतयावर्णमिर्ह्रस्ववर्गोत्यगाःसमासरचनेचशृंगारस्यव्यंजकानइतीयेति॥छडघ्रेत्यादिरूपतयाअधइति॥क्रकर्कंक्रेत्यादिरूपतयातुल्ययोरिति॥कचोहत्तेत्यादिरूपतयापरीति॥दाहाधिक्येनाधोमु

र्वीस्त्रीशयनेस्थितीनांतस्तनजघनरुजनयोर्मुनिःमंक्षेति॥मंथेनायस्तेयदर्णवोभस्तत्प्रतिकुहरंवरुन्नयो
मंदरइतियोगः॥कृष्णाद्रौपदी॥केननाद्रितोयंदुदुमिरीदृगभूदितिवक्त्रार्थः॥अत्रेतियादिद्रुकोधादिव्यंजकं
वाच्यमत्रस्यादिदंचकाव्यमनाभिनेयार्थस्यात्तदानुमन्येनोद्धतरचनादि॥अभिनेयार्थेद्रुनाटकादितत्रेरौद्र
दावपिनदीर्घवृत्त्यादिकार्यंनमत्सरेणेतिविकल्पगद्यबंधास्यापिकाबंधस्यचवैकल्पेनमृदुवर्णैःस्यात्॥कथाया
मिति॥मृदुवर्णाकथा॥नाटकेति॥नकेचत्कंकरुणाविप्रलंभयोरौद्रेपिनदीर्घवृत्त्यादिकंकार्यंयत्तोरसप्रतीतौविरो
धिनाव्यवधायकास्वत्याज्यागवा॥एवंदीर्घवृत्तवृत्तीनांनानाविधसंभावनयारसप्रतीतंकदाचिद्यदधानी
तितस्यानादरःकार्यः विशेषेणकाव्येऽभिनेयार्थेतत्रापिविप्रलंभकरुणयोःतयोर्द्रुककुमारत्वादल्पस्व
रूपत्वेशब्दार्थयोःप्रतीतिर्मंदास्याद्रसांतरंतुरौद्रादौमध्यावृत्तिरपिधीरोद्धतव्यापारोचित्यात्दीर्घवृत्तिरपिवा
तदाक्षेपाविनाभाविरसोचितवाच्यापेक्षयानविगुणास्यादितिस्वापस्वीकार्यप्रसादस्तुसर्वरसगोवृत्त्व
सर्वत्रज्ञेयः॥तत्यागेत्यवृत्तिरपिनकरुणाविप्रलंभयोर्व्यंजिकानदंगीकारेमध्यवृत्तिरपिनव्यंजिका॥अतएव
वक्तमनुमन्तदष्टवायेरित्यादौप्रसादगवनमाधुर्येनायोजादीर्घवृत्त्यभावान्नचाचारुत्वमिष्टरसप्रतीतेरा
वमिति॥एकद्वित्रिचतुर्भिःछेदोभिरर्थसमाप्तौमुक्तकसंदानितकविशेषककलापकानिसर्वाभाषासिः स्युः
पञ्चादिचतुर्दशांतेषुकुलकं॥चतुर्दशाद्यमध्येकेमुक्तकैरेकविषयापद्धतिःपर्या॥स्वपरकृतानांमुक्त
नांमीलनंकोशः॥एकानेकप्रबंधकविषयत्वेनैककविकृतानांतुमीलनंसंघातसंहितनत्रेतेषांमध्येमुक्तके
षुरसबंधाश्रयेणनदीर्घवृत्तिःकार्याःन्यथातुस्वेच्छासंदानितकादौविकटबंधत्वेनवृत्त्यभावस्याज्यः प्रबं

धाश्रितेतुमुक्तकादौयथोक्तप्रबंधविशेषाआराध्याः पर्यायबंधेषुतुदीर्घावृत्तिस्त्याज्याकदाचिद्रौद्रादिवि
षयेदीर्घायामपिवृत्तौपरुषाभावेवृत्तीत्याज्येरकंपुमर्थमुद्दिश्यप्रकारसंख्याभूरिवृत्तांतवर्णनारूपायां
वृत्तिवृत्तस्यन्यासभरःकार्योनरसानांमध्यादुयांततोवाग्बंधांतरप्रसिद्धमितिवृत्तंयस्यांवर्ण्यतेसारवंडकत्वा
पूर्णत्वानुप्रसिद्धानयोःकुरुकादिभूयस्त्वेदीर्घापिवृत्तिर्नविरुद्धासर्गबंधेतुरसाएवाराध्याइति॥ ७ ॥

इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेकाव्यप्रकाशाष्टमोदासःसंकेतःसमाप्तः॥ ७ ॥

वार्थीकाव्यप्रकाशस्यगुणतत्वविवेकिनीसंकेतेनैवघटनेयदिकस्यापिधीमतः॥यदुक्तमिति॥अन्येनान्यथो
क्तमन्येनान्यथायोज्यतेइत्यर्थः॥श्लेषेण॥काकेतिहेतौतृतीया॥तथेतिश्लेषकाकुभ्योतन्नेतिपदानांभंगाभंगा
भ्यांश्लेषचकोक्तिःस्यादितिभावः नारीणामिति॥चेज्ज्ञानासिक्तनारीणामनुकूलमाचरसीतियोगः नारीणां
स्त्रीणांभंगेनतुनअरीणांवामाःस्त्रियःप्रतिकूलाश्चहितकृदितिहितंकरोतिकृतेतिच॥बलंशक्तिर्बलोदेत्यश्च
तद्भावेनप्रसिद्धात्मादुर्बलोविरोजाश्च॥मतमभीष्टंअत्राभंगाभंगाभ्यामुक्तिप्रत्युक्ती॥दारुणेति॥प्रथमोनतया
रौद्रान्तीयांनतयाकाष्ठेना केननाकाष्ठेनेतियोगः सत्वरजस्तमोसिगुणाः॥काकेति॥काकुशब्दव्युत्पत्तिस्तृतीयो
ल्लासेकृतावाक्यस्यसाकांक्षनिराकांक्षत्वाभ्यांकाकुर्द्विधासाकांक्षानिराकांक्षाच॥यस्माद्वाक्यादृशःसंकेतेना
र्थःप्रतीयतेननादृगेवकिंतुन्यूनाधिकःप्रमाणबलेननिर्णययोग्यस्तद्वाक्यंसाकांक्षमन्यथानुनिराकांक्षंव
क्तुराकाक्षावाक्येउपलक्ष्यते॥साचप्रस्तावबलान्निर्णीयते॥विशिष्टविषयतावास्याःप्रस्तावादेववाच्या॥ततश्च
कस्यआगमननिषेधायोक्तंकयाचित्ततरसख्यातुकाकावाक्यस्यविधेयत्वंप्रापितंविषयोप्यर्थांतरंतदर्थगनाव

विशेषस्तदर्थाभावोवेतित्रिधायथादेशः सायमरातीति॥अत्रसाकांक्षाकाकुस्तत्राभावात्ततोऽधिकंकुरुत
इत्यर्थांतरेगतिः॥सयस्यदशकंधरंकृतवतोपिकक्षांतरंगतः स्फुटमवेध्यतामधिपयोधिसांध्याविधिः॥तदा
ननइहोगदःप्रहितराघवेणामित्रिणाकक्षसक्षसदशाननोवनुनिवेद्यतांराक्षसाः॥अत्रतदात्मजइहोगदइति
साकांक्षयाकाकुस्वगतावाल्लिपुत्रोचितविशेषाअर्थ्यंते॥निर्वाणवैरिदहनाइतिअत्रभवंतीतिसाकांक्षया
काकुर्भवनाभावमाह॥भवंतीतिवचनोच्चारणंत्वर्थसंभावनंविदधदभावस्यनिषेधात्मनोविषयंभव
नस्यलक्षणमर्पयति॥नाभवेत्येवेत्यर्थः॥अभिप्रायवान्यावद्धर्मःकाकुः सनाकंकारीत्यादितुपयोवर्तीयः शब्दश
क्त्येनार्थांतरप्रतीतिर्हेतुत्वेकुणीभूतव्यंग्यभेदाद्यथा॥यदाद्यध्वनिकारः॥अर्थांतरेगतिःकाक्वायत्रेषापरि
दृश्यते॥साव्यंग्यस्यगुणीभावप्रकारमिमंनाश्रितेति॥तन्मतेकाकुवक्रोक्तिर्नालंकारः॥यथाचपाठधर्मत्वंका
कोस्तथाश्रुताज्ञेयं॥वस्तुस्वभावात्काकुःश्रुतमर्थमनादृत्यार्थांतरंवक्तीयके॥अन्येत्वेवमाहुः इहयेषांप्र
धानेनसंवित्तिरयंदेनप्राणेच्छासनयावर्णादिविशेषहीनावाकुजन्यते॥सानादरूपासतीहपादिचित्तवृत्तिंवि
धिनिषेधावाश्रयंचातत्कार्यलिंगतयावानादात्मेवागमयतिदृश्यतेहिमृगश्चादेरपिनादश्रुतौभीरावशोका
दिप्रतिपत्तिःनादाश्रितत्वाच्चानुमानमित्यर्थः॥यथेतेवर्णविशेषास्तन्नानारूपसानान्यात्मकवाक्यानुसंधिमया
इवप्राच्यप्रयत्नातिरिक्तनिमित्तांतरापेक्षास्तत्तत्रवान्यत्राधिप्रेतेःअन्यथापिप्रयोक्तुरेच्छयाः अतएवदृश्यंति
चाराः॥नादस्तुझटित्यात्मनुरवरागपुरुषस्थानीयानाप्रथाकुर्वंतुपायतइत्यनन्यथासिद्धोन्यथासिद्धश
ब्दार्थबाधतएव॥यथोक्तं॥भीरुर्नमेभयमितिं॥अन्यत्रकारणांकाकार्थस्यविशेषणार्पणेनाधिक्ये।

DR BHAU DAJI MEMORIAL डाक्टर भाऊदाजी स्मारकसमाकम्

धत्ते वामनस्यसादृश्यादुक्षणावक्रोक्तिरितिवक्रोक्तिलक्षणमाह॥वर्णेति॥वर्णस्यैकस्यानेकस्यवटपटेत्यादि
शब्दरूपरहितस्यसान्येसादृश्येस्वरेति॥स्वरव्यंजनसादृश्यमनकेस्यादितिवर्णसाम्यमुक्तं॥एकस्यैवपुनःपुन
र्निबंधसाम्यमाहत्तिरित्यर्थः॥एकइतिअदूरांतरितइतिविशेषः॥पूर्वइतिछेकानुप्रासः॥अनेकस्यैति अ
येभावः यत्रानेकंव्यंजनंडित्यादिव्यंजनसमुदायःसकृदेकवारमावर्त्यतेतत्रछेकानुप्रासःतनोरुणद्धीति॥तन्वी
पद्मकुड्मलस्याद्यनेकव्यंजनंसकृदावृत्तं॥कामपरिक्षामकामिनीत्यत्रतुकोमल्येनेकव्यंजनस्यद्विरावृत्तत्वाद्यनु
प्रासः॥एकस्यैतिअसमुदायरूपस्यैकस्यैवस्यरियावृत्तं॥तस्य॥सकृद्वृत्तेःसादृश्यचारुत्वेअनेकस्यद्विर्वृ
त्तेवातत्रेतिवृत्त्यनुप्रासे॥उभयत्रापीति॥उपनागरिकापरुषयोःप्रागिति॥अनंगरंगेत्यादिमृदुत्वेत्याद्यत्र॥अनंगरंगेत्यत्रैकस्यवकारस्यवद्विरावृत्तेः॥स्यान्मेति॥स्यान्मेतिनास्तितात्पर्येननुदुष्टत्वेनहिसर्वत्या
ज्यंदुष्टमेव॥स्यात्यमपिकिमपिरम्यमवतीतिनास्त्येनरतत्परतारवत्तुअपसारयति अत्रवर्णसमुदायस्यव
द्विरावृत्तेःरीतयइति॥तत्रनरीतयोवृत्त्यात्मिकाइत्यर्थः॥शब्दस्त्विति॥नतुवर्णाःनात्पर्यमात्रेति॥यमकव्यव
च्छेदार्थेनात्पर्यमन्यपरत्वेतत्रैवभेदेत्रनशब्दार्थस्वरूपेणअन्वयमात्रेति॥अनन्वयेशब्देकमोचित्यादानर्थ
क्येनतुनियंत्रनतोहंसदवहंसःहंसोमरालइतिचाकृतेनदोषः॥अत्रतुशब्दार्थयोरेक्यमेवाधत्तेपंचधेतिक्र
मेणाह॥पदानामितियस्येति॥अत्रपूर्वार्द्धेवदद्वनोविधेयःतुहिनद्योतिरनुवाद्यः॥तदेवोत्तरार्द्धेविपरीतंत
याज्ञेयं॥यथावान्यत्रशालिनिपद्यांक्तं॥सेयंह्रीर्नावसीदतीति॥विपरीतेपुनःस्तनभरेसेयंह्रीर्नावसीदतीति पूज्यानामिदं स्थानंइत्यत्रवद्धनोपादानंसकृदावृत्तेरुक्तं॥असकृत्वंस्वेयथा॥सेतिसेनःकिन्नसेतिसेतिचेत्तन्नैवं

र्ता॥ किंकुर्यतिमकुर्यतिनेकुर्यतिकर्मादृशाः॥ पदस्यसकृदावृत्तिर्यथा॥ वदनमिति॥ अत्रवदनेरुधाकरत्वे नोक्तापुननिर्पधोनयुक्तइतिचेन्न॥ वर्णनायस्यात्यंतोत्कर्षायस्योक्तस्यापितिरस्कारनदूषणं॥ प्रत्युतदूषणं॥ यद्धातस्याः सत्यवक्त्रंसुधाकरःनत्विंदुःसुधाकरइतिकाव्यारंभेयं॥ अनेकधा॥ दुःखाभावःसुखंनदुःखंसुखंवेय त्तन्नवासुखं सुखंवेतत्परमार्थेनयद्दुःखमसुखंसुखं॥ स्वमिदंयत्नाविद्यंकस्मिन्समासेन्यत्रतत्रेति॥ भिन्नसमासेऽत्यदत्यादिति॥ समासासमासयोरितिज्ञेयं॥ स्तुतेति॥ अनेकस्यनान्नःसकृदावृत्तिरेषाअसकृदावृत्तिःस्वरूपा॥ एकस्यनान्नःसकृदसकृदावृत्तिर्यथास्वेविश्वसृष्टकरोविश्वपालकोविश्वघातकः॥ विश्वज्ञोविश्वविख्यातोदेवदेवःपुनातुवः॥ नेनेक्षनेनेतवेत्यादौतुविभक्त्यादीवाच्यापौनरुक्त्येपिबहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्यादनुप्रासत्वमेव॥ यमकस्यवापिप्रायेणभेदाःस्युःवर्णानामिति॥ स्वरयुतानामितिशेषःतयासूत्रेनिर्दिगवचनेअनंत्रेइतिन्यायात्॥ वर्णस्यवर्णयोश्चपुनःश्रुतौयमकत्वंपरंवर्णस्यपदांतरगतत्वेनपुनःश्रुतौवैचित्र्याभावात्तस्मिन्नेवपादेपुनःश्रुतिःकार्यापुनःश्रुतिरावृत्तिवर्णस्यपादादिमध्यांतेषावृत्तिर्यथा॥ नानाशंशंकरोमम॥ वर्णयोर्वर्णानांचनस्मिन्नेवपादेपादांतरेचावृत्तिःस्वयमूह्या॥ यमोदोसमज्ञोतितप्रतिकृतिर्यमकंतेनैवकस्याश्चरस्यद्वयोर्वृत्तांवान्यसदृशेनिरंतरेसांतरेवाशो॥ राजनकमलंकारेअनर्थकत्वइति॥ मधुपराजितमानिनीत्यादौद्वयोरनर्थकत्वेवैतिशेषः॥ नचतदर्थंपदशब्दःपुनःप्रयुज्यते॥ पौनरुक्त्यप्रसंगादितिसामर्थ्यलब्ध्यर्थेभिन्नत्वेयचसाक्षाद्वार्थःप्रसंगेनपुनर्वक्तुमिष्टस्यादंबंधुरत्वादिनाचप्रयुक्तपदशब्दःपुनःप्रयुज्यते॥ इदेतिसवितानामस्तामरवेत्यादौतत्रपौनरुक्त्यदोषाभावाद्यमकत्वंप्रसज्येतेत्यर्थभिन्नानामित्युक्तं॥ तथादंत्योष्ठ्यौवकारवकारादिव

र्णभेदेऽप्यनुप्रयत्नतराक्तेचभेदेसंयुक्तयोःसजातीययोर्वास्वेवविशेषेयमकंधोनविरुध्यते॥ श्लोकनीत्यात्रापिश्रुतितुल्यत्वात्॥ स्वेयथा॥ यथानश्येतिविघ्नानियथानःश्येतिनद्विषः॥ तथाकुरुगुणास्तेवकृपालवःसदामनः॥ अत्रश्येतीत्येकंचैकःशकारोऽन्यत्रहेतत्रैकत्रचाश्रुत्यान्यतोदेत्योष्ठ्यः॥ तथागुणास्तेवेत्यत्रवकारोऽनुप्रयत्नतरःकृपोत्सानीतिकृपालुमित्यत्रत्वनुप्रयत्नतरः॥ तथानकारणकारायामस्वरमकारनकानेकोगाभ्योविसर्गाभावाभावाभ्यांचनविरोधइत्यन्ये स्वेयथा॥ अप्रमाणमप्रमानमंगीकुर्वनगुणव्रजं॥ देवदेवसमश्लोसिसाधुनामध्वनिव्रजन्॥ इत्यादि॥ श्लोकादन्यदृष्ट्यं॥ तदेवंपादव्रजमिति॥ अत्रप्रथमस्यिश्वपीतिभिदवर्जंपादस्यसकृदावृत्त्याभेदाज्ञेयाः॥ नेनप्रथमोद्वितीयतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोस्तृतीयचतुर्थयोर्द्वितीयस्तृतीयचतुर्थयोरितिचतुर्भेदीमध्यपिनगणिता॥ नचभेदमिति॥ प्रथमस्यकनेणद्वितीयतृतीयचतुर्थैःपादैःसकृद्वितीयस्यतृतीयचतुर्थाभ्यांतृतीयस्यचतुर्थेनसादृश्यंचद्वौदाः॥ चतुष्पदेसादृश्यंसप्तमोभेदः॥ अद्वैति॥ इत्यर्धेसकृच्छ्लोकेति॥ द्वौश्लोकौसदृशावित्यर्थः प्रथमपादादीतिप्रथमपादस्यादिभागःसतथा द्वितीयादयश्चतेपादाश्चतेषामादिभागास्तेषुतथा प्रथमपादादिभागइत्यत्रादिशब्दःप्रथमादिपादादिभागइत्येवंरूपतयाज्ञेयस्तेनभेदोयुज्यतेःन्यथातुदृश्यभेदोनोक्तिस्थतेः॥ यदादृश्यंविनापिपुरुक्त्यंस्येति॥ वाक्यस्यप्रकारार्थनाज्ञेयानतोभेदोक्तयुज्यत इतिश्लोकांतरेहीति॥ अत्रेहिभागस्यावर्तमानत्वेनवैचित्र्यमित्यावृत्तिरेषा॥ नत्वसौसादृश्यचत्वारिंशादितिहिचतुर्थेऽपादभेदानांकेवलानामेवभीरुनेउक्तसंख्यायुज्यते॥ हिकादियोगेतुबहूनेपि॥ प्रथमपादादीति॥ प्रथमपादादिगतोयोऽष्टरूपआदिशब्दादिमध्यांतरूपोभागइत्यर्थः॥ अनादिकनिति॥ अत्रांतशब्देनभेदतोऽन्यादिकनामा

यमकभेदाभीमोभीमसेनइतिन्यायेनगण्यते॥ननोनादिकादिकमितिलभ्यते॥यङोनादिकादिकमितियोगः
यङायमकस्यजातिनामेदअनन्तस्तुव्यक्तिनामानितस्समुच्चयति।नयोरनादिकाद्यनयोःसमुच्चयोयोगःनयोर्मिति
मध्यादिकादीनां॥आद्यादीति॥आदिशब्दान्मध्यांतभागानांमध्यादीतिआदिशब्दादंतादिभागेषु॥गदुश्चनमि
ति॥काव्यवपुषोरसोपचयभंगइतुत्वाद्यमकंगण्यते॥सन्नारीति॥सन्तीर्नारीर्बिभर्तिपुष्णातियोमानोन्मातियःस
तथा॥सन्नाअरीणामिभायत्रतथाविधोरणोयस्य॥आराध्येति॥सन्क्रियापेक्षयापूर्वकालता॥ननइतिप्रथमो
नंनसेनवा॥अत्रप्रथमपादस्तृतीयेपादेयमितःविनेति।गनोपराधंविनारुजानेनयतापापयनाःस्त्रस्वादिनाप्राणा
विनाशिनाविशिष्टपुरुषयुक्तोयमेनोनयनाद्दानिंकुर्वणेनस्करवादिनास्करवभद्रकेणायंमद्राजनोदीयतारक्ष्य
ते॥अरंशीघ्रंमानसात्मनःसनाक्कन्यमानसादितिपंचमी।प्रासादोन्प्रेक्षनइतिवस्कर्मणिमद्राजनंजेतिमद्राजाःस्व
स्कारस्तान्मुदंतीव्येवंशीलाःयनमानानोसाध्यमानोसादरेवदेशतिक्रियाविशेषणमिदं॥नथायंनमानसमाक्रम्य
नद्राजनोरवेक्षत॥यथासोध्मानःखिद्येतइत्यर्थः॥अत्रप्रथमेद्वितीयेतृतीयश्चतुर्थेपादेपादेयमितःसत्वेति।सप्र
कोपनद्दापुरुषःपुनःआरंशत्रुसमूहेभरादवशेवर्त्तमानंदुर्वलंदीर्घाकंदसर्वकालरणेप्रापयामास॥अरुं
सम-नगच्छन्शीघ्रगामीत्यर्थः॥अरुंतिनिरस्यतिछिनत्तिसत्वेनयेप्रारंसास्तेषुरनःसर्वथाश्रितनरुत्वग्वसने
येनारेणसर्वेषांयोद्दारुणोमानस्तमिछंतिदार्वाग्निनासमेछिनंयस्य॥अनेनेति॥अत्रद्वितीयपादविभागेःतथा
गेहंतभागआदन्तःवेधायोनवेदनवेत्तियाचनेत्रमानवेदयोरुपोभजते॥यदानतइति॥यस्माःप्रणतःअयस्म
दुरासदैवस्यदानात्रन्यायातिक्रमेनगच्छत्यसौ॥शिवेनुकूलंवराभिलाषोस्मरेणमितोध्यायामितोअत्रपादस्य

गवार्द्धंतकोमरस्वतीति।हेवाणिचित्राख्येस्थितेसरगच्छस्वतिकुरुमद्भुतिशयेनकुरु॥क्षेत्रमेवशरीरमे
वकुरुक्षेत्रो॥तत्रनदिसबोधनमेतत्॥अत्रपृथर्द्वेआद्यंतकोत्तरार्द्धआद्यंतकोतादिकसमुच्चयःसकस्तस्यो
केआद्यंतकोतादिकयोगोयथा।ससारेति।प्रत्यक्षार्द्दर्पणस्मरेणच॥सारसंमुक्ताकांडनूतनशाकशाखांरत्नं
तीनविद्यतेनवीनोत्राणःशब्दोयत्रासौअविभ्राणानाविभ्राणाअपितुपक्षिध्वनियुक्ताशारदतुविशेषःनवाम्रक
स्यामधुपेति।अत्रनियतेस्थानेआवृत्तिःशब्दभेदइति।यथाकरइत्यत्रपाणिक्रेडाद्यर्थभेदेनशब्दभेदानवर्णभेदे
नसंघट्यर्थयुक्तोवर्णैकस्वररूपत्वात्।ननुस्वरभेदाद्भिन्नस्वरूपापन्नत्वभावात्तत्रैवस्मादित्याशंक्याह।काव्यमा
र्गइतिभेदादितिभेगत आवृत्तानवमोभेदोनेतरंवक्ष्यतिविधाविति।अत्रविधुविधिश्चेत्युकारकारयोर्वर्णयो
भेगेऽपिभेदःअलंकारसर्वस्वमतेत्वत्रार्थापत्तिरलंकारः॥तथाहिविधोर्वक्रेमदेश्वरस्यापीदृग्दृश्यतेनदार्थादन्ये
षामीदृग्दशासिद्धेरिति सेसृष्टिरपिभक्तीतिभवेनचत्वदृशंनेभ्यादित्यादिनाकारणभक्तिप्रद्धाणांविलोकनयाच्चा
वर्तादक्षशभक्ताचलोकनेस्नेहवर्तीनांलोलत्कलस्यद्रिनीकृष्णनयाचारुतयाच हितप्राप्तायनीतेनीताचहितप्रा
प्तयेमहानिधीइति।प्रथमायोरोरेसोयमितिदीर्घः चत्वनेति। अत्रस्त्रीक्लीबलिंगयोर्द्विवचनेकवचनयोश्चश्लिष्ट
नेत्यर्थःमहदेति॥हेउमेमहदेनुत्सवदेआगमाद्धरणेआगमनेःअपलापिनिस्मरैःसेधासेधानेयस्यतंताद्दशंस
मासंगेविषयप्रसंगमचरत्यहागमस्यस्वीकारेसमासंगेविघ्नंरक्षा॥तथाबहुसरणेबहुव्यापकेचिन्नोद्दम
वसरेकारकेहरस्फोटयेतिसंस्कृतपक्षःप्राकृतपक्षेतु हेहरवधूशंभुपत्निमदेहिरसेधर्मेनमोवशामाशांगमा
गमाद्भवाद्धरस्फोटयानथा॥णेअस्माकंशरणंत्वेचित्तमोहोःपरंरतुमेसहसावलेनाप्राकृतत्वाच्चित्तमोहमित्य

न्कीवत्वं॥गवंसंस्कृतस्यापभ्रंशादिभाषास्लेषोपिज्ञेयः वक्ष्यतीतिवदिवन्योरुपं॥कृदितिकरोतिकृतयोः प्रकृत्योः सहस्वमितिक्रियाविशेषणंसहस्वशब्दोबाहुल्यार्थः स्यात्स्यादितिवर्तत्तीतिनेदिनानेदिनोगुणविशेषस्यभावोनेदितेतिचाख्यानकृन्नदित्तप्रत्ययानांभेदःसर्वेति॥इहशोभोत्वंसर्वस्यसर्वस्वत्वमेवसंसारोच्छेदनत्परःसन्ननयोपकार्ययोः सोमुख्यशरीरवर्तनमायासि आगच्छसिअन्यच्च॥इरस्फटय॥भवसपद्यस्वनयनिवारय आयासिरवदकारिवर्तनंननुप्रथयेतिस्फन्दिभक्त्योर्भेदः अत्रप्रकरणादिनानियमाभावेस्लेषोनतुध्वनिःप्रकल्पादितिति॥अभंगस्लेषइत्यर्थः यइति॥गोत्रशब्दोगिरिवंशार्थःपक्षाःपत्त्राणिस्वर्ग्यश्च क्षणंमहूर्तनिश्चयश्च॥ज्ञातकोटिदःज्ञातकोटीनांदाताज्ञातकोटिनावज्ञणंछेदकश्च॥विबुधादेवाःस्वरित्यादीति। सन्माद्वारोदात्तानुदात्ताःभिन्नेति। भिन्नाभिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वंकृतेणशब्दार्थस्लेषयोर्हेतुरित्यर्थः। अन्येरित्युद्भटादेः। अयमिति योसकृदित्यादि। कष्टत्वादिति। गतेत्रयेपिशब्दगतत्वेनदोषगुणालंकाराः। व्यर्थत्वादिति। गतेनुत्रयोर्थगतत्वेनदोषगुणालंकाराःनङ्गावेति॥अयंभावः गोत्रादिशब्दसंयोगेअलंकारस्तदर्थवंशशैलादिप्रयोगानुमेति। नङ्गावतदभावानुविधायित्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांशब्दालंकारत्वात्र॥अर्थालंकारेशब्दाःपरिवृत्तिंसहंते। अर्थस्तुतदवस्थएवस्वयंचेति॥गोरूपक्षे॥पक्षवचदानाभास्वद्भोकराभ्यांइतिभासतेस्फरेनासुयन्नशक्यफलंतत्सख्यानामीहितंप्रदत्तेसंध्यापक्षेतु। भास्वत्करःसूर्यकरःस्यापफलंविश्रांतिःस्वश्वइतिसमभ्यर्णं। अभंगइति। अर्थस्लेषनयोर्मध्यस्थयःसंमतः नन्विति तर्हिकोविषयइत्याह। स्तोकेनेति। नह्यभंगमात्रमर्थालंकारस्याहेतुः। किंत्वन्वयव्यतिरेकोअर्थस्लेषस्यतर्हिकोविषयइत्याह। स्तोकेनेति। तुल्यार्थःकोटिरयं। गतेनालंकारांतरविविक्तोनास्तिस्लेषइति

यदुक्तंपरैस्तन्परिहृतं॥केचिदत्रापितुल्ययोगिनामाहुःद्विविधस्यापिपरैरुक्तस्लेषस्यालंकारांतरप्रतिभोत्पत्तिः॥हेतुत्वंदूषयति। नचेति।अयमिति॥यंचेत्यादिःप्रतिभेति॥प्रतिभार्यस्याभासमात्रं ननुप्ररोहोनिर्वाहइतियावत्॥यथागुणक्रियासाम्येपरयादुपमानथाशब्दसाम्येपिसास्यादितिनिर्णेतुमाह। नथाहीति। सकलेति॥सहकलयाकलेनवर्त्ततेयत्सकलाःकलाविद्यतेयत्रसकलैःकलाविद्भिःकलेसकलंचतत्कलंचेत्यादिविग्रहःपक्षद्वयेपियथायोगंयोज्यः॥शब्दमात्रसाम्येपीति। गतेनोद्भटेनशब्दमात्रसाम्येशब्दस्लेषत्वंनिरस्तं। इहापीति। शब्दालंकारप्रकरणे॥गतेनशब्दमात्रसाम्येपुपमात्वंसिद्धं॥शून्यइति। चारुत्वादिधर्मप्रयोगेनुपमा। तत्प्रयोगेस्लेषइतिपरस्याशयः॥ननुयदिपूर्णोपमयानिर्विषयत्वंप्रियायाभवद्भिःशब्दसाम्येप्युपमात्वंस्फुटंनतर्हिस्लेषस्यानिर्विषतेस्याद्। देवेति॥त्वमेवेत्यत्रैवकारनिर्देशात्पातालमितिव्याख्या। तेननरूपकाशंकाआशादिशआरुजश्च॥गतेनपृथ्वीलक्ष्मा॥चामरबीजनेचामरमरुतांभूमिःअमराणांमरुतांचभूमिःस्वर्गःइयोरिति॥स्वयंचेत्यादावस्मदभीष्टस्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमायदितेनरोचतेनदानवापिमर्त्तान्यच्चलब्धसत्ताकयोर्द्वयोर्योगेसंकरःस्यादेव॥अयमिति॥स्वयंचेत्यादिकंतत्सिद्धमेनद्गुणक्रियासाम्यनुपमाशब्दसाम्येतुस्लेषइतिविशेषस्यानपिधानाच्छब्दसाम्यमप्युपमायाविषयःस्लेषस्यानुपमयाविरहितइतिस्वयंचेत्यादावुपमैवयथोपमावाध्यत्वंस्लेषस्यनथालंकारांतरवाध्यत्वमपितस्यस्यादित्युद्भटदृष्टमन्यदपिदूष्यते॥नचेति॥अक्षइंदुरविंदुरिन्नीयेतिनचेंदुरविंदुरित्यन्यार्थः नचैकार्थप्रतिभामात्रेस्लेषः किंत्वर्थद्वयप्रतीतेस्यादित्याह॥नचेति॥यथानिरोधाभासोपिविरोधोनतथास्लेषाभासः॥स्लेषइत्यर्थः॥कानिचान्येवमादिवाक्यानीत्याह। नथाचसङ्गत्यादि॥

वेशः कुरुः सगवर्वेशोवेणुः श्लोकोयशोपि तत्पुरः सर इति॥आर्योत्याइवसंध्यायाः कार्मीवदिवसः पुरः
संमुखंसरतीतिच्यारव्या॥नचत्वग्नेदिनंपृष्टनश्वसंध्यायांतीति॥गवेद्विकादापिनसंगमःस्यात्॥आदायेति
अचलंशेलंनिश्चलंच॥अहीनंशोषंनाहीनं॥विषमान्निरूपाचेचलाच॥अच्युतोविष्णुर्गतिशून्यश्च॥एकदेशेति
भानद्योक्तदेशविवर्तिरूपकस्यनुल्लेखमनेपरंपरितसज्ञा॥अत्रवर्णनीयस्यराज्ञोमुक्तामणित्वरूपणान्यथा
नुपपत्यावेशस्यगोत्रस्यवेणुरूपणरसादनुक्तमपि॥श्लेषबलादन्यतइत्येकदेशविवर्तित्वं॥सइतीत्यत्रै
कदेशविवर्तिरूपकेनात्मकविरिवेत्यत्रश्लेषव्यतिरेकोनुरागवतीसंध्यात्यत्रसमासोक्तिरादायेत्यत्रचविरो
धः॥ननुस्वरितेत्यादिपरोक्तंपूर्वोक्तपूर्वपक्षस्योपहासंकरोति॥शब्दश्लेषइति॥यएवेति॥शब्दार्थौचा संवेति
विचित्रतानाएतेनस्वयंवेद्यादेःशब्दएवकविप्रतिभासंरंभगोचरइति॥परमतेपिशब्दश्लेषतानत्वर्थश्लेषतेत्यु
क्तं॥रसादीति॥रसादिव्यंजकस्वरूपंयस्यवाच्यविशेषस्यअनुप्रासादीनामपिशब्दालंकारतार्थापेक्षेवेतिनेष्यथा
लंकाराःकिंनस्युः॥गुणदोषनेति॥शब्दगुणदोषाअर्थगुणदोषत्वेनकिंनोच्यंतइतिभावः॥संस्कृतादिपदद्वयाणा
मर्थभेदेयुगपदुक्तिर्भाषाश्लेषइत्येके॥नचसंस्कृतस्यप्राकृतभाषयाश्लेषोयथा॥सरलेभाइसरागंपरिहर
रेणोरुनुचसेरेभं चिरसंविरहायासंभवेदुनवचित्तमसहमं॥गवमन्यभाषाणामपिहिन्यादिश्लेषोस्तेवांनराणां
ज्ञेयः॥वर्णाइतिलिपयः॥तासामेवस्वरूढ्याकारोद्दासनासंभवात्॥लिपीनांचश्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मक
शब्दाभेदेनप्रतीतेरत्रवाचकशब्दालंकारतानलिप्यलंकारताचित्रमितिचित्रसादृश्यादाश्चर्यंहेत्वाहाचित्रं
मारारीतिमोरारिःश्रुतःआसारसदृशवेगेनसर्वेषामाद्याआदिमेतिपाठेनरंजनायथा॥द्वादिकानरसाधा

रणोमाशब्दस्यदक्षिणतोधःक्रमेणवर्णाश्चनुर्दश॥शिखायांसाधारणःमाशब्दऊर्ध्वक्रमेणवामतस्ता
वेनगवयावेनमाशब्दःसाधारणगतःफलंतस्यैवमाशब्दस्यदक्षिणतोनिःसरणक्रमेणवामतश्चप्रवेशक्र
मेणवर्णाःसप्तसप्त॥एषाद्वादिकतलासाशब्दादूर्ध्वक्रमेणगंदिकायावर्णत्रयमुपरिमाशब्दःसाधारणः॥
तस्यदक्षिणतोवामतश्चतथैवचत्वारश्चत्वारोवर्णागत्वाक्रमेण॥ततस्तस्यमाशब्दस्योपरिवर्णद्वयंनेतव्य
मतः॥सनोमाशब्दादिःपंचकत्वोद्विरावृत्ताःशरकंतिशरदुर्गनेयाःशरस्रातीतिशरस्रा॥बहुस्रारेणननर
स्रानामस्त्रिमास्रानामारवांयत्रहंसीमिवहस्रा॥करान्स्रोतीतिकरस्राःक्षमापाःअनेदाविजिगीषवःकर
स्रायस्याःअचद्भुतेनशुक्लपक्षेननिर्मस्रा॥स्रापनायथा॥पादचतुष्टयेनपंक्तिचतुष्टयेकनेप्रथमादिपा
देषुःप्रथमाद्यक्षराणिचत्वारिचतुर्थादिपादेभ्यःपंचमादीनिचचत्वारिरुद्ध्वाप्रथमनःपादःद्वितीयात्प्र
थमंप्रथमाद्वितीयनृतीयेद्वितीयनृतीयाभ्योचतुर्थेचतुर्थात्तृतीयद्वितीयेनृतीयात्पादात्प्रथममक्षरंरुद्ध
ध्वाद्वितीयःपादः॥द्वितीयादष्टमंप्रथमान्तसप्तसप्तद्वेद्वितीयनृतीयाभ्योपंचमेचतुर्थात्षष्ठसप्तमेनृ
तीयादष्टमेचरुद्ध्वात्तृतीयःपादः॥चतुर्थादिभ्यःप्रथमादीनिप्रथमादिभ्यःपंचमादीनिपादेभ्योक्षराणि
रुद्ध्वाचतुर्थःपादः॥भासइतिइतिप्रतिभासारसेनसमंताद्वानाद्वनाअशोभायथावादेरुक्तावचित्ताद्भुतभा
शास्यादेवंवादिभिर्विद्वद्भिरुक्तानि॥बनेत्याश्चर्येस्रापनायथा॥भाशब्दःकर्णिकास्थानेनतोक्षरद्वयेनकंदि
स्रानिःसरणक्रमेणविदिग्दलंचाक्षरद्वयेनप्रवेशक्रमेणतनःसरश्चभाशब्दस्तोक्षरद्वयेविदिग्दलंनि
र्गमेनसाचत्वेविदिग्दलेप्रवेशनभाशब्दयावत्पुनर्भाशब्दोनिर्गमेणचतदेवाक्षरद्वयमित्यादिनाक्रमेणद

इत्यष्टकमुत्पाद्यमिति। विदिग्दृक्चर्णानांदिग्भाशब्दस्यचाष्टकत्वआवृत्तिः। खद्वादीत्यादिशब्दान्मृशलधनु
र्वणिचक्रशक्तिशूलइन्द्रस्यस्तिकादयस्तथैकद्वित्र्यादिव्यंजनस्वरस्थानपादाईस्त्रैकगतगतप्रत्यागता
दयश्चित्रभेदाज्ञेयाः। रसेति हेसारथिररसासारःरसवेगवईर्षआयानाक्षपृथुनेत्रज्ञानंमुखमवरोम
स्मेनानर्तीतिमातावान॥अनक्षरवद्विद्यकनवक्षरंतःसनःसारसाद्रतासाविगतोपक्षयाअस्तु क्षनआ
योयेस्तेक्षनाचाःखरास्तान्स्यतियासाभ्रस्तथा॥तवैवेश्वनुरवधारणेअन्यकेवलमथोधः क्रमेणस्थिता
नोपादानांप्रतिलोम्येनस्थितिर्यावदईभ्रमस्यापि॥तत्रद्विप्रथमादिपादानांप्रथमेश्वनुर्थतृतीयद्वितीयत्र
मपादानामष्टमेश्वाक्षरैः प्रथमःपादः॥गवेद्वितीयरसमेसप्तमीयषष्ठेश्वनुर्थपंचमेश्वद्वितीयतृतीयच
तुर्थपादाः॥इङ्चरगर्वेतदेवोपरूभ्यतइत्यईभ्रमस्याथवरुक्षानात्मवर्नोभद्रं॥अन्यइति॥वर्णव्युत्क्रमेयथा
रूपदितिनामरभ्रमनतोद्भियुगोजलदद्युतिर्विभुः पृथुभुजगाधिपस्फुटफटासुभगः कमठारिजिन्नथा॥शिवरू
पेपदव्ययविलासगद्वंनिखिलेनसाधुरोधनविधुनावनीद्रुतनःसकलः कलिलावलीजिनः॥अत्रश्रीपा
र्श्ववर्णनेसिद्धिर्छंदसिप्रतिपादमाद्याक्षरद्वयस्यात्याक्षरसमकस्यच्युतौप्रमिताक्षराच्चेननथाद्याक्षरसमक
स्यात्याक्षरद्वयस्यचच्युतोद्भुतविलंबितच्चेननस्यैवचर्णनं॥गवेबिंदुमात्राईमात्रात्युनानिक्रियाकारकपाद
संज्ञासंबंधगुप्तानिप्रश्नोत्तरप्रहेलिकागोमूत्रिकानुरगपदादीनिकंठाभरणादिभ्योज्ञेयानि॥अमुख
इति॥ननुपरमार्थतः एतेनपर्यवसानान्यथात्वेलभ्यं॥अरीति॥अरिवधदाईहायेषांशरिणांनारीरत्यतियः
सनथा॥मृतशब्दप्रेरिताथोपिछिरतायामवनिनरुतिलकोअगोमेरुः सन्नसनामानस्याभाति॥अत्रदेहशरि

रशब्दोसार्थकोसभंगोसंनोदानत्यागशब्दावनर्थकोसभंगोसंतोसारथिरुतशब्दोसार्थकानर्थकोसभं
गाभंगोसंतोपुनरुक्ताभासोचकासतीति। अंगनेत्यारामायंयोनेनथा॥अत्रांगनारामाइत्येतोशब्दौअनर्थको
॥देहशरीरादिशब्दवईगाभावाद्भंगोचकेचिदस्यार्थस्योनरुक्त्याश्रितत्वादर्थालंकारत्वमाहुः॥वयंत्व
र्थस्योनरुक्त्याश्रितत्वेपिशब्दवैचित्र्याच्छब्दालंकारत्वंब्रूमः॥नन्विति॥ननुकरोपिकेसरशब्दःश्रेष्ठार्थेपिचरूप
दिरक्तोरंजितःस्वरुकठोरः तेजोधाम्नोमहत्सवश्रुतःतेजोगुणवापृथुमनसोमहत्सावापृथुमनसोस्वामी
विष्णुर्जेनाहरिः। सिंहः। एकस्मिन्निति॥ननुकेसरादिपदैःनेकार्थैस्त्यर्थः॥अपरस्मिन्निति॥एकार्थेवपुरादि
पदइत्यर्थः॥ ७॥ इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेकाव्यप्रकाशानवमोल्लासःसंके
तःसमाप्तः॥ ॥लोकोत्तरोयंसंकेतःकापिकोविदसत्तमः॥शब्दस्याडंबरोयत्रश्रमणत्वेनानिश्चितः॥
अथडाषष्ठिमुपनाद्यर्थालंकारानाह तत्रापिप्रकारवैचित्र्येणनेकालंकारबीजमितिपूर्वमुपमाच्यते
गयाचार्यालंकारत्वेनप्राच्यैरुक्तत्वादुक्ता॥यावत्वेषाश्रौतीरूपेवादिशब्दपरावर्तीसहनान्यशब्दपरावर्त्तसह
नाभ्यामन्वयव्यतिरेकत्वेनोभयालंकृतिः। अनयावासोपुनरुक्ताभासोभयालंकारसंसृष्टिरपिप्रोक्ता॥श्रौतो
ज्ञेयेवमुक्तवान्॥साधर्म्यमिति॥साधर्म्मणोभावःसाधर्म्मसमानधर्मसंबंधः तच्चप्रतीतयोरुपमानोपमे
ययोरेवनकार्यकारणादिकयोरसंभवात्॥सत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिसाधर्म्मभावेपितयोर्नोपमाद्वयत्वा
भावात्॥उपमितिःसमगुणद्वारेणोपमेयस्योपमानसदृशीकरणमुपमा॥उपमर्तीपमेयमनेनिष्पद्यतेयसा
दृश्यप्रापणादुपमेययेनतदुपमानंतथानेनयत्तुसमीपेक्षिप्यतेगुणद्वारेणतदुपमेयं॥द्वयनयाकविनायदु

रूप्यतेनदुपमानमन्यदुपमेयं॥ननुप्रसिद्धमप्रकृतंचोपमानमन्यदुपमेयं॥एवंहि॥ततःकुमुदनाथेनकामिनीगंडपांडुनाइत्यादौचंद्रादेःप्रसिद्धस्यापमेयत्वंगंडादेरप्रसिद्धस्योपमानत्वंनस्यात्॥प्रकृताप्रकृतत्वंपिकाद्यविवक्षयैवार्थाकार्या॥चंद्रगंडयोरुपमानोपमेयत्वप्रसिद्धौसत्यामपिवक्त्राप्रसिद्धिविपर्यासेनोपन्यस्यकल्पितत्वाद्विपर्यासोपमेवविधकाव्येषु नसामान्योपमेतिश्रीभोजः॥क्वचिदुद्धस्यापिसाधर्म्यस्योपमानत्वंयथाह्रस्वादीर्घसूर्यकर्णःकुंभोदरइत्यादि॥भेदेति प्रायःशब्दार्थाभ्यांपुरुषःपुरुषायथेत्यादिदर्शनाच्चक्वचिदर्थेनास्याभिन्नेउपमानोपमेये॥अनन्वयेनोपमानोपमेययोःशब्दार्थाभ्यांक्वचिच्चार्थेनाभेदेवयथारविरिवरविः॥रविःसूर्यइव॥उपमानोपमेययोःशब्दार्थद्वारेणस्वगतोभेदोनधर्मद्वारेण॥धर्मद्वारकभेदेहिव्यतिरेकालंकारत्वंस्यान्नोपमालंकारत्वं॥उपमानोपमेययोर्योभेदःशब्दार्थद्वारकोययोपमायामस्तिनथासमानधर्मद्वारेणाप्यभेदोप्यस्ति॥यदाहुर्यत्रकिंचित्सामान्यंकाश्चिच्चविशेषाःसविषयःसदृशतायाइतितदर्थमुपमाभेदपान्यत्रसूत्रेउकारप्रश्लेषोज्ञेयः॥तत्रचभेदाभेदाश्रयान्योपमेतिसिद्धं॥उपमायावाचकाइवादयोऽर्थेत्यव्ययानितुल्यार्थवाचिनःप्रतिपक्षप्रत्यर्थकादयःप्रतिबिंबप्रतिच्छंदादयश्चशब्दाः॥कल्पबादिप्रत्ययाश्चस्वर्थेनेत्ययत्यनुकरोत्यादिक्रियाश्चचंद्रमुखीत्यादिसमासश्च॥उपमानमुपमेयंसाधारणधर्मउपमाप्रतिपादकाश्चेत्यत्रम्युःसापूर्णा॥एषांक्रमेणैकद्वित्रिलोपेक्ता॥उपमानविलोपेणःपद्मादेरुपमानत्वास्थापकाःश्रुत्यैवेत्यभिव्यापारेण॥यथापट्ट्यांयस्यांमेतविद्यानहिनपुनस्तत्रविश्राम्यति॥अतःसाश्रुत्यैवसंबंधंदिशतेन॥तत्वेचायमिवादिरुपमानोपमेययोरेकतरत्वाप्यविशेषतः

DR BHAU DAJI MEMORIAL

श्रुत्याद्दिष्टमुपमानोपमेयभावंवक्तीति॥तत्सद्भावेयथेवादिभावेश्रौतीतथैवेतिश्रौतीत्यर्थः॥इवार्थेविद्वानेवतिरिवाज्ञेयःतेनेति॥चंद्रेणतत्तुल्यमितिचंद्रबिंबतुल्यंमुखमस्य॥इदंचेति॥मुखंचचंद्रबिंबंचतुल्यं॥उभयत्रापि॥क्रमेणेतिशेषः॥पूर्वयोस्तुकर्त्रैवेतिभावःतुल्यादीनितुल्यप्रकारशब्दाः॥साम्येति॥समएवसाम्यंसमानोधर्मःद्विष्ठरूपंसादृश्यंतुल्यता॥अयंभावः॥उपमानोपमेययोःसाम्यप्रतीतिर्नतुल्यादिशब्दादेवकिंत्वर्थात्तुल्यादिपदानामेकतरत्रैवविश्रांतेः अन्यत्रसाम्यान्वेचनयासादृश्यप्रतीतिः॥तदुदित्यार्थात्यर्थः॥इवेनसदृशसमासःस्याद्वानवेत्याह॥इवेनेति॥एतदुक्तंभवति॥इवेनेतिप्रायेणश्रुत्याश्रितेसमासेश्रौतीतियोगः॥स्वश्चेतीति प्रभावोविक्रमः॥अन्यतुप्रकृष्टोभावोनुरागस्तयोःप्रभवउत्पत्तिःस्थानं॥अत्रश्रीःस्वार्थानपतिकाप्रभावप्रभावगोचरनटयंयथेतिचक्रमेणोपमेयोपमानधर्मोपवाचकं॥इयंवाक्यपूर्णाश्रौतीवाक्येपूर्णार्थायथा॥चकितेतिननुसादृश्यंतुल्यादिशब्दान्तरसाम्यप्रतीतिःकिंत्वर्थादित्यत्रस्थितेनापिसमत्सदृशेनोपमानोपमेययोरेकतरस्यसादृश्यमर्थादवगम्यते॥भुजैरिवेति॥योराजासदाचतुर्भिरूपायैःशौर्यश्रियंचतुर्भिर्भुजैर्भुवनंबभारेतियोगः॥अथवाशौर्यिःसहायःसन्चतुर्भिरुपायैर्भुजैरिवेतियोगः॥इवेनसमासपक्षेसमासेश्रौतीपूर्णोपमेयं॥यथेवेनसमासेनेच्छंतितन्मतेवाक्योपमेया॥करेति॥अत्रकरतरुणासदृशइतितरुपदेसदृशशब्दउपमेयविश्रांतस्तदुक्तंसादृश्यंसाक्षाद्भवेत्॥अन्यत्रसादृश्यमर्थात्प्रतीयते॥बहुव्रीहौतूपमानेसदृशशब्दोविश्राम्यतितत्रसादृश्यंसाक्षादपरत्वत्वार्थादिर्यमनासेआर्थापूर्णोपमा॥गोभार्यतिनद्विरेफश्रौतीपूर्णयमितियोगः॥भुजंगवदित्यत्रइवार्थेवतिः॥ततःश्रौतीत्वं॥भुजंगःकामीसर्वार्थात्समुद्रःअंबररत्नंरविस्तेनतुल्यःतुल्यार्थेवतिःसचोपमेयेसाक्षाद्विश्रांतःउपमानेतु

साम्ययपर्यालोचनयोपमाननाप्रतीतिरितीयंतद्धितेपूर्णार्थो स्वार्थेनेति॥अयंभावःप्रतीयमानंचेद्व्यक्तंतदार्थंनि
व्यवहारःअथास्फुटंतदागुणीभूतव्यंग्यव्यवहारःतत्कथमत्रवाच्यचित्रप्रकाव्यव्यवहारः॥अलंकारांतरंचेति॥
तद्ध्वनुप्रासादिश्लिष्टतरमपिकाव्येयद्व्यभिचारितयेवगण्यत॥तदातेनसहोपमादीनांसंकरसंसृष्टीस्या
तामिति केवलतयैवेषांविषयोनावकल्पेत॥तदितिसचास्फुटनरोरसादिरर्थस्तच्चालंकारांतरमितिनपुंसके
कशेषःसरसशब्दादत्वरसादिःस्फुटतरोगम्यत्वः॥अस्फुटादितिस्फुटस्यतुगुणीभूतव्यंग्यत्ता॥तद्धितत्वेनेति रसा
द्यलंकारांतरतद्धितत्वेन॥तद्इतिति॥पूर्णवद्लुप्तापिवाक्यसमासयोर्भिदा॥तद्धितेत्वार्थ्यंवनश्चौनीभत्रतत्र्यवद
तिरूत्रेणानीतिवतिश्चौनीत्वंगतंतदस्यसिद्धवत्वयासंनिधौनगंतव्यमित्यत्रदारुणत्वस्यगम्यत्वात्।अनुच्चा
रणेपुरुषस्यसिंहोपगमेयस्यसंनिधौपुरुषसचरणनिवारणेकार्यसमानधर्मलोपेनश्चौनीतियुज्यते।सत्यस
मानधर्मतांनिवारणादिकंभजते अथवाप्रतीत्यभावादेवतथाहियश्चतस्यसिंहोपमानत्वेपिविवक्षितेउद्भूत
मध्यान्तृतीयार्थतेनैवसिंहोपमायाःस्फुटताप्रतीयते॥ततपूर्वोक्तघटनाकरणीयमितिकरणीयंवपुःकरणेभ्यो
हितत्वात्तत्कर्मवासत्यमेतत्त्रयमपिसाधावदाह्लादकमित्यर्थः॥इयमाह्लादकत्वादिधर्मलोपेवाक्यश्चौनी॥वाक्य
ार्थीयथा॥आकृष्टेति॥समशब्दस्योपमेयेविश्रांत्याउपमानेसाधर्म्यप्रतीतिरर्थात॥क्रूरादिधर्मलोपोचकरवा
लेति॥अत्रवेनेतिसमासःइयंदारुणत्वधर्मलोपेसमासेश्चौनीसमासेआर्थीयथा॥अमृतोपमेपिअत्रमाधुर्यादि
लोपःतद्धितेअर्थीयथा॥विषेति॥यदिवेसितज्जीवसीत्यन्वयः॥अत्रदारुणधर्मलोपःईयदपरिसमाप्तेविषेमन
इत्युक्त्वाआनुरूपेरूपकावभासःनिर्वाहेतुविषरसदर्शमनइतिप्रतीत्याप्रतीतिकेनरूपेणोपमेव॥ईयदपरि

समाप्तिविशिष्टेप्रकृत्यर्थसदृशेर्थेकत्मवादीनांस्मरणात्॥इयदपरिसमाप्तेविषेविषकल्पशब्दोनोच्यते
गुणहीनविषजातीयंयत्किंचनापिचस्तुविषकल्पशब्दवाच्यमित्यर्थः॥मनोविषकल्पशब्दयोःसामानाधिक
रण्यंगोपिंडीकवद्गुणहारेणेतिकेचित्॥नयंतुकल्पप्रत्ययस्यसदृशार्थवाचित्वेनाविषकल्पंविषसदृशंमन
इतिप्रतीत्याविशेषणतयासामानाधिकरण्यंब्रूमःयतःसर्वत्रप्रतीतिरेवबलवतीविषशब्दोपिविषज्ञातेस्तदा
धारद्रव्यस्यवावक्ता॥जातिश्चैकाःनचयवाच्वःस्वाश्रयव्याप्यासमाप्तेवद्रव्यमपियत्तद्धर्मः॥तत्सर्वतःसंपूर्ण
त्वान्न समाप्तेर्वर्तीपदसमाप्तिःकथमितिचेन्नइहशब्दाद्धरितादयंप्रतीयतेशब्दार्थोजातिर्द्रव्यंवातद्धीगा
ह्यशब्दार्थाअपिगुणाःप्रतीयंते॥यत्रचेनदुपयमस्तितत्रपरिसमाप्तिःयत्रत्वन्यतरन्नास्तितत्रापरिसमाप्तिः॥
ततएतदयमावेनस्यादीषदसमाप्तिरेकतरावेनुस्यात्तदियशब्दोविषज्ञात्यादीनदुष्टत्वादिगुणेनवाद्री
नांद्रव्यंभवन्नीषदसमाप्तगवा॥तश्चविषजातिहीनेमनःशब्दवाच्येर्थेकेनापिसाम्येनवर्त्तित्वाविषशब्दःप्रत्यय
युग्मनःशब्देनकाधिकरणेपिभवेत्॥गुणाहीनत्वेनत्वकाधिकरणःप्रागुक्तःसयंलोति॥सकलकरणपरवि
श्रामश्रीवितरणेनसरसकाव्यसदृश्यतेअचाभूनिशम्यतेसदृशमेशांशमात्रेण॥अत्रसदृशशब्दवाच्यस्यो
त्कृष्टत्वेनबलादुपमानत्वं॥तच्चसरसमितिविशेषणेनाक्षिप्यते॥नात्रसाक्षात्प्रतीयतेउत्कर्षमानानुपादानं सर
सकाव्यमुपमेयंतस्यान्यदुपमानभूतंसरसांतरंनिषध्यमितिभावः॥इयंतुपमानलोपेवाक्यगाआर्थीश्चौनीतु
नसंभवति उपमानोपादानंतरेणयथेवादीनांप्रयोगाभावात्॥नदर्थेपिह्नितस्यवनेरपिउपमानभूतप्रकृत्युपा
दानमंतरेणाधरनात्॥उपमेयोपमानवाचकयोर्वाक्येलोपासंभवात्॥ततइत्यत्रसमासासमासगउपमानोपमे

येनोक्तेऽसितदन्यत्रतुसमासेगरुहरुद्विकोन्सक्यंरुकीयतिइतिकर्मणिक्यच्च॥अंतःपुरेदृश्यतइत

नान्यदस्तीतिभावः॥उत्प्रेक्षेति॥उपमानगतगुणक्रियाभिसंबंधादुपमानत्वेनोपमेयस्यसंभावनमुत्प्रेक्षा॥अन्य
धर्मणांस्वधर्मिभूताद्वस्तुनउत्कलितानांरसाभावाद्यभिव्यक्तयेनुगुणतयावस्त्वंतराध्यवसायेनसंबंध्यप्रकर्षणा
र्थीक्षणमुत्प्रेक्षा॥तस्याश्चगम्येशंकेध्रुवंवाद्याद्यंनकाः उन्मेषमितिविकासेअत्रउपकल्प्यमानं॥
यद्यत्सदृक्षीरुपमेयं॥हर्योगुणःशत्रुच्छेदेनोपकारिणंप्रतिसर्वस्यापिस्यादितिरूपद्यत्सदृक्ष्यासंभवन्न
पिसंभाविनःसिद्धरूपत्वेसतिद्रव्यधर्मत्वात्हर्यगुणत्वंहर्यगुणयोगात्पद्मसदृक्ष्याःपादस्यनत्वमुत्प्रे
क्षितमितिक्रियोत्प्रेक्षा॥लिंपतीवेतितमोंगतत्वेनलेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायांव्यापनादिक्रियानिमि
त्तंगम्येव्यापनादौतूत्प्रेक्षाविषयेनिमित्तमन्यद्वाच्यंस्यात्॥नचविषयस्यगम्यत्वंयुक्तंस्योत्प्रेक्षिताधारत्वे
नप्रस्तुतस्याभिधातुमुचितत्वात्॥यत्तुव्यापनाद्युत्प्रेक्षाविषयमत्रोक्तंतच्चिंत्यंव्याख्याविशेषोलंकाराणामसंका
रःसर्वस्यानज्ञेयः॥अकालसंध्यामिवधातुमत्तो॥स्फुटःपृथिव्याइवमानदंडः॥उरगनामिवकोमुदींरोमांचि
तांचंगनामित्यादिपुत्तत्प्रेक्षैव॥धातुमत्तादेर्द्विप्रत्यक्षेणैवाकालसंध्यादिसादृश्यमुपस्थायाकालसंध्या
तस्यादित्यसंभाव्यवस्त्वध्यवसायस्यसंभावनाक्रियते॥अकालसंध्यामिवेति॥प्रत्यक्षोपलंभेचनयुक्तयेनरा
कांक्षाउपमानस्यासंभावान्ननूपमारवंगिवांधकारःश्रीकालार्धमइवामृतात्॥अनीतिःपुरुषादस्मादहोकोन्वे
हलंमहदितिवदसंभाव्योपमेयधर्मदर्शनाभावादसंभवोपमायिन॥भारंवहंतीवपुंगवःपयोदद्रतीवस्त्रीगा
चीत्यादौनुहृद्यत्वाभावान्नोत्प्रेक्षाकापिद्विधिधावामुरेवोपमाछायानिर्वाहेत्वुपमानस्यप्रकृतेःसंभवोचित्या
संभावनोत्थानेउत्प्रेक्षा॥स्वंयथा॥यस्याज्ञयासमेपादपद्महयनखद्युतिः॥मौलींमाल्यंतिसरांनमद्भूपा

लमौलिषु॥संशयइति॥यत्राप्रस्तुतेनसंशयबतावत्साप्रस्तुतमुत्कर्म्यतेससंदेहालंकारः॥अयंचप्रतिभो
त्थापितत्वेनश्चमत्कारीतिस्थाणुर्वानरोवेत्यादौनालंकारता॥तत्रोपमेयमुपमानादिभिन्नाभिन्नाबाच्यतेसच
निश्चयगर्भोनिश्चयांतःशुद्धश्चेतित्रिधा॥तत्राभेदोक्तौनिश्चयगर्भोयथा॥अयमिति॥अत्रादावनेनसंशयः॥
मध्येतुनुरगेरित्यादिनाभेदोक्तौनिश्चयःइतिरिति॥अत्रकलंकेत्यादिभेदोक्तिःआदौसंशयोनेतिनिश्चयः किंतु
ति॥अयंभावःनिश्चितमित्युक्त्यानिश्चयस्यनव्यंग्यत्वंकिंतुवाच्यत्वं॥व्यंग्यत्वेचाश्चर्यमिति भेदोक्तेरभावात्सं
देहनिर्वाहेशुद्धोयथा॥अस्याइति॥अत्रकांतद्युतिरितियुक्तःपाठःनिर्वाहेनिर्गमणरूपेवश्यमाणत्वात्नकांतिप्रस्
तस्यविधिःस्वस्वविशेषणविशिष्टचंद्रादिनयाभ्रूत्वेनोचक्रे॥यद्वानेनापुराणःप्रजापतिरकारीति॥किंतुचंद्रादि
कांतिभव्यसरसत्वसुकुमारत्वादिधर्मदर्शनात्॥योद्दिश्यकांतद्युतिःशृंगारैकरसःपुष्पाकरश्च॥सएवकांति
नद्रसश्चवत्त॥सोकुमार्यंवदस्तुकर्तुंसमर्थःअतएवायमर्थः॥पूर्वोक्तविशेषणत्रयस्योत्तरार्द्धविशेषणत्रा
त्रयेणयथासंख्यव्यतिरेकोक्त्योयोद्दलितःस्वतःसृष्टिसंबंधेप्यसंबंधउक्तइत्यतिशयोक्तिरपि अत्रचसख
लुनुरगेरित्यादिवत्नभेदोक्तिःचंद्रादयोह्येवंविधाइत्यनुक्तेः॥उत्तरार्द्धेनसंदेहनिर्वाहाच्चशुद्धत्वं॥नथारं
जितानुविविधास्तरुशोलानामितंनुगानंरुगितंतु॥अत्रध्वोतार्द्धेरत्नवादिनव्याप्तेकिंनुरंजितमित्याद्यत्प्रेक्षि
तंसंदेहहारेणोत्प्रेक्षाश्रयेणसंदेहद्योतीनुशब्दःअन्येतुनुशब्दःसंभावनाद्योतकथाद्यत्प्रेक्षामेवाहुरित्याहुः॥
अयंमार्तंडइत्यत्रोपमेयस्योपमानेनाभेदप्रश्नाद्भेदेप्रोच्यमानेयद्यपिरूपकव्यतिरेकावाभासेतथापिसं
करधर्मकार्यासंदेहस्यैवनिर्वाहात्॥इतरोनुच्छायामात्रेणसंभावयसत्कस्मादिति॥यद्यारूपकव्यतिरेकयोरु

कटतयाभेदेनभासनादत्रनसंकरः॥उत्कटाभेदहिसस्यात्तहिसंसृष्टिर्नउपकार्योपकारकत्वेननैरपेक्ष्या
भावात्॥तद्रूपकमिति॥रूपयत्यर्थंकर्तानयतीतिरूपकं॥अभेदइतिभणनादभेदोभेदप्राधान्येरूपकंस्यादि
तिलब्धं॥तथामुखंचंद्रइत्यादिरूपकेचंद्रस्वगुणान्लक्ष्यांते॥नेमुखगुणारतेरपिमुखंततश्चसामानाधिक
रण्यंमुखचंद्रयोर्गुणद्वारेणताद्रूप्यादिप्रतीत्योपपद्यते॥अतएवचभेदस्याभेदप्रतीतिः॥अतिसाम्यादिति
साम्यमात्रंरूपमापि॥साम्येतुरूपकंसर्वथातिसाम्येपुनरप्रस्तुतप्रशंसामतिशयोक्तिः॥अतएवतद्रूपकमभे
दगर्भयइतिनाबधारणंकृतंइदंतत्वं॥भेदज्ञातेपियत्राभेदप्रतीतिरिवाभेदप्रतीतिरभेदप्रतीतिरेवतत्रक
मेणोपमारूपकातिशयोक्त्याद्याज्ञेयाः॥यत्रत्वज्ञातभेदेकिलाभेदप्रतीतिरेवतन्मिथ्याज्ञाननत्रनकोप्यलं
कारः॥अनपह्नुतेति॥अपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोस्त्वप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्त्योर्ग्रहणं॥आरोपविषयो
ज्योत्स्नादिः आरोप्यमाणोधर्म्मादिः अविवक्षितमिति॥तेनारोपितावारोपितइतिचलब्धं॥ज्योत्स्नेति॥चंद्रगव
मुद्राकयालक्षणत्रयादन्नयेसमस्तवस्तुविषयंरूपकंचतुर्थपादेत्वपह्नुतिः॥यद्यपिमलशब्दःस्वरूपार्थःरसिक
त्वमिति॥रात्रिरेवकापालिकातिरूपकसमासेकापालिक्याः प्राधान्येतस्याः सचेतनत्वादेतद्धीनरसिकत्वयु
क्तमेव॥रात्रिः कापालिकीवेत्युपमारागासेतुरात्रेः प्राधान्यंस्यात्तत्स्त्रस्याअचेतनत्वादेतर्धानरसिकत्वं
नघटतइतिभावः॥एकदेशेति॥एकदेकस्मिन्कालेइशःशब्दत्वात्॥समर्थोविवर्तोरूपणविधिर्यत्रनत्रत्वे
तिवाव्युत्पत्तिः सोगमोतेदिति॥यस्यरणेतःपुरेकरेकुर्वतोभेदस्त्रीस्तनतारसंमुखंपिपराङ्मुखीभव
तिरिपुसेनानंकंवल्ययत्ररयेवरूपणंअपितुतद्देशस्यापीति॥हिभेदमिति॥पूर्वोदाहरणयोःसमस्तव

स्त्वेकदेशविवर्तिविषयत्वादित्यर्थः॥निरंगमिति॥निरवयवंयत्रकेवलरूपवोगीरूपतेनोगानिनिरंगं
यथाप्रेमेति॥अत्रलतांगिनीननुदंगपत्रादीतिशंकां प्रेमेवलतिकेत्यत्रापिरूपकसमासमयूरव्यंसकादि
त्वादेवशब्दलोपः॥उपमासमासेतुसर्वत्रव्याघ्रादित्वादिवशब्दलोपः॥अत्रलतायाःसेचनमानुकूल्या
दारोपितधर्मणवेतिरूपकस्यसाधकंप्रमाणमितिनोपमासंकरः॥केवलंशुद्धरूपकमुक्तामालारूपक
माह॥सोंदर्यस्येतिरुद्दासिरुद्दस्यानिअत्रप्रियारूपकंगवारोपविषयोमुखाद्यंगैर्विनानुगुणैस्तरंगिण्या
दैरुपितइतिनिरंगं नियतेति॥नियतंध्रुवंतद्गुणादेरारोपणमुपायोयस्यसतथायद्वानियतस्यारोपण
मुपायोयस्यसथा॥परस्येतिहंसादेःविहदिति॥सतीगौरादश्चस्तंसिताविन्नयस्याजुनस्यप्राभावेमज्ज
त्वेभीमःसनभीमःननुभीमइवभीमोपमात्वप्रसंगात् वैरंचआत्मं अत्रमानसाद्यावाचकाःश्लिष्टाः गा
वमारोपणेति गवमारोपणंनिमित्तंयस्यारोपस्येति॥पूर्वमानसादीनांमानसत्वादिकमारोप्यतेननोहं
साद्यारोपइतिपरंपरितशब्दार्थःयद्यपीति अयंभावःमानसादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यामपरावृत्तिसहत्वे
हंसादीनांतत्सहत्वेऽभयालंकारः॥परंपरितरूपकं॥उक्तमिति॥पूर्वशब्देनैवपुनरुक्ताभासयोर्वक्ष्यतइति
संकरालंकारे अन्यैरिति रुद्रटाद्यैःपरंपरितमेवैकदेशवृत्तिनाम्नोचे॥तथात्वमेवहंसइत्याद्यारोपण
पूर्वकोमानसमेवमानसमित्याद्यारोपइत्यन्योभेदोज्ञातेति॥अश्लिष्टेवाचकइत्यर्थः यथास्यानमिति
अत्रस्त्रीस्तोपधानंश्रियइतिपरंपरितमप्येकदेशविवर्ति॥श्रियःस्त्रीत्वानुक्तेःअत्रदृष्टांतद्वयेश्लिष्टाश्लिष्ट
शब्दमालयापरंपरितरूपकं इदानींश्लिष्टाश्लिष्टशब्दैकवस्त्वेनपरंपरितरूपकंदृष्टांतद्वयेनाह अस्तो

किकेति॥आलोकोद्यानतेजश्च॥वंशोवेणुराम्नायश्च॥अत्रवंशस्यवंशत्वारोपोराज्ञोरत्नारोपणोपायः निरू
वर्धाति॥इहभवान्पूज्यः कूर्ममूर्तिर्विष्णुरित्यतिशयोक्तिः श्लोकागवच्छ्रुतस्यास्यकेदः अत्रश्लोकानांवच्छ्रु
त्वारोपः कृष्णस्यकेदत्वारोपणोपायः॥वाचकश्चात्रनश्लिष्टोवद्विकेदइति पूर्वत्रतुश्लिष्टः सहेशइति गवे
श्लिष्टाश्लिष्टशब्दमालयाद्विधा॥केवलत्वेनचद्विधेति॥चतुर्धापरंपरितंसोगनिरंगयोर्गालाकेवलत्वेनप्र
त्येकंद्विभेदत्वेचतुर्भेदत्वं॥तदेवनष्टधारूपकं अन्येपिप्रत्येकंवाक्यैकसमासोक्तादिभेदाःसंतिनेत्यतोज्ञे
याः॥किमलंयेति॥यत्रकिमलंयान्येवकराःकरागवकमलानीत्यादिकंनेणसर्वेषांनिथःसंघटनाद्भासा
दृश्ये॥सत्कीर्तिमालतीक्षारगारासःपिशुनसंगमइत्यादौवैधर्म्येणरूपकंतथारोपविषयाणांबहुत्वारो
पस्यापिबहुत्वं॥यथाकुवलयाच्छासिनोनयनेत्यादाविंदोरेकत्वेपिनयनेषुप्रत्येकमारोपाद्बहुत्वं निषि
ध्यान्यदिति॥अन्यदुपमानं तच्चप्रकृतमप्रकृतंवारूपकेत्वारोप्यारोपविषययोरनपन्हवेस्फुटेनरूपेणा
दावेवसादृश्यंप्रतीयते॥अत्रतूपमेयस्यापन्हुत्यामुखेपारमार्थिकस्यासत्यत्वंतदितरस्यसत्यत्वंप्रतीत्यनि
र्वाहे आरोप्यारोपविषययोःसादृश्यंप्रतीयते॥स्थूलतयापन्हवेविश्रांतिस्तात्पर्येणानुवाक्यस्यसादृश्य
मेवेतिभावः॥अथापह्नुतिः॥अत्रकल्पैकनिशेप्रकृतेद्वयोरपिवर्ण्यत्वेनवस्तुतत्वात्॥वनेति॥अत्रस्थेगीति प्रकृत
परंत्वप्रकृतंमन्येछलाद्याःशब्दाअसत्यवाचकाः॥रोमांति॥अत्ररोमावलिवपुरितिशब्दोवस्तुनराभिधायी
अपन्हवस्यकारणं॥अन्येनैरितिस्वेयथा॥आरुरोहचिलागेषमारुतीविरहादसिः॥नकिंशुकस्यकुरुते
वर्णतेजोविनेश्वरि॥अत्रागारोपःपश्चादपन्हवः॥इदंतेकेनोक्तमित्यत्रोत्प्रेक्षापूर्वोपन्हवःस्थानद

योग्यनेदंकरुमंकदकंवाकिंतुचिंतामरुत्कल्पवेल्यादिभोग्यंभोग्यनराणांनिर्माणमितिविशेषाकदाचित्कथंचि
त्किमपिकार्यंप्रतिवेशनइत्यर्थः॥एकार्थेति॥नगेशब्दवदनेकार्थानां॥उदयेति॥उदयःसम्पद्भिरपि॥द्र
ग्जायनार्गस्तल्लक्षःप्रजावागोक्तिन्यंकलंकोपि॥निद्रालस्यमपिक्रियाधर्माद्याअपिस्वैराअन्यायेनापिने
ज्ञःप्रतापोपि॥विभाकरोनामराजा॥वक्ष्यमाणार्थसूचापिप्रायेणोक्तोनरूपःदयोरर्थयोःप्रकृतत्वेनवक्तु
मनिष्टत्वात्॥किंतुवस्तुध्वनिरेव॥यथा॥यातिन्यायप्रवृत्तस्येति॥अत्रप्रकृतत्वेनार्थोन्यायनिरूपवृत्तिः सू
च्याप्रायेणतुरामादिवृत्तिः॥भेदकैरित्यपमेयस्यविशेषणैःपरस्योपमानस्योक्तिःपरोक्तिःविशेष्य
स्यैत्यपमेयस्यतस्याश्लिष्टत्वेश्लेषप्राप्तेः॥लक्ष्मीति॥लक्ष्यातवबाहुस्पर्शेयस्याःसकोप्युल्लासःजयल
क्ष्मीस्तवविरहेणभवतुदुर्बलानुसा॥तवविरहेणहेतुनादुर्बलाभूयात्॥णेनन्वर्थो॥अत्रविशेषणा
निकोतयासहतुल्यानिनतुविशेष्येजयलक्ष्मीरितिरूपेअस्योविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यप्रस्तुतविशे
षकत्वेनप्रतीतिः॥अतोविशेषकत्वाद्व्यवहारसमारोपःरूपसमारोपेतुरूपकंस्यात्॥एषमेयस्यानुक्तो
सामानवस्तुन्यासःसमासोक्तिरितितुचामनः तन्मते प्रस्तुतप्रशंसान्यथाज्ञेया॥कस्त्वेति॥अस्मन्या
र्कवंशवर्णनमसंभावद्दृष्टांतिकदृष्टांतवस्तुनोरोपम्यंकल्पयति निरपेक्षवाक्यार्थयोर्बिंबप्रतिबिंबत्वं
दृष्टांतस्यलक्षणात्रप्रकृतवाक्यार्थैकवाक्यार्थांतरारोपात् सापेक्षत्वेसंबंधानुपपत्तिमूलंनिदर्शनान
दृष्टांतः॥एषावाक्यार्थेननिदर्शनापदार्थेनसायथा॥उदयतीति॥तत्सदृशमिति॥गजलीलानुस्मो दोर्भ्यां
मितिरंगवतीनर्तनद्वंद्वंगोक्तिः स्वस्येति॥स्वश्चपतनात्क्रियायाः स्वभावः स्वहेतुश्च तस्याश्चकारणमुच्च

नपदार्थस्वरूपतयोरन्वयः कार्यकारणत्वेन घटना॥एवमिति॥अत्रममेवान्यस्यापिरूपकोरुज्वेःपदा
र्थिः पानीतेतिकारणकार्ययोरन्वयेनोपमानोपमेयत्वा॥क्षेपेसोभावहस्तुसंबंधानिर्देशनारूपसिद्धये
वाच्येनोपमानोपमेयभावरूपार्थान्तरमाक्षिप्यतइति॥अपरेति॥उच्चैरुक्तापातक्रिययेतिदंडिरूपयापतन
स्येतिपतेदित्येवमुद्विग्नितस्योच्चैःपदार्थिरूपकारणकार्यस्वरूपस्य॥कारणस्येति॥उच्चैःपदार्थिरूपस्यअ
प्रस्तुतेति इहाप्रस्तुतस्यस्तुतिर्निंदारामर्ष्येवर्णनादेषाप्रशंसा॥अत्रवर्णनास्तुतिः तच्चाप्रस्तुतमप्रस्तु
तत्वादेववक्तुमयुक्तंसप्रस्तुतपरतयोच्यमानंयुक्तंस्यात्प्रस्तुतपरतायांकार्यकारणभावसामान्यचि
शेषभावूसारूप्यसंबंधेस्यातू॥सैवेति॥याप्रशंसाकविभिरप्रस्तुतस्यक्रियतेसाप्रस्तुतपरासैवाप्रस्तु
तप्रशंसेव॥तदन्यस्यति॥कार्यप्रस्तुततदन्यस्यकारणस्येत्यादिक्रमेणचतुष्टयस्यतथानुक्त्यराज्ञादौ
प्रस्तुततदन्यस्यकारणस्येत्यादिक्रमेणचतुष्टयस्यतथानुक्त्यराज्ञादौप्रस्तुततदन्यस्यतुक्त्यस्य॥तद
क्षोभणमितिपेचधात्वंअत्रवाच्यस्यपरार्थस्यसमर्पणमितिलक्षणेनलक्षणानिरामिति॥अग्रे
पित्वेलक्षाचिंतयाभ्रंशेवसियनः हसितेनेति॥तथायथाहसितंयथात्वयात्मकारसंनामरिष्यामि
इतिकारणंसूचितं॥कुमारेति॥कुमारचंरेराजशुकोवरशुकः॥त्वयात्रोद्यतंशाल्वादिपरंतनष्टइतिप्र
स्तुतोहेतुरूपोर्थः॥शुकचरितंतत्स्वप्रस्तुतः कार्यरूपः प्रस्तुतार्थस्यात्मानमर्पयतीत्यर्थः॥यदाकारणवर्त्मा
रूढचरितरूपकार्यस्यापिवर्ण्यत्वेनप्रस्तुतत्वेकार्यद्वारातमभिप्रेयतेनकारणस्योक्तावत्रपर्यायोक्तास्यैवा
रः कारणापेक्षयाकार्यस्यातिचारुत्वमितिकार्यमेवोच्यते॥कारणकार्ययोःप्रस्तुताप्रस्तुतत्वेःप्रस्तु

DR. BHAU DAJI MEMORIAL डॉक्टर भाऊदाजी स्मारक संग्रहालय

नप्रशंसा॥मुरुवात्इति॥मुरुवमाकृतिंलोकान॥एतस्याआकृतेरिदमित्थमित्यर्थः॥मुरुवादित्यपेक्षित
क्रियमयादानं॥अत्रोभोविंदोमणिर्धाविशेषःकथ्यामिति॥कृष्णेननरकारेहतेनन्मित्रेणास्मित्रप्र
स्कन्दिःपुरुषादिति॥पुंस्त्वंविक्रमपौरुषंवाअथःपातान्नीचतयाचस्खलनंच॥प्रणयनेयज्ञानमहानपिवामनः
स्वल्पश्चपुरुषोत्तमःसन्नरोपिअत्रसाधुवृत्तंवाच्यत्वात्प्रस्तुतंतत्रचाभिधायानियंत्रणान्नात्रदोषः॥
विष्णुप्रपत्तिस्तुशब्दात्स्थाध्वनेरेवेतिनेहाप्रस्तुतप्रशंसेतिचेन्नसाधुवृत्तस्यवाच्यत्वासंभवात्तस्यकृष्टेपि
पुमान्विष्णुवद्स्तुतयाविश्वमुद्वर्तुमीष्टेआक्षिप्यमाणस्यस्तुतस्यगुणवत्त्वानदूषणंमविरुद्धं॥गुणाहृत
त्वात्तस्मात्तत्रविष्णुवृत्तंवाच्यमप्रस्तुतंच तेनचप्रस्तुतंसाधुवृत्तमाक्षिप्यतइतिनध्वनिःसंध्यप्रस्तुता
क्षेपरूपःस्याद्येनासौति॥ज्ञडधामनाशीतनेजस्तामुरुवाश्रयनाच॥अत्रपूर्वस्मिंकेपुरोक्तनवदिशेष्यम
र्कदुरुधेनाश्लिष्टं॥विशेषणाश्लिष्टत्वेनुसमासोक्तिस्तुन्यांतराक्षेपहेतुःपूर्वत्रतुरूपेपादयोरपिश्लिष्टत्वात्॥
इयंचेति॥सादृश्यहेतुकाप्रस्तुतप्रशंसाअब्धेरिति॥आहोरितियद्यर्थेकस्मःशक्तः॥अत्राक्षावर्पादृशस्यार्थ
स्यसंभवान्नैकांतेनकस्यापीश्वरस्याक्षयाकांक्षा॥गर्वपुंस्त्वादित्यत्रादायेत्यत्रचगत्यार्थानध्यारोपःयेनासौ
त्यतुचंद्रसंबोधनारेरर्थस्यासंभवादपकारिण्यार्थेछोदरिद्रस्याध्यारोपः॥कस्त्वमिति अत्रकथया
मीत्येतदाह श्रूयमाणंनिर्वेदकृदपिनवानुबंधात्कथ्यते॥कस्मादितिचेदाराध्यहेतुप्रश्नःकथ्यतइत्या
दिनानिर्वेदस्मरणोपक्रमंकथंकथमपिनिरूप्यते॥वामेनेतिकुकुलादिनोपलक्षितःवरइतिफलदानशू
न्यछायामात्रकरणादेवगर्भिणःछायापीति॥स्मशानाग्निदग्धपल्लवादिस्तुविशेषोहिशरवोदकःमार्गः

सतांपथा अपि॥अत्रदक्षेणसद्भावेननत्वादुक्तिप्रत्युक्तयोरावेशोमत्पुरुषसेवयारेवदवाचदरिद्र
मनस्वीकश्चित्पुरुषःप्रतीयमाननयाध्यारोप्यते॥सोपूर्वइतिरसनाविपर्ययेणजानांशापज्ञोस्मीक
वचोपि॥चापरुंरवरुवचःश्रवणासोगुरुण्यनापिअन्यकरत्वमदात्वनापि॥नहेतुरितितेनवार्थेप्रतीय
मानस्यकस्यापिकुरचामिसेचकस्यारोपःकार्यचापरुमसेचनेमदश्वसेबनेहेतुःप्रस्तुताप्रस्तुतयो
र्वाच्यत्वेविशेषस्यापिश्लिष्टत्वंधर्मेषःविशेषणानांश्लिष्टत्वेःप्रस्तुतस्यवाच्यत्वेःन्यस्यनुगम्यत्वेसमासोक्तिः
अप्रस्तुतस्यवाच्यत्वंप्रस्तुतस्यगम्यत्वेप्रस्तुतप्रशंसेतिविवेकः॥कमलमितिअत्राभेदातिशयोक्तिरित्ये
कोभेदःगुखादेःकमलादिरूपतयाध्यवसानेप्रथमोभेदःकमलननामसीत्यादियोगेत्वसंबंधेसंबंध
रूपातिशयोक्तिःनथाविरोधाल्लंकारोपि॥तदेवेति॥प्रस्तुतभिन्नमन्यत्वेनभेदेनाध्यवसीयते॥अत्रभि
न्नि अनरुटभत्वंगन्याकापिवर्तनछायाश्यामासमान्यप्रजापतेरेवेवनभवति रेखामर्यादावर्त्तणंव
क्रेवर्तनाचाअत्रान्यरुटभत्वमित्यभेदेपन्यत्वेनभेदोक्तिरितिद्वितीयः॥अत्राभेदोभेदइतिवाक्योपप
त्तयेवालचरुटभत्वस्यसातिशयंकविकल्पितंरुटभत्वंकल्पनीयं॥उत्तरार्धेसंबंधेष्यसंबंधरूपातिशा
योक्तिःशकेति॥शकेदीर्घिरुटभत्वस्यबहिरसंभवेपिकविनासंभवद्रूपतयोक्तावास्यंनिरूपमित्यर्थः
॥पोन्याद्योपमेतिरुद्रटःअद्भुतोपमेतिदंडिमुख्याः॥अयंसंबंधेष्यसंबंधरूपस्तृतीयःक्वचिदसंबंधे
संबंधोयथा॥पुष्पप्रवालोपहितमिति॥अत्रासंबंधसंभावनयासंबंधःहृदयमिति॥अत्रकुसुमशरा
धिष्ठानंतुकारणतयोर्विपर्यासःकृतः॥प्राक्कार्यंपश्चात्कारणमिति विपर्ययस्तुल्यकारणत्वेनापिस्या

त्यदायथोचित्यमोचितीतथापोर्वापर्ययोर्वापरीतस्याआइषदिपर्ययस्तुल्यकालत्वंतत्रातिशयो
क्तिर्यथा॥अविरलविलोलजरुदःकुटजार्जुनोपकरणिवनवातः॥अयनायातःकालोहंतहताः॥
पथिकगेहिन्यः॥प्रतीतिवस्तुशब्दस्यवाक्यार्थवाचित्वेप्रतिवाक्यार्थमुपमासान्यमित्यन्वर्थाश्रयणात्
केवलंकाव्यसमयात्पर्यायांतरेणपृथग्निर्देशः॥अयंभावःसामान्यधर्मस्यैवाद्यनुक्तोसकृन्निर्दे
शेदीपकतुल्ययोगिते॥असकृन्निर्देशेहसामान्यरूपत्वंप्रतिवस्तूपमा॥सामान्यधर्मस्यबिंबप्रतिबिंब
भावेनदृष्टांतःदेवीति॥अत्रपरिवारपरत्वंसाधारणोधर्मःपरिभोगयोग्यमितिपर्यायेणभिन्नउक्तः॥
परिवारपदत्वपरिभोगयोग्यत्वयोरेकार्थत्वात्॥प्रकृतिरेवेति॥इदमेकंप्रकृतंनशेषंयत्रमुपमानभूतं
॥गवमितिं॥यथाहरवन्नविषमदृष्टिरित्यादौव्यतिरेकेव्यतिरेकमालाअरत्नैकस्यचदुष्प्रापेभेदेनोक्तिः
अस्यामिवाद्यभावेपिप्राकर्णितत्वात्लोचनयोपम्यावगतिःदृष्टांतइति॥अत्रपुनःशब्दःपूर्वस्मादिशेषकः॥
विशेषश्चबिंबप्रतिबिंबभावगवा॥सर्वेषामिति॥ननुप्रतिवस्तूपमायामिवसाधारणधर्मस्यैवहिःप्रयो
गःकिंतूपमेयादेरपिनिश्चयोयत्रेतिभणनात्॥यत्रविशेषणविशेषोबिंबप्रतिबिंबभावेसतिसमर्थ्य
तसदृष्टांतः॥निश्चयस्यविशेषादेवसंभवान्नविशेषरूपतयैवदृष्टांतेबिंबप्रतिबिंबभावयोगान
विशेषस्यसामान्येनसमर्थनेत्वर्थांतरन्यासःस्यादिति॥यथाकुमुदिन्याश्चंद्रालोकेनदूषणपक्षपा
तित्वंनकुमुदंचिकसतीति॥तथात्वदृशंगुणपक्षपात्तान्नस्यामनइतिसर्वप्रतिबिंबनं॥सवेति॥अत्रवि
शेषोरुतागमनादीनांस्थिरत्वाधानादिवैधर्म्येणप्रतिबिंबनं॥दृष्टांतेसाधारणधर्मोणोयत्नवत्त्वाद्य

भेदरागच॥परेशङ्कान्तरेणोक्तत्वात्प्रतिबिंबनेभेदाभासइतिप्रतिबिंबनेनियतनिष्ठत्वांतेषांसाधारणतानास्तीतिनाङ्गत्वं॥राकरुछब्देवेति॥अयंभावःराकचस्थितिःक्रियादिःसमानोधर्मःप्रसंगेनान्यत्रोपचारादीपनाख्याद्दीपकं॥अत्रप्रकृताप्रकृतत्वयोर्वास्तवत्वादर्थानौपम्यं॥सत्येपरंगम्येनथौतमनोनोपमानुस्मयोगियोतोकास्मनिकोपम्य॥ऊहद्वानामेवप्रकृतानामप्रकृतानांवातत्त्वग्रहणान्न पुनर्युगपदुभयग्रहणमिति॥किंविशेषेति॥कुरुवाल्लाःप्रकृताःशोभनप्रकृतेअत्रक्लिष्यंतीतिक्रियासमानधर्मसचोक्तनिर्दिष्टः इत्येतक्रियादीपकं॥आधिमध्यक्रियादीपकस्वेनोह्य॥रिवधूनीति॥अत्रचधूरूपेकारकमेतस्मिंबहुषुक्रियासुकर्तृनिइत्येतत्कारकदीपकं आदिमध्यकारकदीपकेज्ञेयेतथाक्रियायाःसर्वत्रवाक्येप्रयोगात्तद्दीपकत्वेसर्ववाक्यसाकांक्षत्वंस्यादतोनक्रियामात्रंदीपकंकिंतुभूयोभिःसजातीयैःकारकैःसंबध्यमानंतस्यचानेकेनार्थेपुसाधारणतयासंबध्यमानस्यबलादीपन्यगर्भत्वं॥संख्यानेति॥अत्रासादनक्रियानिमित्तंदीपनंदीपनविषयाणामुत्तरोत्तराधिक्यत्वेनकृतं॥तथाकांदंडाद्यैःशरादीनांक्रमेणोत्कर्षोविवक्षितः॥राकाबर्लीतुपूर्वस्योत्तरोत्तरेणोत्कर्षहेतुत्वेस्यादितिविवेकः॥पांडुरामितिअत्रसर्वाणिप्रकृतानिक्षेत्रियरोगोराजयक्ष्मान्यस्मिन्क्षेत्रेदृश्यतेरुचिकित्स्यःपक्षेनुपपत्तिविषयोअनुरागःआवेदयंतीतिसकृद्धर्मः॥कुमुदेति॥अत्रकुमुदादीनिसर्वाण्यप्रकृतानिदोषानुरक्तस्यचवर्ण्यत्वाद्प्रकृतत्वंकाइतिनिर्देश्यःपूर्वाद्यनिर्दृतत्वरूपश्चोत्तरार्द्धेसकृद्धर्मःकुमुदादीनांतुल्ययोगिनाहेतुनिबद्धःआधिक्यमितिअर्थादुपमानात्॥तदयंसूत्रार्थःयदुपमानादुपमेयस्यव्यतिरेकःसव्यतिरेकोलंकारः॥क्षीणइति॥यथेंदुःक्षीणोपिवर्द्धतेनथानारुण्यमर्घातिचित्तेत्वाकापिरुत्सारतीप्रियेणज्ञाताशयेनोच्यतेप्रियायानक्षीणंयौवनंश्रयोनवर्द्धतइतिमाकुपःकेनचिद्दोषेणतन्मनाश्रयेनात्रचंद्रादयौवनेन्यूनगुणंशशिवैलक्षण्येनगतस्यतस्यापुनरागमान अलंकारसर्वस्वेपीथमुक्तंविवक्षितमितियौवनेयादृशमस्तैर्याधिक्येनचंद्रेतादृगितिभावःविपरीतोतिरेकोधिक्यंव्यतिरेकःअधिकत्वंवैपरीत्येचहीनत्वं अनाधिक्यमित्यर्थः॥एवंरुद्रटेपिमानितःइहमाभूदनेनोद्देशनामेवात्राधिकारइतिज्ञापनार्थंतयोर्द्वयोरितियुगपदितिशेषः॥एकतरस्यक्रमेणानुक्तावनुक्तिर्द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षहेत्वोर्युगपदनुक्तावेकानुक्तिःमिलितमनुक्तित्रयं॥शब्देनेतिइवयथादिनेवार्थवतिरूपेणचअर्थेनेति॥तुल्यार्थशब्दतुल्यार्थवतिप्रतिपादितेनक्रमेणयदार्थशब्दःसामर्थ्यार्थस्तदार्थेनसामर्थ्यरूपेणक्रमेणोच्यारब्धा॥आक्षिप्तमितिइवतुल्यार्थाभावइत्यर्थः॥तद्दितिश्लेषेपिहादृशोदाइत्यर्थः॥विरहेतिनीनवारानष्टचत्वारिंशतिःअसीति॥अत्रतुल्यत्वमुपमानगतंगर्वहेतुनिकर्षकारणं॥महाधृतित्वमुपमेयगतमुत्कर्षकारणंसमयाभावहेतुः अतोयुगपद्धेत्वोरुक्तिःतथाचैवेतरस्यजनस्यैवनम्रयोस्यमहाधृतेरितिपाठेमहाधृतित्वस्योपमेयोत्कर्षहेतोरुक्तिस्तुल्यस्यान्यजनस्यैवनम्रयोर्विभाव्यतइतिपाठेतुल्यस्योपमानापकर्षहेतोरुक्तिस्तथेतरस्यजनस्यैवनम्रयोस्यविभाव्यतइतिकृतेतत्कर्षापकर्षहेत्वोर्युगपदुक्तिरित्याह॥चैवेति॥एवंशब्दोपन्यासचनुभेदौ॥एवमन्योन्यमिति॥अर्थादापद्यचनुक्तोपचकेदर्शितदृष्टांतादन्यत्रभेदोस्वेनोह्यः॥अर्थसाम्येयथा॥असौ

ति॥अत्राप्युत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरुक्तिः इहार्थोपम्येपूर्वत्रशाब्दोपम्येव्यतिरेकस्याद्योभेदः शेषत्रिभेदीस्वेनोह्या॥इयमिति॥अत्रोपमेयोपमानगमकत्वेकत्वेकिंतत्वरूपमुत्कर्षापकर्षकारणमुक्तं अयमाक्षिप्तोपम्येव्यतिरेकस्याद्योभेदः॥यथावाक्षीणःक्षीणोपिशशीति॥अत्रयोवनेनोपमेयेचंद्रेचोपमानेक्रमेणारूढेर्याधिक्यहानीउत्कर्षापकर्षकारणोक्ते अयमाद्योभेदःअनुक्तोन्यभेदस्वयथा॥नित्योदितप्रतापस्यनपमेनानुभाननेअत्रनित्योदितप्रतापत्वमुपमेयोत्कर्षहेतुःयथावानियतिरुक्तेति अत्रोपमेयोत्कर्षहेतुःक्षणादितप्रतापेनेतिपाठेउपमानापकर्षहेतुः॥महीमंडलमाणिक्यप्रतापेननुभानतइतिपाठेतूत्कर्षापकर्षहेत्वोर्द्वयोरप्युक्तिरित्याक्षिप्तोपम्येचतुर्भेदी॥जितेंद्रियेति॥अत्रविद्याचंद्रनिषेधोगाढगुणोत्कर्षहेतुःभंगुरगुणत्वनिकर्षहेतुर्नोपात्तइत्युपमानगतिकर्षहेत्वनुक्तोशाब्दोपम्येश्लेषव्यतिरेकस्यतृतीयोभेदःअखंडेति॥अयमुपमानगतिनिकर्षहेत्वनुक्तावाद्योपम्येश्लेषव्यतिरेकस्यतृतीयोभेदःहरेरिति॥गयोधर्मदानंवाअत्रहरणानुस्मरणंतइत्यादिकमेणात्मार्थेवातिरस्तेनार्थोपम्ये अयमुभयानुक्तोश्लेषव्यतिरेकस्यान्योभेदःशेषद्वयंस्वयंज्ञेयं॥नित्योदितेति॥अत्रोदितप्रतापत्वगोलिप्तप्रभत्वात्मनोरुपमेयोपमानगतोत्कर्षापकर्षहेतुत्वोक्तिरित्युभयोपादानेश्लेषव्यतिरेकात्यचतुष्कस्याद्योभेदः॥भास्वानेवभास्वचेतिभास्वरथारोपादेकत्वप्रतिपत्तिरितिश्लिष्टत्वास्वच्छेति॥रामुच्छसितप्रतिबिंबनिंदुबिंबंयत्रेतितत्तामधुरत्वंज्ञहारननुमुखमिति॥अत्रतृष्णाहरणाहरणयोः कारणोनोक्तेइति॥हयानुक्तिरित्युभयानुक्तोश्लेषव्य

तिरेकोत्यचतुष्कस्यांत्योभेदः॥हिभेदीस्वेनोह्याएवमन्येष्वपिद्रष्टव्यमित्युक्तयाप्रतिचतुष्केकः कश्चिद्भेदोवाच्यइतिस्थितेपियद्दृथक्कृताहरवदितिस्वच्छात्मतेतिदृष्टांतहयमूचेनदेकत्रव्यतिरेकमात्रत्वमन्यत्रार्थश्लिष्टत्वविशेषंज्ञापयितुमतराएवमथावेत्युक्तं॥पृथगिति॥यथोद्भटकुमारसंभवेगौरीमुनौ॥याशैशिरीश्रीश्चतपसामासेनैकेनविश्रुता॥तपसातंकृशीकृत्यदुराद्विद्धर्तामधः॥तयोमाघमासेपिरागेणेतिसंकृशीकृत्येतिहेतूक्तिः॥अत्रतपसेतिश्लिष्टोक्तियोग्यपदंपृथगुच्चे॥स्वयथावासच्चक्रानंदनोप्येषनतुल्यस्तपनस्तवा॥सशरीरसंज्ञायायेनसशरीरःस्मरोभवान्॥अत्रापिहेत्वोरुक्तिरेवाद्यभावादत्रपूर्वत्राप्याक्षिप्तोपम्येद्वयोक्तोश्लेषव्यतिरेकाद्योभेदःअत्रापिश्लिष्टोक्तियोग्यपदस्यपृथगभावःअन्येपात्येकादशभेदाःनव्यत्रश्लेषोपकाराद्यमत्कारीव्यतिरेकइतिनयोरंगांगिभावेसंकरःस्यात् नडयेयोगंहिसंकरोनचात्रहयमस्ति॥गचेविधश्लेषस्यैवव्यतिरेकापरनामत्वात्॥परेव्यतिरेकरूपमंशमाश्रित्यव्यतिरेकप्रभेदतयाश्लेषव्यतिरेकरूपयोक्तं॥येतुश्लिष्टोक्तियोग्यपदस्यपृथगुपादानेभेदास्तत्रश्लेषगंधोपिनास्ति॥एकस्यपदस्यहिरुपादानात्॥निषेधइति॥उक्तविषयत्वंचचतुर्भिष्टत्वंकथं॥सत्यंउक्तमाद्योवक्तुर्भिष्टमेव॥अशक्येति॥वक्ष्यमाणविषयस्यलक्षणमत्रप्रसिद्धत्वमुक्तविषयेप्रस्तुतोर्थःप्रस्तुतत्वादेवविधानार्होनिषेधार्हइतिस्थितेनिषेधोयःसनोपपद्यते॥इतिनिषेधोनिषेधाभासःसंपन्नः॥तस्येतस्यकरणंप्रकृतत्वेनविशेषणंवक्ष्यर्थेअन्यथागजस्नानतुल्यतास्यादित्याह॥निषेधइवेति॥हिविधइति॥उक्तविषयत्वेनकेमथवयंपरमार्थोचमाक्षेपः॥

वश्यमाणविषयत्वेनानयनरूपमाक्षेपइत्यर्थभेदादाक्षेपोद्वोविशयश्चात्रशब्दानुपात्तत्वा
दुभयः तत्राद्येभेदेकथनस्यैवनिषेधः द्वितीयेतुकचिदस्तुनः कचिदस्तुकथनस्यनिषेधः एवंहीति।अ
थिगद्दिकिमपिकस्यापिरुचतेनानिरूपणमिति।अस्मथवाअविचारितरमणीयकार्यारंभकारिणीश्रियतांभा
णिष्यामि॥अविचारितेति॥कार्यमन्यासक्तेपित्वय्यनुरागरूपंअत्रनभणिस्समितिभणननिषेधादिति
लभ्यते॥यत्तस्यास्त्वद्वियोगेसासावरुद्धाजायतेमावक्तुमशक्या॥इष्टार्थानिषेधमिषेणात्कर्षितइतिभा
वःकामावरुद्धाविशेषेणचवक्ष्यमाणत्वात्सचनमित्याद्योभेदः किमनेनोक्तेनेति॥कैमर्थ्यातपरमा
रुंचनंनश्रुमइतिनिषेधः॥तद्वारेणतस्यास्त्वयोगेज्योत्स्नादिस्फुलिंगव्यापारहेतुःस्यादितिस्फुटो
यमर्थोन्यत्रापिदृष्टवान्॥स्फुलिंगव्यापाराणामानंत्यान्मिकोविशेषःकिमनेनोक्तेनेतिसामान्यतो
पक्रांतेनश्रुमइत्यसंविज्ञानपदनिबंधनत्वान्निर्वाहइत्यक्तविषयत्वा॥अत्रवस्तुनिषेधःश्रमो
दितिश्रयादिदमसतिकोपेनघटतइत्यादौवस्तुकथननिषेधःतथाहिभण्यमानस्यप्रसादस्यनि
षेधमुखेनैवकोपरागनिवर्तनेनावश्यस्त्रीकार्यत्वंविशेषः॥नदेवमाक्षेपइष्टार्थस्यनिषे
धोनिषेधस्यानुपपत्त्यास्त्रीकत्वंविशेषप्रतिपादनंचेतिचेन्नैषदोषायथाःनासवारव्यंकरणंगदस्यअ
त्रयौवनंनिमित्तंमत्तताहर्षवाचकत्वान्मदस्यहेविध्यप्रतिशयोक्त्याभेदः अतिशयोक्त्यनुप्राणि
तात्वेपाङ्गेयागकगुणहानौविशेषोक्तिरित्येकेआरोपितवैशिष्ट्यरूपकमेवान्येइमंमन्यंते गत
हिपर्ययेविशेषोक्तिरितिताह॥विशेषोक्तिरितिनिद्रेति॥क्वरत्नंरविःभुजंगःपतिःअत्रनिद्रानि
रत्यादिहेतुसामग्यसत्यपिरत्नेपत्यागरूपकार्यस्यावचःप्रियस्वप्नागमादिहेतुर्गम्यःकपूरइ

कुर्वंतीतिसेवाव्यवहितोहेतुः॥कार्यक्रियायाःफलमितिवेयाकरणावमन्यंतेनान्यंफलंति॥कार्य
स्यकविनाप्रतिपादनंनानुभवनंहेतुंविनाकार्योत्पत्त्यसंभवात्॥अत्रप्रसिद्धतरेहेत्वनुपलब्धि
हेत्वभावः॥अप्रसिद्धस्तुहेतुवस्तुतोरूपेव।अतएवविशिष्टतयाप्रसिद्धतरहेत्वनुपलब्धिरूपयाका
र्यस्यभावनापर्यालोचनाविभावनाहेतुनिषेधेनचहोपक्रांतत्वात्॥बलवताकार्यमेवबाध्यत्वेनप्र
तीयतेनहेतुनिषेधइत्यन्योन्यबाधकत्वानुप्राणितादिरोधालंकाराद्भेदः हेतुनिषेधबाधप्रतीतिस्तु
ज्ञप्त्यपेक्षाज्ञप्तिश्चोत्पत्त्यपेक्षयाननासन्नेति॥नचविभावनाप्रयोज्यकार्यभावः यथाकार्यभावाद्धवे
तुनिषेधेनबाध्यतइतिभवति॥तत्रभवनापेक्षोबाधःतथानाभवन्नेवहेतुनिषेधः कार्यभवनेनापि
बाध्यतेकिंतुभवनस्यतत्रबाधस्तत्रयाज्ञाप्यतइतिहेतुनिषेधबाधोज्ञप्त्यपेक्षएवेतिज्ञप्तिर्भवनापेक्षया
पश्चाद्भावित्वेनासन्नेति॥यद्वासामान्येनमिथोबाधेसत्यपिहेतुफलभावविशेषेणास्याविरोधाद्भेदः
कुरुतमितेति॥अत्रनछिन्यश्चिनीपद्मिन्यारव्यास्त्रीचेतथाघातादिहेत्वभावेपिरुगादिकार्यमुक्तं।तत्र
वियोगित्वंकारणेगम्यतोःनुक्तनिमित्तेयंउक्तनिमित्तापेक्षायथाःनासवारव्यंकरणंगदस्यअ
त्रयौवनंनिमित्तंमत्तताहर्षवाचकत्वान्मदस्यहेविध्यप्रतिशयोक्त्याभेदःअतिशयोक्त्यनुप्राणि
तात्वेपाङ्गेयागकगुणहानौविशेषोक्तिरित्येकेआरोपितवैशिष्ट्यरूपकमेवान्येइमंमन्यंते गत
हिपर्ययेविशेषोक्तिरितिताह॥विशेषोक्तिरितिनिद्रेति॥क्वरत्नंरविःभुजंगःपतिःअत्रनिद्रानि
रत्यादिहेतुसामग्यसत्यपिरत्नेपत्यागरूपकार्यस्यावचःप्रियस्वप्नागमादिहेतुर्गम्यःकपूरइ

ति॥अस्यामपि फलाभावः कारणसत्तामेव अत्रदाहरूपेसत्यपिकारणेद्रव्यरूपविरुद्धधर्मेणाशक्तत्वकार्यानुत्पत्तावार्यवीर्यत्वंहेतुंसाक्षादुक्तःहरतापीति।अत्रतनुद्रव्यस्यहेतोःफलंचस्नेहस्यापरंनोक्तं॥निमित्तंचात्रप्रतीत्यगोचरत्वादचिन्त्यं।एकगुणद्रव्यनिकल्पनायांसाम्यदार्ढ्यंविशेषोक्तिरितियदन्यैरस्यारूक्षणंकृतंसास्मन्मतेरूपकभेदएव।यथाअतैलपूराःसारतप्रदीपाइति।अस्यामपिफलाभावःकारणसत्तामेवबाधतेअतएवमिथोबाधजीवितादिरोधाद्विरुद्धते।यथासंख्यमितिसंख्यापरलक्षिनक्रमानतिक्रमेणपदार्थानामन्वयेयथार्थंयथासंख्यंक्रमइतियावत्।क्रमिकाःक्रमवर्तिनःबहुवचनमतंत्रतेनहयोरप्यर्थयोर्यथासंख्यं॥एकइति।अत्रशैत्यौष्ण्यविनयशीलावर्ण्यत्वेनोद्दिष्टा॥नारांयथाक्रमंदेवदिद्विविधन्मृगदृशामनुनिर्देशःएकस्त्रिधेति॥बाक्याद्यैर्न्यायविरोधोपिदृक्रमिकवचनानामसमस्तत्वात्संबंधस्यातिरोहितथेशाद्यंयत्नतुक्रमिकाणांसमासःक्रियतेनत्रार्थानुगमान्लोचनयाःवयवगतक्रमसंबंधप्रतीतावार्थत्वंतत्स्वयमूह्यं॥तदन्येनेति।विशेषेणसामान्येनवाअर्थोतरस्यैवविज्ञातीयस्येवस्तुनोन्यासोर्थांतरन्यासइतिव्युत्पत्त्येतिप्रतीयतेयदत्रहेतोर्हेतुमतासहव्याप्तिर्दृष्टानतुस्पष्टाकथंचित्प्रत्येयत्यर्थः निजेति॥अत्रैवशब्दोप्यर्थेव्यस्तसंबंधोवाअत्रसमान्यमुत्तरार्द्धेपात्तविशेषणासनर्थितंरूपितेति॥मद्द्यशब्दउन्मादार्थःकनारीत्यादिसामान्यंपूर्वोक्तस्यविशेषरूपस्यसमर्थकंगुणानामितिगतिःकार्याकृष्टोवशः।अत्रगुणानामितिसामान्यंगोर्गरीतिर्वैधर्म्यरूपोविशेषःदोरात्म्यादितिनियोजनेहेतुःवैधर्म्यविशेषस्तुपूर्वार्द्धार्थसमर्थनेहेतुःअहोइतिमेइतिविशेषःतथाचेतिसा ७३

मान्यंनयोःसमर्थ्यसमर्थकभावःअप्रियेवाच्यमितिसहृदंप्रतीतिशेषःअत्रापरार्द्धमितिवचनादधन्यत्वाक्षेपः॥नहिरुद्धंधन्यत्वमितिवैधर्म्येणतन्नस्यमुखादित्यादावप्रस्तुतप्रशंसायांजडादिवत्तेनविशेषेणवाच्येनसामान्यंगम्यंसमर्थ्यते।अत्रतुसामान्यविशेषयोर्द्वयोरपिवाच्यत्वमितिविवेकःयद्वान्योक्तौविशेषोनसामान्यसमर्थनायेनोच्यते।किंत्वन्यथेतिनथाचहिशब्दःक्वचित्प्रयुज्यतेक्वचिन्न समर्थकस्यकदाचित्पूर्वंपश्चाद्वोपन्यासः।अविरोधेपीतिःअविरोधोविरोधोनस्यादितिस्थितेयद्विरोधंनोक्तिःसेवानुपपद्यमानाविरोधाभासपर्यवस्यतिनित्यमेवप्रत्याश्रितत्वाज्जानेर्नजातिद्रव्ययोर्विरोधइतिब्रुवन्रुद्रटोनवधेर्दीनन्यते।नहार्तोजानेर्गुणाश्रितत्वस्यापिभावात्।अगीनवेतिअत्रनस्निग्धत्वादिद्रवत्वजान्यैर्वियोगवशाद्विरोधःपरिहृतःगिरयोपीतिवत्रजोपिअत्रत्वमेवमहासैन्यवान्गोगौरोबिरुदीर्णश्चेतिभावःअत्रगिरित्वमरुत्वादिजातीनांक्रमेणरूक्षत्वपर्यायानुत्तरत्वबलपर्यायमंदत्वाभीर्यादिरूक्षत्वरूपैर्गुणैःसहविरोधःयेषामिति॥धाराधरासिःस्नेहोरुधिरार्द्रत्वमपिअत्रपोशत्वजातिमंडनक्रियेविरुद्धे रजनीति।अत्रशाकरत्वजानेर्जनार्दनद्रव्यस्यचविरोधःसतनमिति॥अत्रकाठिन्यसंकुमार्यगुणौविरुद्धौ॥पेशलमिति।अत्रपेशलत्वपरुषत्वगुणौदहनप्रमोदक्रियाभ्यांसहविरुद्धौ॥यन्मार्गणेति।यन्मार्गणागानगतिःसातःपतिःअत्रदृढत्वरूपगुणेनोजदरूपद्रव्यस्यविरोधःपरीति॥जडयतिशीनरुयतिमोहयतिचतापःबबेदोपि।अत्रजडीकरणतापकरणरूपेक्रियेविरुद्धेवस्तुसौंदर्येणतदप्राप्तिपर्यवसानेनपरिहियते।अयमिति।अत्रजरुधिःपीनइतिद्रव्यक्रियेवि

रुद्रमुनिप्रभावेणसमाधीयेते।समदेति।अत्रगंगायमुनारूपद्रव्ययोर्विरोधःगंगापियमुनाजानंति।
तिरूपेणानुनदीत्वजातेर्विरोधःगर्वविक्तविषयत्वेनविरोधस्यदर्शनात्कथयतिमपिकलत्र
वल्लभमित्यादौश्लेषगर्भत्वेसंकरइतिकश्चित्रुद्रटस्तुविरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुंश्लेषमाह।श्लेष
वशादेवस्वात्मलाभत्वाद्विरोधस्यनश्लेषेणसहसंकरःस्वस्वहेतोर्लब्धात्मलाभानामलंकारणां
मिश्रत्वेसंकरइतिसंकरलक्षणात्।एकविषयत्वेविरोधःभिन्नविषयत्वेत्वसंसृत्याद्योलंकारःस्व
भावोक्तिरिति।इहचवस्तुस्वभावचर्णनमात्रेनालंकारः।नत्वेसर्वंकाव्यमलंकारःस्यात्तस्मात्सामान्य
स्वभावोलौकिकोर्थालंकार्यः कविप्रतिभागोचरस्यत्वनएवनभिन्नस्यैववस्तुस्वभावस्योक्तिरल
कारःस्वयोरितिस्वकीययोः क्रियाव्यापारःसंस्थानंस्वाभाविकरूपंपश्चादिति।प्रोथोमुखाग्रंनुदंमुखे
अत्रधूलिधून्वाइतिवर्णोक्तिः।शेषगोघ्रप्रसारणंगदीर्घीकरणादिकंक्रियासंस्थानोक्तिःमुखेनिंदति
श्रोत्रीनिंदास्तुतिस्तुनिर्वाहेगत्येकोभेदः।गतहेपरित्यहिनीयोभेदइत्याह॥व्याजरूपेति।व्याजरू
पानिंदाद्वारिकेत्यर्थः।व्याजेनेति।वस्तुवृत्त्यानिंदेत्यर्थः।हित्वेति।लज्जायोमज्जनंबुडनंनिर्लज्जत्व
मित्यर्थः हेत्वपत्वद्विधोनिर्दाक्षिण्यालक्ष्मीतुल्यंनिर्लज्जंकिमपिनास्तीतिभावः।हेहेलेति।अत्रविप
रीतलक्षणयावाच्याद्यस्तोत्रतीतिः॥अत्राप्रस्तुतप्रशंसासङ्गवेपिनसंकरत्वं व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंस
योरुक्तनयाभेदेनप्रतिभासात्।उक्तनाभेदेहिसस्यान्नहिसंसृष्टिरितिचेन्न।अन्योन्योपकार्योपि
कारकत्वेनमिथोनैरपेक्ष्याभावात्।मणियुक्तहारवदेकगवार्थप्रकृतोलंकारइतिभावः।उच्चैवि

DR BHAU DAJI

विरोगइतिउद्भटनर्शालायाःसहोक्तौडयोरपिप्रकृतयोरप्रकृतयोर्वागग्रहणान्कालनिकर्मो।
पम्यंनत्रतृतीयांतस्यगुणभावादुपमानत्वंशेषस्यप्राधान्यादुपमेयत्वं।इयंमालयासहोक्तिः।के
वलसहोक्तिस्तुचसैनेपद्यवेःसार्द्धंगोदासीजनोभवेदित्यादिनियमेनकार्यकारणनियमविपर्यय
रूपाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिमूलत्वमस्याःयथाप्रतीयमानोपमात्वेपितत्वारोपादिरूपविशेष
भावाद्रूपकाच्चलंकारांतरमुपमानोभेदेनोक्ताः॥तथेयमपिसहार्थसामर्थ्यावसितसाम्ययोगरूपविशे
षात्तस्याःपृथगुक्ताःउपमारूपंव्यंग्यंतुरूपकादिषुगुणीभूततत्वारोपाद्यर्थस्यैवचमत्कारित्वात्तत्रा
न्यइतिसनशोभनःसूत्रापेक्षयाव्याख्ययं।क्वचित्तुयत्रान्योसन्नर्थेनरइतिपाठः।नदपेक्षयाव्यक्ति
नाव्याख्यानमस्ति।अरुचिरितिरुचिरहितोशोभनःमृगेतितथाहिप्राकृतोमोहितःकिमपिनासीत्।सह
देतिकूटमित्रंसतस्यासीत्विनाशंविनापिविनार्थविवक्षास्यात्।यथासहोक्तौसहार्थविवक्षा।ते
ननिरर्थकंजन्मगतंनलिन्यायथानदृष्टेतुहिनांशुबिंबं।उत्पत्तिरेवारविनिष्फलैवदृष्टाविनिद्रान
लिनीनयेनेत्यादौविनोक्तिरेव।नुहिनांशुदर्शनंविनानलिनीजन्मनोशोभनत्वप्रतीतेः।अत्रा
रुचिरित्यत्रहरणंमिथोविनोक्तिभेदोक्तौ।हित्वेतियत्रैवमेव।यदेकत्राशोभनत्वमपरत्रशोभनत्वं
विनोक्तिरुक्तवैचित्र्याभावाच्छुद्धमात्रयोगेत्वलंकारकल्पनेहाधिगाढोक्तावप्यलंकारत्वप्राप्तेश्च
विनोक्त्यलंकारेणमन्यंतेन्ये सहार्थबलात्साम्यप्रतीतेःसहोक्तिस्तुयुक्तैवा अर्थानामितिअर्थ्य
तेमार्गइतिव्युत्पत्त्यार्थाःपदानिवाक्यानिचतेषांसमूहोवचनमतंत्रंतेनेकंडवहुनिवादत्वाव्युत्क्रमेणविषमसमसं

रच्यानामादानं यत्र तत्रेषा स्यात्। समादन्यदसमं तच्च न्यूनमधिकं वा समन्यूनाधिकानां समाधिक
न्यूनैर्विनिमये परिवृत्तिर्यथा रूक्षाणामिति गतं चारुत्वमयत्नादत्ते। अत्र रूक्षस्य गादेः समेन गकेनैकस्य वि
नियमः पूर्वार्द्धे। उत्तरार्द्धे त्वर्द्धेनैकेन न्यूनसाध्यादिरूपस्यानेकस्य॥ नानेति॥ विप्रलंभो भ्रांतिरथवा
नानिर्विप्रलंभो निश्चितो निर्विघ्नो वा परिणामविधिर्यस्याः सा तथा॥ न्यूनेन प्रहारूपेणोत्तरस्य भू
रूपस्य भाविकमिति॥ भूतभाव्यर्थानां लोकान्तरेणाद्भुतत्वाद्व्यस्तसंबंधशब्दसंदर्भसमर्पितत्वाच्च
प्रत्यक्षायमाणत्वं भावइति। कवेर्भावआशयः श्रोतरि प्रतिबिंबत्वेनास्तीति भावः स्वभावोक्तौ कवि।
प्रतिभाविशेषोत्तीर्णकवस्तुस्वभाववर्णनं सर्वसाधारण्येनाचित्तसंवादसंभवात्तु लोकान्तरवस्तू
नां स्फुटत्वेन तटस्थतया प्रतीतिरिति चारुवस्तुस्वभाववर्णनान्नेषा स्वभावोक्तिः। न चेदमद्भुतपदार्थद
र्शनाद्भूतभाविप्रत्यक्षत्वप्रतीतौ काव्यलिंगलिंगिभावेनाप्रतीतेः हेतोरिति। अयं भावः यत्र हेतुः
कारकरूपस्तत्काव्यलिंगं ज्ञापकहेतोस्त्वनुमानालंकारः। काव्यग्रहात्काव्यलिंगेव्याप्तिपक्षधर्मो
पसंहारादयोनयस्युः वाक्यार्थवत्पदार्थोपि यदेकोनेकस्य चपुरिति अत्र पादत्रयार्थोनेकवाक्यार्थरूपो
ऽस्य पदार्थस्य हेतुः तथा वपुरादुर्भावादित्युक्त्यानुमानमप्यत्राग्नि परेतेन सहभिन्नदेशत्वाभावा
द्वाक्यार्थीभूतस्य हेतोर्न संसृष्टिः किंत्वनुमानस्योत्थापकतया वाक्यार्थीभूतहेतुप्रत्यंगभावेन संकरः।
संप्रतित्वानमन्मुक्तः सः नमेपि भाविनि काले निस्तनुः सन्ननतिमानित्यर्थः। यथा घटकारणं मृद्घट
रूपेण परिणमति तथापराधहृदयस्य जनकमनमनगपराधतया त्रपरिणतं एकवाक्यार्थ

तोदाहरणमन्यत्तोन्नेयं॥ प्रणयीति॥ इयं मालतीवधोद्यता घोरघंटं प्रति माधवोक्तिः। इह शस्त्रोपक्षे
पेण रूपकहेतुः शस्त्रमित्यपक्षिपनदृतिचानेकपदार्थनयोक्तः पूर्वत्र वाक्यार्थगत्या हेतुलिंगत्वेन
बद्धोऽत्र तु शस्त्रमुपक्षिपनदृतिविशेषणत्वेन पदार्थगत्या बद्ध इति भावः भरुमिति॥ अत्रापि महामो
हेरूक्त्वात्तोकोक्तेर्दित्वं हेतुर्विशेषणतयैकपदार्थमोक्षस्य महामोहरूपेणाद्भुतकमपि॥ वाच्येति
वाच्यवाचकावर्थशब्दौ विविक्तेति॥ भिन्नेन प्रकारांतरेणार्थसामर्थ्यात्तेनेति यावत्॥ अत्र गम्यार्थेभि
र्व्यंतरेणापीयते॥ अप्रस्तुतप्रशंसायांत्वप्रस्तुतउच्यते॥ गम्यस्त्वाक्षिप्यनदृतिविवेकः व्यंग्यम
र्थीति योग्यतयानिर्देशः शब्देनोच्यनदृतिगदेनमानेननिवासश्रीतिरुक्तेति॥ रूपसंग्येतरश्लोक्ते
नेतिभग्येनरेण॥ यथेतियेनप्रकारेणशब्दसंसर्गासहात्मनैकघनरूपतान्मनावाच्यंग्येप्रतीय
मानतयाशब्देनोच्यते॥ क्रमाक्षविविकल्पप्रभवः शब्दस्तथाभिधानुगशक्त इत्यर्थः अतोत्रनध्वनि
रितिभावः गतदेवदृष्टांतेनाह॥ यथागवीतिदेष्टइति। निर्विकल्पकेनगोचरीकृतेनेति॥ अयंभावः
अभिन्नासंसृष्टः स्वरूपेणाकारोनिरंशोनिर्विकल्पकेनदृष्टः पश्चादविद्यावशेनभेदसंसर्गाभ्यो
विकल्पगोचरीक्रियते॥ भेदसंसर्गोविकल्पस्यैवव्यापारः सहिनिरंशत्वादभिन्नमप्यसंसृष्टमपिन
स्तुगोः शाक्वश्चकइत्येवंभिन्नभिन्नमप्ययंगोरयमपिगौरित्येवंसंसृजति॥ उदात्तमिति॥ इदंनेत्थं
यंस्थितस्यवस्तुनोवर्णनयास्वभावोक्तिर्भाविकाभ्यांभिद्यते॥ नहिपूर्वयोरेत्थंवर्ण्यनेवविप्र
तिपत्तिरुत्थापितत्वंत्रिषयस्यैवमुक्तइत्यतिशयोक्तिरेवेतिचेन्न अन्यथान्यनयाध्यवसायाभावात्

अन्येश्वर्यैर्यथकरवन्मुक्तादेः पंक्तीकरणासंभवेयदेवमुक्तिः संयमसंबंधेसंबंधात्मिकाति
शयोक्तिः॥अथपंक्तीकरणंसंभवतितदाजातिक्रियाद्रव्यमदस्तुवर्णनेः मुदान्तमपिरम्यादितिवि
वक्षायांनिर्विषयमिदमुदान्तंअर्थादिति॥सामर्थ्यादुपलक्षणीयंरवस्वेनरंगभूतेइत्यर्थः॥तदिदमिति
अत्रदंडकारण्यवर्णनयोगिभूतेरामचरितस्योगभावः महद्भिराश्रितेत्यरण्यवर्ण्यस्यादितितात्प
र्यं॥अरण्यमात्रोपलक्षणीयंप्रधानीभूतमित्यर्थः॥रामस्यवीरचरितमुपलक्षणमित्यर्थः॥वीररसंगा
भूतेरसध्वनिःस्यादित्याशंक्याह॥नचेति॥वीररसोनांगीत्यर्थः॥तदेवाह॥तस्येति॥वीररसाश्रया
रामस्तावदङ्गंकिंपुनारसः ननुरसस्यांगत्वंरसवदलंकारःस्यान्नअस्योदात्तस्यतदपवाद
त्वात्ततदपवादत्वाकर्मनोनिर्विषयमुदात्तंरसमुच्चयइति॥अत्रतुल्यकक्षतयाह्यनयोर्मिलिताः
कार्यंसाधयंतीति॥समाधौत्वेकस्यहेतोः कार्यंप्रतिपूर्णंसाधकत्वेन्यस्तुकाकतालीयन्यायेना
पतंतीति॥ननुत्रतुल्यकक्षतेत्यनयोर्भेदःसमुच्चयेहितुल्यकक्षाणामेवस्यान्नपृथगितिरु
द्रटवृत्तेनहिसंघोगासंघोगसदसंघोगेःसन्निधौचेनतथात्वेतिभावः॥कुरुमिति॥अत्रामरुकु
रुस्यसतःसद्भिरित्यादिभिःसमुच्चयःएकैकस्यदर्पहेतुत्वेतुल्यकक्षत्वंदुर्वारःस्मरेत्यत्रतुस्मर
मार्गणानांदुर्वारत्वेनारतांतादशैरेवदूरत्वात्प्रियादिभिःसमुच्चयःतारुण्मादेश्चस्वतश्चारुत्वे ०६.
पिविरहेणाचारुत्वंतथैकमेववस्तुसदसच्चेतादृशेतादृशेनसदसतायदायुज्यतेतदासदसंघो
गः यथाशशीति॥स्वाकृतेःरूपस्यधनपरायणेधनलुब्धःनृपांगणगतोराज्ञःप्रसादवित्तः

पुमान्सतद्रूपःसन्नरवस्तुतयाचारुन्नअत्रशशिस्वयंसन्नधःसरत्वेनासन्नकामिनीतिसन्नगलि
तयौवनत्वमसन्नरागमग्नेपिविशेष्यद्वारेणसत्तांविशेषणद्वारेणसत्तैकस्यवस्तुनःसर्वत्रज्ञे
या॥इहविशेष्यस्यसत्वंविशेषणस्यचासत्वंप्रक्रांतंनतोनृपांगणगतइतिविशेष्यतयासद्व्याख्येयं॥
रवस्वइतिविशेषणतयाचारुन्नाअन्यमतानभिप्रायेणविशेषणविशेष्ययोरत्रवैपरीत्येप्रक्रमभंगः
नथान्नृपांगणगतःरवस्वइत्यसन्नअन्येतुसंतइतिसमुच्चीयमानस्यसतस्तादृशेनासतायोगइतिव्या
ख्यायांतुसद्दचरशिनोर्थादुष्टइतिरूपःप्रक्रमभंगःतथात्रसन्नरागरसनोःसत्वमेकस्मिंश्चवस्तुनइति
विचक्षितं॥अतरागचारुत्वेनोक्तःप्रविष्टान्यपिशाच्यादीनिप्रकारेणव्यधाहेतुत्वेनोक्तानि॥दुर्वाराःस्म
रेत्यत्रतुकथंसोढव्यइतिसर्वथादुष्टत्वाभिप्रायेणोपन्यासइतिविवेकः॥ गुणोन्वेति॥गतेनेत्यक्रियाद्व्य
त्वेनसमस्तत्वेनचक्रमेणव्युत्क्रमेणचगुणक्रियाणांत्रिधान्वयःसमुच्चयः॥विदग्धेनसकरुणेकुरुइति
अत्राभिन्नाधारयोर्वैमत्स्यमालिन्ययोर्गुणयोःसमुच्चयः॥अयमिति॥अत्रनादृश्योरेवोपनतइतिभवि
तव्यमितिचक्रियया॥करुषेचेति॥अत्रकालुष्यगुणपानक्रिययोःधुनोतीत्यत्रैकाधिकरण्यक्रिययोःरु
पाणपाणित्वसाधुत्वादोसिद्धरूपत्वात्गुणे॥तयोःक्षितिःस्वर्गश्चभिन्नोदेशःनवाच्यमितियथाक्रं
रुद्रटेन॥नदंचपूर्वोदितप्रत्ययेनसहसमुच्चयःयोढा॥क्रमेणेति॥गतेनपर्यायइतिसान्वयंक्रमग्र
हणाच्चयुगपदेकस्यानेकत्रचतनोविशेषालंकारः अतस्तत्रापियुगपदित्यक्रमोक्तिर्बाधइत्यत्रैकस्य
तनुत्वादेर्यथोक्तिःपूर्वमुरवस्यउपमानसज्ञावात्सदिर्नीयत्वमितिविनिमयोघटते॥पूर्वोदितयोदा

हरणानन्वाश्चर्येति अत्रैकस्यबहुषुचनिःबिंबोष्ठेति अत्रपूर्वाश्चर्यात्यागादेकस्यैवरागस्यहृदि
वृत्तिर्निबद्धा यथावेति प्रकारानतरार्थंरागस्येति ओष्ठेरागस्तोदृक्तज्ञःहृदितुप्रमाण्यःगकस्यानै
कत्रस्थितमुक्ताकरणमुद्दाल्यते नेत्राणेति तत्तेषांश्रीसद्दाररत्नाहरणहृदयमेकरसंबिंबाध
रेप्रियेणानिवेशितंकुसुमबाणेन तत्सामर्थ्यनेषांदेत्यानामिंद्रस्यापिभयकृतांश्रीबधूरत्नानामासा
मस्येनहरणेतत्परमपिकुसुमबाणेनमृदुशस्त्रेणापि सकलरत्नसारंबिंबाधरंचित्रमेपरित्याज्य
मनश्चुंबनादिसत्कृतमित्यर्थः बिंबाधरःसकलरत्नेभ्योधिकइतिव्यंग्यव्यतिरेकोपिअन्यत्तुसकल
रत्नसारतत्स्त्रीधरइतितेषांनत्रप्रीतिर्वास्तवीतिव्यंग्योपमागूढःअतिशयोक्तिगर्भनामसर्वत्रज्ञेया
मधुरिमेति अत्रैकस्मिन्वचस्यविषममत्यन्तंनिबद्धनंदेवतिवचननंदृढमितिअत्रैकस्मिन
हिजानेकंगाढादिदृढैःक्रियमाणतथानिबद्धंतथात्रनानाशक्तिगाढादिव्यज्यतावत्तत्तुकेनापिस्वीक्रि
यते परित्यक्तोतुयदेकेनत्यज्यतेनदन्येनगृह्यते क्रमेणेत्यधिकारान्नसमुच्चयालंकारत्वं इ
तुरिति अन्ययव्यतिरेकेणनात्समक्षसत्वेविपक्षव्यावृत्तिश्चक्रमेणोच्यते पक्षधर्मत्वंच
नोक्तमितित्रैरूप्यंधर्मोक्तादिस्तत्रास्तित्वमयोगव्यवच्छेदःव्यापकस्यैवग्रहादेः यत्रेति कोने
गताःकामिन्यःअत्रकामिनीरूपाधर्मीभूत्वाव्यापारहारणबाणपातःस्मरस्यागमकत्वसाध्यंकारो
नररहितंसाधनंनिर्दिष्टं क्वचिदलंकारानरगर्भितत्वेनहेतुर्निर्दिश्यतेस्वयंयथा यथापंकजिनी
पत्रपदोघःप्रगुणीकृतःतथामन्यवियोगिन्यःस्मरभिहतघातिताः प्रगुणीकृतइतिप्रगुणीकृतमार

ध्वः अत्रस्वकमलंकारांतरं॥रावमेकत्रप्रौढोक्त्या॥अन्यत्रत्वलंकारांतरगर्भीकारोत्तर्कानुमा
नवैलक्षण्येनदर्शितमिति॥अयंभावःसाध्यसाधनयोरुक्तिरलंकारःनेत्वक्रमेणव्युत्क्रमेणवाभव
तीवैचित्र्याभावोक्तिर्नचित्तयेति॥तस्मात्रुद्रटवन्नवाच्यंमहोजसइतिसमीहितुकर्नुअत्रधनुर्भृत
इतिविशेष्यंशेषाणिविशेषणानि॥महोजसइतिसबलत्वेनस्वामिकार्यकरणेशक्ताइत्यभिप्रायो
त्थविशेषणस्यरावणेपिविशेषणेषुअत्रव्यंग्यस्यांशस्यवाच्योन्मुखत्वमितिनध्वनिविषयतापरि
करइतिनामसान्यंतनुपुष्टार्थंग्रहणाद्दोषत्यागमात्रमेनदित्याशंक्याह॥यद्यपीति॥नन्वेवेति॥अयं
भावःअपन्हुतौकिलोभयनिष्ठंसाम्यंअत्रनुप्रकृतस्यैवसद्भावात्प्रकृतनिष्ठमेवसाम्यंयेकालनाकुटिल
नामिवनत्यजंतीतिसमुच्चितोपमायांतत्अत्रापिप्रकृतनिष्ठमेवसाम्यंशैलेंद्रेतिशैलेंद्रेणप्रतिपाद्यमा
नायागौरीतत्करास्पर्शेशैलेंद्रकरस्पर्शोपिशिवस्यविघ्नेव्यासंगोनिरोधःतस्माद्भेगोभयंसात्त्विक
भावइत्यर्थःअसमंजसनिरंकुशकर्तव्यतात्रसंगापन्नवाकुरुइतितात्पर्येउद्भटमनव्याजोक्त्य
भावादत्रापन्हुतिःतथात्रसोत्कंठादिनोद्भिन्नोभावःशैत्यप्रक्षेपादुत्कर्षितोपिसस्मितत्वेनपुनरुद्भि
न्नत्वेनप्रकाशितस्तथाप्यस्यापमात्रचिंतयास्यालंकारस्योद्भवः॥परिसंख्येति॥परिवर्जने॥
ततःकस्यापिपरिवर्जनेनकस्यचित्संख्यानंचर्यत्वेनगणनं। सम्यक्प्रथनंवाप्रमाणांतरावगत्त
प्रतिपाद्येनज्ञानंप्रयोजनांतराभावादिति॥सदृशावस्त्वंतरव्यवच्छेदरूपंप्रयोजनंहित्वानान्यत्प्र
योजनमस्ति॥यदामन्यंतेति॥यच्छब्दपूर्वोक्तपरामर्शेकिमासेव्यमित्यत्रश्लोकेशास्त्रेप्रमाणज्ञा

तमपिरंगानदादिप्रश्नेसतिसंव्यध्येयादितयाक्रमेणकामिनीसेवातद्ध्यानपापहिंसानांनिषेधायोक्तं निषेधश्चात्रगम्यः निषेध्यंगम्यत्वेनोक्ताप्रश्नेसतिवाच्यत्वेनाह॥किंभूषणमिति॥आर्यैश्चरितमाचरितंअत्रयशःप्रभृतेर्भूषणत्वादिकमागमनोज्ञातमेव॥नरत्नमित्यादिनिषेध्यंशाद्धनमनुपूर्वोदाहरणइवगम्यं॥प्रश्नपूर्वकथनेभेदइत्यागुक्ताप्रश्नाभावेहिभेदोमाह॥कोदित्यगितिकचनिचयनतुवाचिचित्तेवेतिगम्यंकरादोरागोनपरपुंसिकुचयोःकाठिन्यंनचित्तावयवोनरयोश्चक्रुपोश्चपल्वंनाचरणे॥निषेध्यश्चात्रगम्याःभक्तिरिति॥युवतिरूपंकामाख्यमितिविग्रहः॥अत्रनविभवइत्यादिनिषेध्याःशाद्वाःश्लेषसंपर्कस्थानीयचारुत्वं॥यथायतिषदंडग्रहःकरपादाविवाद्यचित्रेवर्णसंकरइत्यादि॥आयुरितिघृतंहेतुरायुर्हेतुमत्॥लक्षणायानयोरभेदः॥आदिशब्दादन्येपिलक्षणाभेदाःषट्त्रिंशाः॥परंयासादृश्यालक्षणानस्यारूपकादिसङ्कावादेवचित्र्यंनान्यस्यांअविरलेति॥अत्रवसंतकालोहेतुःशोषहेतुर्नतुकमलविकासहेतुत्वात्तत्कालोपिविकासःगवमस्मेपिनतुविकासयतिमदयत्यानंदयतिपोषयतिबिभर्त्तीतिरुद्रटाद्याद्येनव्युत्पत्तिःहेतुहेतुमतोरभेदाभावप्रसंगात्समाम्नासिषुरितिभामहोद्भटाद्याःअव्यभिचारितयाविकासादेर्नैरन्तर्येणकरणमिहोपचारात्प्रयोजनंव्यङ्ग्यंतच्चगुणीभूतव्यंग्यमहिम्नेवेतिअत्रैवकारेणप्रतिपाद्यतेतिअस्मन्मतंकाव्यलिंगमेवहेतुःरुद्रटरुय्यिकभट्टादयः॥हंसानांसरोभिःश्रीःसार्यतेसारक्रियतेतिसारणक्रियेकोधर्मस्तनोदीपकमिदं॥नदसन्॥हंससरसोःप्रकृतत्वात्प्रकृताप्रकृतत्वेहिदीपकं॥प्रतिवचनेति॥उत्तरश्रवणादनुक्तोपिप्रश्नोःवगम्यतइतितात्पर्यं॥तत्रैवेतिप्रश्नेउत्तरमुत्तरारव्यालंकारःवाजिणिजकइतिदेताःकुतोस्माकंव्याघ्रकृत्तयश्चयावद्दिक्तुलितालकमुर्वीग्रहेविलसतिस्तुयाकृत्तिश्चर्मस्तुपावधूःपरिसक्कापरिचक्कने॥क्रीडनीत्यर्थःउत्तरस्येतिप्रतिवचनंस्यताद्रूप्यानुपपत्तेःकाव्यलिंगरूपतानुपपत्तेःकुतइत्याह॥नहीति॥नजनकःकिंतुज्ञापकइत्यर्थःराकधर्मीति॥प्रश्नोत्तरवाक्यद्वयीभिन्नवक्तृगतेतिभावः॥प्रश्नःसाध्यमुत्तरंसाधनं॥अनयोश्चेति॥प्रश्नप्रतिवचनयोःकाविरसेति॥काविषमादेवगतिःकिंलक्ष्यंयज्ञनोगुणग्राहीकिंसौरभ्यंसकलंचंकिंदुग्धाब्धेरुतोलोकः॥अत्रदेवगत्यादिरूढत्वादसंभाव्यरूपं॥प्रश्नपूर्विकापरिसंख्याप्रश्नपरिसंख्याअत्रप्रश्नादुत्तरमात्रेणान्यव्यपोहइत्यर्थःआकारादिति॥अनेनकुपिनोर्यातिव्याख्यानं॥भिन्नमितिव्याप्तं॥आकृतिमिति॥स्वेदकृतकुंकुमभेदरूपांइंगितंसाभिप्रायाचेष्टा॥संकेतेनेति॥संकेतकालेज्ञानव्यंमनोयस्यसनथा॥इंगितेनेति॥विदग्धतेनभ्रूक्षेपादिरूपेणगम्यइति॥व्याख्यगवार्थसारशब्दःक्रीवोन्यनुचित्यः॥क्रीवोन्यनुचित्यःअत्रान्यापोहकृतंचारुत्वमित्यर्थपरिसंख्यव्यंग्यंकृतंदसत्सारत्वंत्वत्रविश्रांतिनान्यव्यपोहअत्रचरोगनापर्यंतभागोवधिःधूमादीतिनद्विशेलग्निर्मद्वानसेधूमंजनयतीतिभावःहेतुफलेति॥हेतुःकारणं॥फलंकार्यं॥अतिशयेनेतिअतिशयःकारणस्यकारणांतराद्वैलक्षण्यंत

च्छेदयद्भिन्नदेशकार्यजननं॥युगपदिति॥यदिनं धूमखंडंभिन्नेकालेकिलकारणाद्भिन्नदेशतयाप्युपलभ्यते॥नद्युगपद्भक्षणान्निपिन्दनयोःकारणकार्ययोःस्वभावेति।अन्यथकार्यकारणभावेकदेशतयोत्पन्नायाःसंगतेस्त्यागःप्रसंगइति॥यस्यैवव्रणनस्यैववेदनाभणितननजनअस्त्रीकं दूनशतंकपोलेवध्वाचेदनासपत्नीनांअत्रदूतशतकारणंवेदनाकार्यंनचभिन्नदेशारुढत्वंसंगच्यति विरोधःसामान्योक्तत्वादुत्सर्गःभिन्नाश्रयत्वेनोक्तत्वादसंगतिविशेषःतथाचैवमिनिविरोधारुकारेयेकाधारत्वंविरोधस्योक्तमित्यर्थः साधनांतरेति।कारणांतरकलोपकारणसम्यगाधानंसमाधिःमानमिति।अत्रमानापनयनंकार्यपादपातोद्दनुःघनगर्जितंहेत्वंतरं॥यस्मादक्षणकार्यकारकरंस्यादित्यर्थः॥योग्यनयेति॥नरस्यवरंहीनस्यहीनंयोग्यमितियोग्यनाधानुरिति।अत्रवरंवरेणसंबद्धितं।चित्रमिति।अत्रहीनंहीनेननिंबकाकांतथारूपत्वात्कचिदिति।नयोरिति।कार्यकारणयोःकारणसक्तोक्रियागुणोकार्यसक्तक्रियागुणोचमिथोविरुध्येनेत्यर्थः॥शिरीषादिति अत्रहडगीस्मरानरूयोरननुरूपत्वाद्देपम्यंनमन्यइतिसिंहिकासुतोराहुसिंहौ॥अत्रशशस्यस्याधारबाधादाश्रयणक्रियाध्वंसःस्वस्यमहानर्थश्चनमालेति।अत्रकृष्णगुणानपीतगुणोत्पत्तिःकार्यगुणःकारणगुणनविरुद्धःआनंदमित्यत्रनेदकार्यनापक्रियेमिथोविरुद्धे।अत्रस्त्रीकारणंविरुद्धःकार्यःगतकृष्णानुसारेणान्यदप्याह॥गाढमिति॥अत्रहीनोगुरुकार्यकारीतिवैषम्यं॥असकलयेत्यपूर्णया॥मानेति॥अत्रमानुमशक्यत्वेनाधेयरूपोयशोगशिमहीनजगत्त्वयं

नुत्रिसंख्यत्वान्नुकंपरंगदनोपियशोगशेराधारतयामहीयस्त्वेनोक्तं॥अन्यथामानस्यासंभवःयुगपदिति॥अत्रविष्णुतनुराधारःसचमहान्स्वस्मान्मदस्त्राधेयाःपरंतनावमानेनमहत्तमवर्णानाःनदीयस्येति॥प्रतिपक्षसक्तस्यनरस्तुत्यैप्रतिपक्षस्तुत्यैरिपुबलित्वान्निरस्कर्तुमशक्योयदानदाश्रितकोपितिरस्करोति॥नदीयमस्कारइत्यर्थःत्वमिति॥अत्रतांतवरक्तोकामःशरैर्हंतीतिवास्तवोर्थःपश्चादुन्प्रेक्ष्यते॥निर्जितत्वोत्थादनुशयादिवेतिव्यंग्योन्प्रेक्षापि॥त्वंभवतीतिचप्रक्रमभंगःयथायेति॥अत्रविष्णुःशक्रःशत्रुस्तदीयंचक्रंतस्यसंबंधीसादृश्यादिंदुःतत्यराभवाद्विष्णोः॥प्रकर्षावगतिःईदोरिति संबंधिवक्त्रं॥नेनंदोःसंबंधःसाम्यात्॥तदीयनाविष्णुसक्तना॥समेनलक्ष्मणासाधारणेनेत्यर्थः॥निजेनस्वाभाविकेनेत्यर्थःवस्तुनावस्त्वंतरस्यतिरोधानेमीलितमितिसान्वयेनामचलीयस्तयेतिवचनान्नसामान्यालंकारतानत्रहिसाधारणगुणाश्रयेणभेदानुपलक्षणंनतूत्कृष्टगुणेननिकृष्टस्यतिरोधानं॥अपोगेति॥अत्रदृष्टिनरत्वादिकंसहजंमदोदयकृतस्यदृष्टिनरत्वादेस्तिरोधायकं॥नत्वापीति॥मदोदयेपिगतरयेतिदृष्टिनरत्वादेःबधोपीतिशत्रुसंबंधित्वेनभियोबधोपिकृतेनदक्षःसामर्थ्यंहिमाद्रिगुहानिवासरूपेनतत्प्रभवयोःशैत्यजड्ययोःनाद्रूप्यंआगंतुकरूपत्वंसमाननयासाधारण्येन॥नयोरिति॥कपपुलकयोरुपलक्षितथादृष्टत्वात्॥दृष्टइति॥उपलब्धिमात्रेत्रदृशिःनद्वयोरितिपूर्वितोभोभवेः॥कुहूरेतानिकुहूकुहूशब्दान्ननानाभिदेशोत्थाःस्मरितादितिस्मृत्वाप्राप्तिः सादृश्येविनास्मृतिर्नालंकारःयथास्त्रीवर्ण्यतद्

सौकुमार्यसङ्घटनावचःक्रमइत्यादि॥करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखनिवेशिता
धरपल्लवस्यसंस्मृतपाञ्चजन्यस्यनमःतत्कृष्णस्यरोमाञ्चे॥अत्रपूर्वभावानुभूतस्यस्मरणं॥पूर्वत्र
त्विहभावानुभूतस्यप्रथमावेति॥निर्गीर्याध्यवसानरूपासंजायादिति॥भ्रांतिरत्तियत्रयुक्तेसत
येत्येवंरूपायाःतस्यभ्रमस्यभ्रांतिरत्रप्रतिभोत्थासादृश्यहेतुकाचस्मृत्यात्मकस्यज्ञानस्यसंस्थाऽर्कुक्कि
ज्ञानवन्नापिभ्रमादिहेतुकामूर्छायांवस्तुभ्रमणवत्तत्कर्मत्वेनेति॥कोधनेनेत्याक्षिप्यते
अलोच्यतेनेत्येवंस्तुपमानस्यउपमानांतरेतिमुखादेरतिचारुतयोपमानाकल्पनया॥लावण्यं
ति॥अत्रेंदादिकमुपमानंकेनार्थक्येनाक्षिप्तंयथासंख्यमप्यत्रास्ति॥रागाहीति॥अधिगद्विरूढरि
कर्यादत्वाश्रुणवचनीयंनवमुखेनकृशोदरेचंद्रउपमीयतेजनेन॥अत्रोहिअत्रोपमाननया
ख्यातस्येदोरपकर्षार्थमुपमेयत्वमुक्तं॥मुखस्यार्थादुपमानत्वंअत्रचंद्रस्यात्मगुणत्वान्नसाद
श्याभावादौपम्यस्यानिष्पत्तिःगर्भमिति॥भग्नावराकाअत्रोत्कृष्टानामुत्कृष्टानामुपमेयत्वकल्प
नेवानादरःपूर्वत्रतूपमित्यनिष्पत्तिरेवानादरःतत्कल्पनायामितिउपमानत्वकल्पनायांअह
मिति॥गुरुरुत्कृष्टःअत्रयथाविषंगारकेनतथारक्तवाक्यमितिविषस्योपमानत्वमसंभाव्य
मनःप्रतीपता॥मलयजेति॥अत्रासतीचंद्रकुन्दयोरेकसाप्रस्तुतातथात्रश्यामरक्तेदोगरागादश्वे
द्रोश्रुभिःसहाविभाव्यतांगनाइत्यभेदेनोक्तिः॥अष्टाविंशतिमात्रेदीपदीप्तेदः॥तथात्रस्वगुण
स्यागाभावान्नतद्गुणालंकारता॥एकात्मनेति॥एकरूपत्वंएकस्यनिन्द्यान्यस्यस्तुत्यनमितिरू

क्षणाभावान्नापन्हुतिः॥निमित्तांतरेतिहंगपातोनिमित्तांतरंनानात्वंभेदःनव्यदसितुमितिअत्र
पूर्वंगर्भेदोषात्पश्चाद्भेदःनद्विज्ञानमभ्रांतेरयादित्यर्थःतस्येत्यभेदस्यएकात्मेतिएकस्वभावा
दिवमितिअनन्यप्रभावोविषयार्थइत्यत्रैकत्वयोविषयत्वेनाधारःतद्भावेनवाचामाधयानां
स्थितिरुक्तासावसइति॥सावसंतितवहृदयेसैवाज्ञाःसाचश्रवणयोःअस्मादृशांकंदरशयका
शःकुत्रयापयानां॥अत्रैकैवस्त्र्यागकेनैववसनरूपेणयुगपच्चित्तादौवर्त्तते॥विधिनेति॥अत्रयं
नैवयत्नेनस्फुरद्भुतरूपेत्यादिविशेषणवास्त्रसूत्रेनैवाशक्यकामार्कगुरुरूपेकार्यांतरम
पिकर्तुंप्रस्तुतंचित्रयोगच्छन्नित्यादेनायमलंकारोशक्यत्वाभावात्॥गर्हणेति॥इदंनिरलंकारं
तरत्वेनोदाहृतं॥पूर्वेनुसालंकारांतरत्वेनतत्रयथासंख्यस्यापिभावान्नसंकरेति॥सावक्तिरेवं
वातिशयोक्तिरितियोगोविभाव्यतेविशिष्टतयाभाव्यतइत्यर्थःविनेत्येतेनसर्वालंकारबीजमेवं
तिभामहाद्याःविभिन्नेति॥करीरमंकुरःप्रगुणवर्णानाप्रकृष्टगुणवर्णानामीलितवस्तुवस्त्वंतरेणा
च्छादितंप्रतीयते॥इहत्वनुपन्हुतस्वरूपमेवचस्तुवस्त्वंतरगुणैरपरक्तंलक्ष्यतइतिविवक्षःस्वगु
णत्यागान्नापादेसामान्यालंकारःअनन्हुणइतितस्याधिकगुणस्यास्मिन्गुणानसंक्रीत्यतन्हु
णःधवलोसीति॥धवलोसियद्यपिसुंदरंतथापिममत्वयारंजितंहृदयंरागेणहृतेपिहृदयंरागा
निर्हेतोर्नरक्तोसि॥धवलोयंपश्यतांगोरागोरंगानुरागोअत्रपूर्वार्द्धविरोधोनोत्तरार्द्धे॥शिला
धारत्वेनरक्तारक्तयोःप्रतीतेःपूर्वार्द्धेधवलस्यविरुद्धरागजनकत्वनविषमालंकारोपि॥गोग

मिति॥ अत्रप्रकृतद्वेस्याप्रकृतजरूयोगेपिननद्वयंतत्यतद्गुणःदृश्येति॥ अत्रदृग्रूपोपायेन येनहरःस्मरमधार्क्षीन्नेवकांतास्तमजीजिवन्दाहस्यचजीवनीयत्वंविपक्षेसेननिष्पादितवस्तु व्याहतिहेतुत्वाद्धाघातना॥ विरूपाक्षस्यतिवामलोचनाइतिचव्यतिरेकगर्भोशब्दो॥ जयनीशिति व्यतिरेकोक्तिरित्यत्रव्यतिरेकनिमित्तताहृग्रूपोपाययोर्भेदेपिअभेदादतिशयोक्तिरपि॥ रसव दाद्यलंकाराःप्रागुक्ताः आशीस्मृतालंकारःप्रियोक्तिमात्रत्वात्तस्तद्वास्मरत्याख्यभावत्वेभावध्वनित्वाद्वा॥ यथासंभवमिति नसर्वेषामेवालंकाराणांकिंतुकेषांचित्तत्रापिक्वचिद्वयोःक्वचित्त्रयाणामित्यादिशब्दार्थोभयालंकारविषयत्वेनत्रिरूपत्वेपिसंसृष्टेरेकरूपत्वमेव॥ मिथोनिरपेक्ष्य रूपस्यरूपस्यैकत्वानिरपेक्षतयैकत्थानिलतंदुलन्यायेनालंकाराणांयोगेसंसृष्टिःसंकर स्तुस्वरूपेणैवनानात्वेनोक्तत्वान्निरपेक्षयाभावात्क्षीरनीरन्यायेनालंकाराणां योगःकुरुमेति॥ अत्रयमकानुप्रासाविति विजानीयालंकारसंसृष्टिर्यथातथाकरुकरोल्क करोलइतिचसजातीययमकालंकारसंसृष्टिरपित्थाविधेइति॥ मिथोनिरपेक्षेरुपमोत्प्रेक्षइ त्युक्तपूर्वार्द्धेगोविजानीयेलिंपतीवेतिवर्षतीवेत्युत्प्रेक्षेसजातीयेनयोरत्रसंसृष्टिः॥ मनास्य वमामेयगात्तत्सर्वतःप्रसरद्भावण्यतारुणानांहृदयलुठिंविलसतीनिवारयति॥ महमदेनेति रूपसद्भावण्यपरिसक्तेतिपरिघक्तमाणांक्रिडतीमित्यर्थःरूपकंचेति॥ हृदयलुठिंवद्धृदयलु ठितिरूपकं॥ एकत्रवाक्यइतिशब्दालंकारव्यक्तेः छंदसीत्यर्थालंकारोनेष्टः॥ अत्रतद्गुणमिति

शोणंबिंबोष्ठेतिवाक्यगंभीतिमतेति॥ गुंजाफलानांस्तनइतिप्रोक्तेननदाश्रयेणेतिभ्रांतिमदाश्रयेणे ति॥ जटेति॥ करोरश्मिहस्तो॥ वैराग्यंस्रोहित्याभावोपि॥ अत्रजटाभाभिरित्युपमावल्लयइतिरूपकंव्या पत्तेरिवेत्यत्रेक्षावैराग्यतिस्रोषःकपालेतिरूपकं॥ नडेतुरेकिननस्रडितिसमानोधर्मःपित्तवन डवेत्यत्रेक्षावैराग्यतिस्रोषःकपालेतिरूपकं॥ नडेतुरेकिननस्रडितिसमानोधर्मःपित्तवनडवेत्य पमायाश्चमत्कृतिहेतुर्भस्मनेवापांडुरित्यत्रेक्षा॥ अत्रस्रोषस्योपकारिण्युपमासमुत्थापकत्वान स्रोषोपिरूपकोत्प्रेक्षयोरुपकारीगतैःसर्वैरुपकृतारत्यपमाचमत्करोतीति। करंकाक्षेत्यत्रकिमु पमायारूपकेणवासमासःस्यादित्याह॥ करंकगतेति॥ स्रोषछायाश्रयेणचंद्रोपिकरैःकरंकधा येवं॥ परनमुख्ययावृत्त्येत्याह॥ स्रोषेति॥ चंद्रबिंबकराःकरंकश्चेतिप्रत्यासत्तिः॥ नचार्यंति॥ क रंकस्यमुख्येपीत्यपमापक्षेकरंकं॥ उपचारस्यागतिकगतित्वान्नांगीकारःराजतीति॥ अभि हतोद्यानवानांरावःसिंहनादोयेनेतिशोभोरामेत्रणेअतिपातिनोवेगगामिनःसारवानदायस्यानद्यो स्यानथा॥ साचगजतानिपातिरक्षेति॥ विशेषणपरित्रायतेथूथंअविरतंदानेनचरासारास्त्रिग्धा वनंदयतेवनदा॥ अचलंवात्राणंददात्यवदा॥ शब्दवच्छब्दालंकारयोरत्रांगांगिभावान्नैरपेक्ष्येण संसृष्टिरवेत्याह॥ परस्परेति॥ मिथोविवेकेनहयोरिहयत्तरभावात्उपेक्षेवचपरस्परमनुग्रा ह्यानुग्राहकभावःअथवाअसावनुग्राह्यःसाधनुग्राहकइतिनिर्णेतुमशक्यत्वेमिथःकांक्षा शब्दालंकारयोरितिसंसृष्टिरेवात्रयुक्तायदाशब्दालंकारद्वयस्यैकवाचकगतत्वेतृतीयःसंक

र: समुच्चयेनेति गकस्यचेत्यत्र चकारेण समुच्चयद्योतकेन॥ यथा गौरीयथा गवयो निर्मरुच्छाय: तथा किंविधानां सरसां पानीयाजरूनिधिनकुल: सरसेति॥ सरसपानीय: सरस्व वाणीक:श्व॥ नयनेति आशा आस्थाऽपि॥ न मोहोऽपि॥ गतयोगितिवक्रविवया: समुच्चयेतिबिंब मुखंचेतन प्रसीदतीति भेद्यागकस्य प्रकृतत्वेन्यस्याप्रकृतत्वेदीपक॥ द्वयोरप्यप्रकृतत्वप्रकृ तत्वेवानुन्मयोगिना॥ अयमेवेति॥ अनिश्चयात्मा॥ वक्रेति॥ अत्रवक्रंशशीवित्यपमानत्ववक्रमेव शशीतिरूपकमित्याह॥ मुख्यनयेतिहासयुक्ति: प्रकृतत्वान्मुख्यासाचकक्रानुगुणत्वेपमासाधि का तस्याइतिहासयुक्ते: गतस्याश्वशकुनयाचेदपिकिंचिदनुकूल्यमनर्मोन्यतानबाधकत्वं वक्रेदापिति॥ अत्रापरत्वंरूपकस्यसाधकतांप्रतिपद्यतइतियोग:॥ अपरत्वमिति॥ वक्रस्यव हुत्वादपरत्वमधिरूढयावरूढमितिनानुकूलं॥ चंद्रत्वैकत्वादिसमयावरूढत्वेनुकूलमेव साधकत्वेन कावाधकत्वेनाह॥ राजेति॥ राजेवनारायणइतिरूपकसमास: उपमानप्राधान्येरूपकमुपमे यप्राधान्येउपमेतिसर्वत्रज्ञेयं॥ सदृशमितिराजानंप्रेयसीलक्ष्मी: निजपतिनुल्यमन्यंकोताना लिंगतीत्यर्थ:॥ पादावुज्जमिति॥ अत्रोपमायांपादप्राधान्येनूपुरध्वनियोगोघटते रूपकत्वं वुज्जस्यप्राधान्येनघटते॥ विध्युपमर्दिनइतियद्यपिमंजीरसिंजितंरूपकविधिछेदेनबाध कंपादानुकूल्यादुपमीप्रतिसाधकंचरयात्तथापिबाधकत्वेनैवव्यपदेश: प्रधानेनव्यपदेशा भवंतीतिन्यायात्साधकत्वापेक्षयाबलिष्ठत्वेनोत्कटनयाप्रतीतेर्बाधकत्वंप्रधानं॥ तदपेक्षयेति

साधकत्वापेक्षयाबलिष्ठत्वेनोत्कटनयाप्रतीतेर्बाधकत्वंप्रधानं॥ तदपेक्षयेतिसाधकत्वा पेक्षयाभत्रेकपदेति॥ यद्वयंनदरिवलवाक्यार्थसावयवंरूपकं॥ तथापिप्रतिपदंरूपकाभा वान्तथाव्यपदेशइत्येकपदानुप्रवेश: शब्दार्थवर्त्यलंकारसंकरस्तूद्भटोक्त: संसृष्टिरेवेतित्रिधे व॥ प्रकारांतरेणेति॥ प्रकारत्रयादन्यप्रकारेण॥ सर्वेलंकारा: संकरेउदाहर्तुमशक्याइत्यर्थ: तत्प्रभेदेति॥ तस्यप्रभेदास्त्रय: प्रकारास्तेषामपिभेदास्तदलंकारांतरयोगा:॥ भावाभावा वितिं॥ भावान्वय: अभावोव्यतिरेक: प्रभृतयोपीति॥ प्रभृतिभणनादपह्नुतिसंदेहोक्तिश्लेषसं करसंसृष्टिदीपकाद्याज्ञेया:॥ अर्थस्यत्विति॥ वस्तुनटापरंपरितरूपकादेरुभयालंकारतया भिन्नत्वेनवक्तुयुक्तावर्थालंकारेषुतत्पाठोर्थस्योत्कटतयावैचित्र्यात्॥ एवंपुनरुक्ताभासोपिशब्दस्य उत्कटवैचित्र्याच्छब्दालंकारत्वेनोक्त:॥ नन्वाश्रयाश्रयिभाव: शब्दार्थालंकारत्वहेतुनान्वयव्यतिरे काविद्याह॥ योलंकारइतिविशिष्टस्येतियत्राश्रयस्यनित्यतानास्तिनित्यस्यहिनान्वयव्यतिरेका निबंधनं॥ नित्यस्यव्यतिरेकाभावात्व्यतिरेकाभेद: सर्वेषामित्यलंकाराणां॥ उक्तेघिति॥ दोषेषुअन र्थाइतिदोषा: प्रसिद्धीति॥ कदाचित्चकारप्रियोपिस्यादन्यानिनुनघटतएव॥ रमणेतिरमणंक्रीडा नाप्रियोकारणमित्यस्याघटनात्॥ शकुंतेति॥ शृंगारेद्युपनागरिकावृत्तिर्योग्या॥ भुजंगमस्येति॥ सद् शब्दोनिपातश्छांदस: सद्वार्थ: सदोभासंतेसदोभा: सज्जला: सदोभा: सबला: नाहशीतिजातिप्र माणगतावेडालेगिति॥ अत्रजातिन्यूनावन्हीत्यत्रप्रमाणंपातालमितिपात्र: प्रवाह: अत्रप्रमाण

स्याधिक्यं अयंपदेत्यत्रतु जानेः अन्यरूपमिति॥उपमेयरूपमुपमानरूपंवानस्येतिधर्मिणः प्रतीयमानेनशब्दानुक्तेनोभयानुगमक्षमेणशब्दोक्तसमानधर्मव्यतिरिक्तेनकेनार्थान्तर्थः॥भग्नेति उपमेयस्यविशेषणादिकमुपमानेचेन्ननिर्व्यूढं॥तदाप्रक्रमभंगः॥ चिंतेति॥अत्रच्युतत्वादिकोधर्मउपमानोपमेययोःप्रत्येकमन्यलिंगवचनइतिप्रक्रमभंगःलिंगवचनविपरिणामेनयद्यप्यपरस्यापिसंबंधस्तदाभासरूपवाक्यभेदवाक्यदुष्टौ॥तथासतिप्रकृतार्थप्रतीतिर्व्यवधीयते॥विपरिणामश्चसाहित्येनस्यात्॥अनर्घ्येरिति॥गुणरत्नानांपंक्तीनांविशेषणत्वेपिनरूपभेदः असदृशइतिदक्षिवंतत्वस्येनजसेनच॥मधुरतयाहेतोमधुरतांवाबिभर्तीति॥नतरत्वेति॥कोविदप्रसिद्धप्रकारेणप्रत्यर्पणेतिमज्जनेस्नानमुडुनेनाभ्योविशेषणविविक्तामूर्तिर्यस्याःसातथा॥अंतःशब्दःस्वरूपे॥संबंधेवाल्कनात्वंशब्दैः कांताअर्चयंतीपूजयंतीशोभयंतीच॥अत्रराज्ञीसंबोध्यानस्तापरभागोयुक्तदर्थःविधेरिति॥अप्रकृतप्रवृत्तिरूपस्यगंगायामसेभवादितियोगः॥गवंजातीयकस्येतिनिमंत्रणादेःगम्याम्युपहास्यतांवामनइवेत्यादाविवकचित्कालपुरुषविध्यादियोगेनापिदोषःस्यात्॥उच्चरितमितिशब्दोक्तंप्रतीयमानमितिअनुक्तमपिगम्यमित्यर्थः॥यथापद्ममिवमुखमित्यादौभातीत्यादिगम्यधर्मांतरेणोपमा॥कालादिभेदवाचकान्तकाव्यसाक्षादुक्ताद्भवादित्यादौधर्मोधर्मांतरंप्रकृतेति॥कालादिभेदवाचीप्रकृतोधर्मआपेत्यादिःसामान्यधर्मेणेति॥कालादिभेदवा ९३

चिनायुधश्चिरोत्थवदनश्चयंतुवदतीतिकालभेदोव्यक्तःसत्यवाद्यमिति॥युधिष्ठिरइवसत्यवादीसन्नसौसत्यंवदतितिनोकालनिर्देशान्नकालभेदःसत्यवादित्वधर्मगम्यमादायात्रोपनिबंधेनकालभेदइत्यर्थः॥नसंभवतीति॥कथंतदुपमानीभविष्यतीतिभावःकेवलस्येतिअसमासस्यच॥समासस्तुयोग्यताद्यर्थवादीरयात्॥नस्यचेतिसाधर्म्यस्यव्यस्यामित्यत्रशंकायां॥तत्रेति॥संभावनाभिधानेचकोन्यत्रनोन्यत्रप्रख्यमितिनिर्णयाभिधानप्रत्ययप्रतिभासमानस्यास्येत्यत्रेक्षणरूपस्याव्यर्थएवेतिउत्प्रेक्षामात्रमेवायुक्तं॥नतत्समर्थकोर्थारन्यासःदिवाभीरुशब्दस्यात्रकार्थत्वेनसमुचितोपमाव्याख्यायां॥नेतदोषावतारःतस्येत्यपमाविशेषस्यस्मृशतीति॥नापःखेदापि॥मानशब्दःपरिमाणाभिनानयोःचिरयायिदिनादीर्घाहानिदाघःसदृशेति॥रवेःकरेरितिसदृशमनुक्तंविशेषणादिनाश्रयास्तुनायकेतिविशेषणंव्यक्तिर्लिंगंतद्विशेषःपुंस्त्वस्त्रीत्वंच॥नायकनयेति॥नायकश्चनायिकाचेत्येकशेषःननुयथाप्रियास्पृशंतंप्रियंदृष्ट्वान्यस्यनापःस्यात्तथाकेदिशःस्पृशतिसत्तिर्गीर्भाश्रियोपितायइतिस्त्रियोपमेयमितिदयितनयेतियुक्तमित्याह॥स्त्रीपतिः ननथेति समासोक्तिप्रतीतिःस्वयंचेतिःस्वयंचेतिनरूपबनाप्येनइत्यस्यापंदुर्दैवंयत्फलंतत्तुध्यानमीहितप्रदास्यापस्यशयनफलेविश्रांतोयोनरूढस्तत्रहितप्रदाअत्रश्लेषोपमेवसंध्योपमानोपादानंविनासमासोक्तिप्रतीतेरभावात्नीत्येतिसाधारणविशेषणरूपया॥मय्यवेति॥तृणप्रायोमणिरप्रधानःकाचादिःनकेपनेनविशेति॥

अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतमचेतनत्वेनाविशेषितं चन्द्रस्यसामान्यंगशाकादितद्वारेण॥ अन्येपीति॥ यथाक्वचित्कालेप्रसरतांक्वचिदापत्यनिष्ठता॥ शनैश्चरारेर्गकुलेत्वयाग्निर्हृदयंवरः॥ अत्रोपमायांशनैश्चरोपमानेनप्रकृतार्थकदर्थनेनुचितार्थता॥ क्वचिदितिसामान्येननिष्पाद्यपश्चात्कालेनयोगः अन्यथातुनिंदानिष्ठश्चेत्यः प्रान्साहनिंदादानुचितार्थतापिनदोषः यथाद्रुमाणिवप्रेषणेप्रेष्यराजः वियोगभारक्लांतस्त्रीणांचंद्रालुडइवचंद्रनाइत्यादौ॥ यस्यार्करूपंगामूर्त्तिःसच्चक्रानंददायिनी॥ अत्रार्केणमद्भूर्तेःसाम्यंवाच्यंनरूपगत्वमात्रंसच्चक्रेतिविशेषणंवैयर्थ्यप्रसंगान्नचनस्साम्यंतुल्यादिशब्दवतरूपगशब्दोवर्त्तोत्कृष्टगोप्रत्यवाचकत्वं॥ राजाकुवलयानंदासीत्पयोंशुरिवरुचत इत्यादौराजशब्दस्योपमायथत्वेनश्लेषनिष्पन्नस्यार्थस्यहीयदोपम्यकस्मननतदधिकौपम्यद्योतकमेवदद्यंग्यत्वान्नशब्दः॥ गर्वदिलीपइतिराजेंदुरिंदुःक्षीरनिधाविवेत्यत्रराजेतिश्लेषेहित्वाइंदुःक्षीरनिधावित्युपमारागिणीराजेंदुरितिरूपकमुक्तं॥ नचोपमाव्यंग्यार्थाधिक्यवतोःश्लेषरूपकयोःसंसृष्टेव्यार्थस्यशोभावात्॥ तस्मादत्रोपमाधिकानिर्मोकमुक्तिमिवरागनीरागस्येत्यादौरूपकेणसाम्यस्योक्तत्वादिवयोगेधिकपदत्वंदोषः॥ तथालक्ष्मीरप्यरविंदसोदधवलश्रीर्निर्व्यूढपर्यंकिकत्यत्रारविंदस्यकेनापिसाम्येसोदत्वेनरूपमस्तुचलक्ष्यादीनांतुनकिंचिद्रूपमस्तीतिअधिकपदत्वं॥ तथा॥ याद्यर्गभारास्तनयापिशीतलैः स्वस्यायमस्यापिजनस्यजीवनैः कृष्णोपिशुद्धेरधिकंविधात्तांविदंतुमर्हांसि

ग्नकैःपठीयसी॥ अत्रनघाःपयोभिःपरमार्थदृक्येपिशब्दाप्यितनानात्वानुभवाद्विरोधस्यशिन्नाधारत्वंतच्चासंभवविरोधस्यैकाधारत्वेनोक्तत्वादित्यसंभवोदोषः॥ नरंगयदृशांगणेपतत्तुचित्रमिंदीवरमित्यत्रोपमानभूतेंदीवरादेरयकर्षहारेणनेत्रादीनाव्यतिरेकोवक्तुंशक्तोनःसचासवतुचंद्रिचंद्रेनभस्कत्वासाम्यमात्रप्रतीतौनानिर्व्यूढइतिव्यतिरेकेभग्नप्रक्रमत्वंभवत्तुतद्विचंद्रेनाइतित्युक्तं॥ गर्वमर्पिनशोमुरवयोर्नव्रियसंगतिः॥ अंगणेउदंचयमनाग्मुखमित्यक्त्वामुखेचिन्मेगणंचंद्रांचिनात्व्योन्नोधिकंतद्वारेणचचंद्रान्मुखंनाधिकमितिनयुक्तं॥ इत्येषइति॥ रूपोद्भूनोल्लेखाख्यविभिन्नोपीति॥ नानाग्रंथगतत्वेनपार्थक्येनस्थितोपि यदेकरूपोभातिनत्रसंघटनाविसंस्थुलस्यमुखबोधायैकत्रसंगतइतुःसंधाःसर्वेप्यंतर्भ्रमाइत्यर्थः॥ अथचायंग्रंथोन्येनारब्धःपरेणचसंधितइतिह्येषोपिग्रंथघटनावशादखंडायतोसंघटत्वलक्ष्यसंधिस्यादित्यर्थः॥ श्रीभोजेनसोमिन्यक्तयदुप्रमाणानिसंभवश्चालंकारसर्वस्वानि॥ केषांचिदुक्तंघतमौवानुकेषांचिदचमत्कारित्वानुकेषांचित्काव्यशरीरत्वाच्चतानिनानाचकाव्यालंकारतयाप्रतिपादितानीति॥ ७१॥ इत्याचार्यश्रीमाणिक्यचंद्रविरचितेकाव्यप्रकाशसंकेतेदशमोल्लासस्संकेतःसमाप्तः॥ ७१॥ ७१॥ ७१॥ शुभंभवतु॥ ७१॥ अदृष्टदोषस्मृतिविभ्रमाच्चयदर्थहीनंलिखितंमयात्र॥ तत्सर्वमार्यैःपरिशोधनीयंप्रायेणमुह्यंतिहिलेखकेति॥१॥ यादृशंपुस्तकेदृष्टंतादृशंलिखितंमया॥ यदिशुद्धमशुद्धंवामममदोषोनदी

म

यतो ॥२॥ नेत्राद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबंधनात् परहस्तगतांरक्षेद्देवंवदतिपुत्तिका
॥३॥ ७॥ ॥ शुभमस्तुसर्वजगतःपरहितनिरताभवंतुभूतगणाः॥ दोषाःप्रयांतुनाशं
सर्वत्रसुखीभवतुलोकः॥ ७॥छ॥छ॥ श्रीशके १७८४ दुंदुभिनामसंवत्सरेकार्तिकमासे
कृष्णपक्षे १ तिथौ इदंपुस्तकंसमाप्तिमागत् ॥ ७॥ ॥श्रीराम॥ ॥ ७॥ ॥

प्रो. आ. वि. काथवटे.

MEMORIAL